

ISSN 1332-2362
UDK 323.15 (497.5)

BOSNJAČKA
PISMOHRANA

Svezak 19

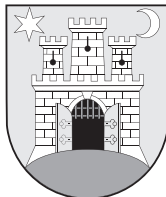
broj 47, Zagreb, 2020.

Organizator:

Bošnjačka nacionalna
zajednica za Grad Zagreb i
Zagrebačku županiju

Financijska potpora:

Grad Zagreb

Časopis "Bošnjačka pismohrana" tiskan je uz financijsku potporu
iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za
nacionalne manjine Republike Hrvatske

Zbornik radova simpozija

BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA

**Društveno-historijski, politički
i kulturološki aspekti**

Zagreb, 25. i 26. listopada/oktobra 2019.

Sadržaj

Zbornik radova simpozija "BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti"

1. Otvaranje i dokumenti simpozija	7
<i>Međunarodni simpozij "BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti"</i>	9
Prof. dr. sc. Sead Berberović	
<i>Pozdravni govor</i>	11
<i>Pozivno pismo</i>	15
<i>Program simpozija</i>	17
2. Radovi sa simpozija	19
Prof. dr. sc. Ivo Goldstein	
<i>BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI/BOŠNJACI U VRTLOGU DRUGOG SVJETSKOG RATA</i>	21
Prof. dr. sc. Adnan Jahić	
<i>REIS FEHIM SPAHO I HRVATSKI NACIONALIZAM (1938-1942)</i>	37
Prof. dr. sc. Ivan Markešić	
<i>SAKRALIZACIJA RATNOGA ZLOČINA I NJEGOVIH POČINITELJA: SREBRENICA KAO PRIMJER</i>	51
Dr. sc. Filip Škiljan, znanstveni savjetnik	
<i>BOŠNJACI HRVATSKE U DOMOVINSKOM RATU</i>	79

Prof. dr. sc. Senadin Lavić <i>BOSANSKA NACIJA U KONTEKSTU BALKANA I EVROPSKIH PROCESA</i>	129
Prof. dr. sc. Adib Đozić <i>BOSANSKA MULTILATERALNOST I EVROPSKI NACIONALIZAM</i>	145
Prof. dr. sc. Sead Alić <i>SKRIVENA AGENDA</i>	179
Prof. dr. sc. Šaćir Filandra <i>BOŠNJACI I HRVATI: KONTINUITET NE/SPORAZUMA</i>	189
Dr. sc. Fahrudin Novalić <i>SINERGIJA EKSPPLICITNOGA I IMPLICITNOGA RATA</i>	201
Prof. dr. sc. Hrvoje Jurić <i>BOSNA I HERCEGOVINA U SVJETLU MIGRACIJA: RAZMIŠLJANJA U JESEN 2019.</i>	223
Prof. dr. sc. Mislav Kukoč, red. prof. u trajnom zvanju <i>BOSNA I HERCEGOVINA – OD DAYTONA DO BRUXELLESA</i> ...	235
Dr. sc. Antonio Pehar <i>USTAVNI PATRIOTIZAM – BOSANSKOHERCEGOVAČKA PERSPEKTIVA</i>	249
3. Recenzije	275
Izv. prof. dr. sc. Petar Kurečić, znanstveni savjetnik	277
Dr. sc. Krešimir Regan, znanstveni savjetnik, viši leksikograf	283
4. Fotogalerija	293

Otvaranje i
dokumenti
simpozija

1

Međunarodni simpozij

“BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA.

Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti”

Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju organizirala je 25. i 26. listopada/oktobra 2019. godine Međunarodni simpozij “BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti”. Simpozij je održan u prostorijama Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Ilica 54, a financijski je potpomognut iz proračuna Grada Zagreba.

Nakon pozdravnog govora predsjednika Organizacijskog odbora prof. dr. sc. Seada Berberovića u kojem je izložio svrhu i ciljeve simpozija, simpozij je u ime Gradonačelnika Grada Zagreba g. Milana Bandića pozdravila i otvorila zamjenica Gradonačelnika doc. dr. sc. Olivera Majić.

Na simpoziju je sudjelovalo 12 izlagača, eminentnih znanstvenika, sa svojim referatima, od toga 9 iz Hrvatske i 5 iz Bosne i Hercegovine. Svoje referate za tisak u “Bošnjačkoj pismohrani” dostavilo je 12 autora.

Izlaganja na simpoziju su bila izuzetno zanimljiva i potaknula su vrlo živu raspravu znanstvenika i zainteresirane publike.

Pozdravni govor

Poštovane dame i gospodo, cijenjeni uzvanici, uvaženi sudionici simpozija “BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti”, sve vas srdačno pozdravljam i želim vam u ime Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju iskazati toplu dobrodošlicu, a gostima iz Bosne i Hercegovine ugodan boravak u našoj sredini i u gradu Zagrebu.

Posebno pozdravljam zamjenicu gradonačelnika Grada Zagreba doc. dr. sc. Oliveru Majić sa suradnicima.

Ovo je šesnaesti simpozij kojeg organiziramo. Prvi smo održali davne 1998. godine pod nazivom “Međusobni odnosi nacionalnih manjina u Hrvatskoj i odnos prema većinskoj naciji” i od tada smo redovito, skoro svake godine, organizirali simpozije ili okrugle stolove o različitim aktualnim društvenim temama, te o nedovoljno osvijetljenim dijelovima bošnjačke i bosansko-hercegovačke povijesti u kojima su sudjelovali brojni eminentni znanstvenici iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i šire regije. Izlaganja sa svih simpozija objavljena su u našem časopisu “Bošnjačka pismohrana” i time su trajno sačuvana. Napomenuo bih da smo u pripremi i organizaciji simpozija imali suradnju i potporu različitih institucija iz Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Financijsku potporu ovom simpoziju dao je Grad Zagreb, pa koristim priliku da iskažem zahvalnost Gradu Zagrebu.

Kada smo početkom godine u Izvršnom odboru Bošnjačke nacionalne zajednice inicirali razmišljanja o prikladnoj temi za ovogodišnji simpozij i kasnije je, u konzultacijama s članovima programskog odbora, izbrusili do ovog konačnog naslova, unatoč ocjenama da je tema relevantna i aktualna, nismo mogli ni slutiti da će dobiti nove dimenzije, prvenstveno na području političkih odnosa. Mislim pri tome na nedavnu odluku Europske unije da ne otpočne pristupne pregovore sa Sjevernom Makedonijom i Albanijom, čime se europska perspektiva Bosne i Hercegovine sada čini dalekom i nedohvatljivom. To definitivno ima reperkusije i na Republiku Hrvatsku, koja s Bosnom i Hercegovinom ima najdužu granicu, s kojom je prirodno i

Sead Berberović

Olivera Majić

povijesno povezana, i iz koje se svi problemi, manje ili više. – htjeli to ili ne – prelijevaju preko granice, od migracija, političke nestabilnosti, ekonomskih problema i td.

O svim aspektima odnosa Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa govorit će nam ugledni znanstvenici u svojim izlaganjima koja će sigurno biti zanimljiva, znanstveno utemeljena i promišljena i dati nam nove poglede na ove procese.

Na kraju, uz želje za uspješan rad simpozija, zahvaljujem svima koji su na bilo koji način pomogli da se simpozij održi.

Hvala lijepa.

Prof. dr. sc. Sead Berberović
Predsjednik Organizacijskog odbora

Pozivno pismo

BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA

Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti

Kao dio hrvatskog i europskog korpusa, Bošnjaci u RH imaju odgovornost ali i mogućnost postavljati pitanja i tražiti rješenja o vertikalni odnosa Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Europe. Posebno zato što nema rješenja za Bosnu i Hercegovinu koje neće u sebe ugraditi interese svih relevantnih čimbenika.

Bosna i Hercegovina može se promatrati kao nerješiv problem, ali i kao rješenje, posebno ako se imaju na umu činjenice o često dobrim odnosima nacija kroz povijest. Jedan od zadataka naših istraživanja je i u skidanju zavjesa s takvih pozitivnih slučajeva na kojima se gradila prepoznatljiva multikulturalnost Bosne i Hercegovine.

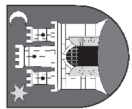
Ideja simpozija je okupiti znanstvenike iz različitih područja te sučeliti različite pristupe i orijentacije. Naime, svako jednostrano prikazivanje situacije neće pomoći nego će eventualno pripomoći stvaranju još većeg jaza između nacija, političkih orijentacija, religija...

Razmišljanje o političkoj dimenziji samo je jedna strana potrebnog propitivanja. Bez konteksta društveno-historijskih i kulturoloških analiza nemoguće je zahvatiti puninu problema i mogućeg rješenja. Otuda otvorenost prema kulturološkim, teološki, sociološkim, etnološkim temama i pristupima.

- Bosanskohercegovački put u Europu
- Želi li Europa bosanskohercegovački 'vrući krumpir'
- Identitet Bosne i Hercegovine i identiteti entiteta
- Bosanskohercegovački čovjek između političkih elita i straha od raspada
- Političko i nacionalno u Bosni i Hercegovini

- Strahovi od trećeg entiteta, odcjepljenja entiteta i dominiranja Bošnjaka u građanskoj opciji
- Bosna i Hercegovina – zemlja iseljenika i migranata
- Između Europe i SAD-a
- Komemorativna ili ozbiljna politika
- Kulturološke sličnosti i politička razjedinjenja
- Transfer znanja, ljudi ideja i ideologija
- Odnos Hrvatske i Bosne i Hercegovine – kroz historijsku i suvremenu (europsku) perspektivu.

Bošnjačka nacionalna zajednica za
Grad Zagreb i Zagrebačku županiju

¹
Načnoistraživački institut „Ibn Sina“
Sarajevo

organiziraju

Međunarodni simpozij

**BOSNA I HERCEGOVINA –
HRVATSKA – EUROPA
Društveno-historijski, politički i
kulturološki aspekti**

Zagreb

25. i 26. listopada/oktobra 2019.

Dvorana Bošnjačke nacionalne
zajednice, Ilica 54

PROGRAM

Petak, 25. listopada/oktobra

* 17:00 – 17:30 *

Svečano otvaranje i pozdravni govori

* 17:30 – 18:20 *

Prof. dr. sc. Ivo Goldstein
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
**Bosanskohercegovački
Muslimani/Bošnjaci u vrtnu Drugog
svjetskoga rata**

Prof. dr. sc. Adnan Jahić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
**Reis Fehim Spaho i hrvatski
nacionalizam (1937-1942)**

18:20 – 18:40
Pauza

* 18:40 – 20:00 *

Prof. dr. sc. Ivan Markešić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
**Sakralizacija ratnoga zločina i
njegovih počinitelja: Srebrenica kao
primjer**

Dr. sc. Filip Škiljan, *znanstveni savjetnik
Instituta za migracije i narodnosti, Zagreb*
**Bošnjaci u Hrvatskoj u
Domovinskom ratu**

Zlatko Dizdarević
Sarajevo

Velike riječi i mučna realnost

Subota, 26. listopada/oktobra

* 9:30 – 10:45 *

Prof. dr. sc. Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
**Društveno-povijesni aspekti
političkog bosanstva. Bosanska
nacija u kontekstu Balkana**

Prof. dr. sc. Adib Dozić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
**Bosanska multilateralnost i evropski
nacionalizam**

Prof. dr. sc. Sead Alić
Sveučilište Sjever, Koprivnica/Varaždin
Javne tajne skrivenih agendi

10:45 – 11:00
Pauza

* 11:00 – 12:15 *

Prof. dr. sc. Šaćir Filandra
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
**Bosna i Hercegovina i Hrvatska:
Otvorena očekivanja**

Dr. sc. Fahrudin Novalić

Zagreb
**Implicitni rat – Meka moć kao
zamijena (ili) dopuna upotrebe tvrde
moći**

Prof. dr. sc. Hrvoje Jurić
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
**Bosna i Hercegovina u svjetlu
migracija**

12:15 – 12:30

Pauza

* 12:30 – 14:00 *

Prof. dr. sc. Milorad Pupovac
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
**Hrvatska, Bosna i Hercegovina i
Evropa: koja od triju perspektiva?**

Prof. dr. sc. Petar Kurečić
Sveučilište Sjever, Koprivnica/Varaždin
**Europska perspektiva Bosne i
Hercegovine: mogućnost ili mit?**

Prof. dr. sc. Mislav Kukoč
Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu
**Bosna i Hercegovina – od Daytona do
Bruxellesa**

Programski odbor

Prof. dr. sc. Sead Alić
Predsjednik

Prof. dr. sc. Šaćir Filandra
Prof. dr. sc. Senadin Lavić
Prof. dr. sc. Adib Dozić
Prof. dr. sc. Adnan Jahić

Organizacijski odbor

Prof. dr. sc. Sead Berberović
Adis Keranović, dr. med.
Adnan Demirović, dipl. ing.
Sanir Avdagić
Zijad Mehanić

*Simpozij je organiziran uz financijsku potporu
iz proračuna Grada Zagreba*

Radovi sa
simpozija **2**

BOSNIACKA PISMOHRANA

JBL

JBL

Document or card on the podium

Prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI/ BOŠNJACI U VRTLOGU DRUGOG SVJETSKOG RATA

Kvislinška NDH. stvorena u travnju 1941. godine obuhvatila je i Bosnu i Hercegovinu.

BiH je trebala biti “srce Hrvatske”, stoga ju je trebalo što snažnije integrirati u novi državni okvir. Da bi to postigao, režim je namjeravao u Banjaluku premjestiti i sjedište vlade. Ministar Mile Budak je u govoru u Slavskom Brodu u lipnju 1941. zaključio kako granica na Savi “nije više međa, već simbolična granica” – “Poglavnik je našu granicu postavio na Drini”¹

Kako bi, usprkos velikom broju Srba koji su smatrani iskonskim neprijateljima, u BiH ipak osigurao stabilne prilike, ustaški režim je, oslanjajući se na Starčevićeve teze o bosanskohercegovačkim Muslimanima kao “cvijetu hrvatskog naroda”, vodio posebnu politiku pridobivanja. Bosanskohercegovački Muslimani, kojih je tada bilo nešto više od 700.000, uključeni su u korpus hrvatske nacije. Slavko Kvaternik je dan poslije proglašenja NDH uputio proglas Muslimanima, “najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikog i junačkog hrvatskog naroda”.² Mile Budak je u već spomenutom govoru tvrdio kako nema više “Turaka” – “to je najčišća hrvatska krv”, “nema više kaura, to je isto tako najčišća hrvatska krv. Treba složnog razumijevanja, treba složnog rada i neizmjerne političke vjere u katolika i muslimana”³

Da bi se pokazalo kako nova vlast favorizira Muslimane, na visoke su položaje postavljeni, osim braće Džafera i Osmana Kulenovića, i Ademaga Mešić (1869-1945?, bio doglavnik), Mehmed Alaj-

¹ *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. VI. 1941., 15.

² P. Pekić, *Postanak Nezavisne države Hrvatske. Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu*, Zagreb, 1942., 82.

³ *Hrvatski narod*, Zagreb, 17. VI. 1941., 15.

begović (1906-1947, ministar vanjskih poslova), prof. Hakija Hadžić (1883-1953) i drugi.⁴ Dobar dio njih pripadao je starim begovskim obiteljima koje su i dalje među Muslimanima uživale velik ugled. Na temelju toga se činilo da bi i Muslimani mogli podržati uspostavu nove države. Usprkos svemu tome, to se nije dogodilo. Velika većina muslimanskog stanovništva bila je isprva rezervirana, a vrlo se brzo pokazalo kako se oni, kao Hrvati islamske vjeroispovijesti, ne osjećaju ravnopravnima Hrvatima katolicima.⁵

Bosanskohercegovački muslimani/Muslimani, vjerojatno većina njih, je NDH doživljavala na isti način kao i raniju Kraljevinu Jugoslaviju – bio je to državni okvir u kojem se njihova istinska domovina našla bez njihove volje i mogućnosti da o tome kažu svoje mišljenje.⁶ A gospodujući etnički sloj se promijenio – umjesto dotad protežiranih Srba/pravoslavaca, na njihovo su mjesto došli Hrvati/katolici.

Trijumfalizam kojim je ustaško vodstvo dočekalo integriranje BiH u svoju državu bio je posve neopravdan. Takvo povlačenje granica djelomično je zadovoljilo hrvatske nacionalističke zahtjeve, ali se nije realno moglo očekivati da bi Srbi, koji su u tako zaokruženoj NDH činili trećinu stanovništva, bez otpora prihvatili genocidne planove i terorističke metode, kako ih je zamislilo i provodilo ustaško vodstvo. Svaki pokušaj nekakvog “rješenja” srpskog pitanja, zasnovan na državnoj sili, po zakonu akcije i reakcije morao je dovesti do jačanja napetosti. A odveo je, u brznoj spirali, do rata i genocida.

Mnogi su se Muslimani, čak i prije Hrvata, zgrozili nad ustaškim zločinima u ljeto 1941. te su se od njih ograđivali. Prvi su to učinili članovi Glavnog odbora “El Hidaje”, društva muslimanskih vjerskih predstavnika, Rezolucijom Glavne skupštine Društva muslimanske ilmije u kolovozu 1941. godine. Slične rezolucije potpisali su do kraja 1941. i početkom 1942. ugledni Muslimani u nizu bosanskohercego-

⁴ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo, 2000., 149.

⁵ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998., na raznim mj., osobito 101-103, 301. i d; I. Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor u časopisu Handžar*, u: Radovi ZHP 38, Zagreb, 2006., 259-278 te u: Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo, 2007., 144-161.

⁶ Z. Bernwald, *Povijest divizije “Handžar”, Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica, 2018., 165.

vačkih gradova.⁷ Polovicom listopada 1941. skupina uglednih sarajevskih Muslimana deklaracijom osuđuje ustaške zločine nad Srbima (“osuđujemo sve one pojedince muslimane, koji su na svoju ruku sa svoje strane napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje”), a gotovo istodobno mostarski Muslimani rezolucijom ističu “da su nebrojeni zločini, nepravde, bezakonja i nasilna prevjeravanja koja su činjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana potpuno duši svakog muslimana”, pa zahtijevaju da “se zavede puna jednakost, red i zakonitost za sve bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost”. Ove rezolucije značajno su poljuljale tvrdnje ustaške propagande da “Hrvati islamske vjeroispovijesti” čine oslonac ustaškom poretku u BiH.⁸

Da bi se situacija na političkom planu stabilizirala te da bi se nejasnoće i neslaganja nekako držale pod kontrolom ili izgadile, trebalo je konstruirati specifičan aspekt ustaške ideologije koja bi protumačila položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i koja bi pokušala integrirati bosanskohercegovačke muslimane u hrvatski nacionalni korpus.

Opće je mjesto svih tumača ustaške ideologije bilo, kako je već rečeno – da su Muslimani “cvijet hrvatskoga naroda”. Međutim, trebalo je krenuti korak dalje od tih deklaratornih stavova. To su pokušali Hazim Šabanović i Smail Balić, ali ti tekstovi, objavljeni 1942. godine, iako vješto pisani, nisu mogli premostiti osnovna proturječja. Naime, iz ustaške ideologije i u nju integrirane povijesne memorije nije se uspjelo, a zapravo se nije ni moglo, izdvojiti i isključiti neke od temeljnih elemenata, ponajprije o kršćanstvu odnosno katoličanstvu kao temeljnoj karakteristici hrvatskog nacionalnog bića. To je uključivalo i

⁷ Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 306; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo, 1991., 33; S. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991), s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo – Zagreb, 2004., 114-115 – neki su biskupi smatrali da se tim rezolucijama krivnja s pripadnika vlastita naroda htjela prebaciti na bosanskohercegovačke katolike. Nema sumnje da su pretežno ustaške jedinice, u kojima je bio značajan broj muslimana, bile počinitelji prvih zločina u ljeto 1941. godine u istočnoj Hercegovini. Tekst nekih od tih rezolucija vidi u: H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 392-395.

⁸ Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, 392-399; Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 150.

tezu da je Hrvatska stoljećima “*antemurale christianitatis*” – “predziđe kršćanstva” i da je dio svog identiteta gradila na stoljetnim bitkama protiv Osmanskog Carstva.⁹

Balić ne inzistira na jednakovrijednosti oba dijela hrvatskog nacionalnog korpusa – naime, zaključuje kako su Hrvati “zapadnjački narod”. Za Hrvate muslimanske vjere nalazi opravdanje: “ako su pojedini njegovi dijelovi u povijesnom razvoju nekada i bili drukčije raspoloženi, posljedica je to teških prilika i nesretnog položaja na razmeđu svjetova. Glavnica, koju smo stekli živeći dijelom u islamskom uljudbenom okviru, ima poslužiti dobru hrvatskog naroda”. Balić predviđa da i hrvatski “Istok i Zapad” traže “temeljite izmjene, dubok zahvat i preokret”, kako bi se stvorila jedinstvena nacija i novi poredak o kojem su govorili ustaški ideolozi.¹⁰

No, te su teze ostale bez pravog odjeka u javnosti te su bile potisnute na margine, jer nisu mogle profunkcionirati u praksi – npr. tjednik *Hrvatska gruda* u listopadu 1941. na prvoj stranici donosi veliku Poglavnikovu sliku s obavijesti da se on obratio “braći Muslimanima” odnosno, da je uputio srdačne čestitke “Hrvatima Muslimanima povodom Bajrama”.¹¹ No, u vrijeme Božića čestita se Božić s velikom slikom jaslica i ustašama koji su se okupili oko njih, pa se prenosi Božićna čestitka vojskovođe doglavnika Slavka Kvaternika “hrvatskom narodu u domovini i izvan nje”. Tvrdi se da će “radosno pjevati ovog Božića svi Hrvati veličanstvenu himnu Božića”.¹² Dakle, već se i iz ovih razlika uočava da se “hrvatskim narodom” u određenim prilikama smatraju isključivo katolici, a da su Muslimani, iako u teoriji smatrani Hrvatima, ipak među onima “drugima” i “drugacijima”.¹³

⁹ Opširnije, Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere*.

¹⁰ S. Balić, *Dva istoka u Hrvatskoj*, u: Zbornik hrvatskih sveučilištaraca, Zagreb, 1942., 10-12; Balić se razmišljanjima o utjecajima Zapada i Istoka na kulturu Bošnjaka (koje sada definira posve odvojeno od Hrvata) vratio u tekstu: S. Balić, *Dilema između Istoka i Zapada u djelima Bašagića, Mulabdića i Handžića*, u: Zbornik radova *Islam i kultura u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića*, Zagreb, 1994., 21-29.

¹¹ *Hrvatska gruda* 69/1941; vidi i tu čestitku Pavelića i Kvaternika u: *Hrvatski narod*, Zagreb, 22. X. 1941.

¹² *Hrvatska gruda* 77/1941.

¹³ O tome vidi i tekstove N. Kisić Kolanović, *Muslimanska inteligencija i islam u NDH*, ČSP 36/3, Zagreb, 2004., 901-938. te *Islamska varijanta' u morfologiji kulture NDH 1941-1945*, ČSP 39/1, Zagreb, 2007., 63-95.

Paralelno s porastom nezadovoljstva javljaju se i alternativne ideje: “Odbor narodnog spasa osnovan u Sarajevu u kolovozu 1942. s ciljem da se realizira autonomija Bosne ili Bosne i Hercegovine molio je Hitlera u studenom te godine da odobri autonomni status za Bosnu i Hercegovinu, pod patronatom nemačkog Rajha. Međutim, Berlin je ovaj zahtev spremno odbacio”.¹⁴

Kada je 1943. godine osnovana muslimanska *Handžar* SS-divizija, počeo je izlaziti i *Handžar*, kao glasilo te jedinice. U njemu je se, neovisno o ustaškoj ideologiji i sveprisutnoj cenzuri, pod patronatom nacista dodatno promovirala već tinjajuća ideja o bosanskohercegovačkoj autonomiji u okviru NDH. Tako domovina postaje samo Bosna, a identitet se izgrađuje na islamu. Učinjen je odmak od NDH i ustaša, ali ne i od nacističke ideologije i njezine provedbene politike.¹⁵

Handžar divizija je davala taj osjećaj odmaka: u prigodnim tekstovima kojima se popularizirala regrutacija u diviziju kako bi se istaklo da postoji razlika između Hrvatske u užem smislu i onoga što je bila Bosna i Hercegovina koristio se naziv Herceg-Bosna.¹⁶ Osim toga, razlikovalo se polaganje zakletve, ovisno o vjeri – pripadnici divizije muslimani polagali su je s rukom na srcu, a katolici s podignuta tri prsta.¹⁷

Pa ipak, bilo je dosta muslimana koji su optirali za ustaše. Često to nije bio rezultat nekog dubinskog ili trajnog opredjeljenja. Na djelu su bile jednostavne, naivne odluke koje su vodile prema životnim tragedijama. Drugim riječima, bilo je mnogo lakoće po kojoj su se bezazleni seoski i gradski mangupi transformirali u zločince:

Jasenovački logoraš i kasnije memoarist Cadik Danon opisao je brzu evoluciju jednog od tih mladića – dok se jednog običnog logorskog dana mučio s piljenjem neke daske, “prišao mu je njegov vršnjak, 18-godišnjak”, predstavio se kao Muhamed i pomogao mu da obavi posao. Muhamed se obradovao shvativši da su “zemljaci”, jer je on “iz sela od Bihaća”, a Danon je bio Tuzlak. Potom ga je Muhamed pitao zašto je u Jasenovcu, pa kad mu je Danon odgovorio da je “Jevrej”, nije razumio termin, pa nije razumio ni što to znači

¹⁴ M. Ž. Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd, 2013., 173.

¹⁵ Opširno, Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere*.

¹⁶ Bernwald, *Povijest divizije “Handžar”*, 45.

¹⁷ Bernwald, *Povijest divizije “Handžar”*, 46.

“Židov”, ali je razumio termin “Čifut” i upitao: “Pa nisi valjda zbog toga tu?” Potom je objasnio Danonu da je došao kao ustaški dragovoljac u Jasenovac jer da su vlasti nedavno mobilizirale momke u njegovu selu te da su rekle da ako se ide u ustaše, ide se na godinu dana, dobiva se plaća, a obitelj dobiva penziju. Ako se pak ide u domobrane, ide se na dvije godine, a ni plaće niti penzije nema. Stoga je Muhamed otišao u ustaše. I onda je, uz razgovor, dao Danonu i pola svoga obilnog ručka, pa još i kukuruznog kruha. Sutradan je Danon vidio Muhameda – on i njegovi već su bili u uniformama. “Nije mi više prilazio i pravio se čak i da me ne primećuje.” Uzevši obrok, sjeo je podalje od Danona. Na kraju, “pošto nije mogao sve da pojede, ustao je i krenuo u mom pravcu i ja sam se poradovao da će mi opet dati ostatak. Ali, on je prišao buretu u koje su bacali ostatak hrane i, gledajući me, istresao porciju”. A onda je nekoliko dana kasnije Muhamed letvom isprebijao “u mahnitosti” više logoraša, neke i do smrti, a ustaški časnik, koji ga je pratio, u tome ga je ohrabrivao. I Danon je dobio snažan udarac po leđima, a kada se uspio okrenuti, vidio je Muhamedovo “razjareno lice”.¹⁸

Način na koji se dogodila Muhamedova transformacija opisuje Hannah Arendt kao fenomen “banalnosti zla”, ali i drugi istraživači.¹⁹

Odgovor muslimansko-bošnjačkog korpusa na sve izazove i probleme bili su vrlo različiti. U ovom tekstu navodim još i slučajeve Ismeta Popovca, Ragibage Čapljića i Huske Miljkovića.

Popovac je bio liječnik iz Mostara/Nevesinja, jedan od najviđenijih bosanskohercegovačkih Muslimana koji je prišao četnicima. Popovac je 1941/2. godine napisao niz pisama Draži Mihailoviću u kojima tvrdi kako želi Muslimane odvojiti od NDH, da radi na uspostavljanju sloge između muslimana i pravoslavnih i na stvaranju muslimanskih četničkih jedinica. I vojvoda Petar Baćović u pismu Draži Mihailoviću informira kako smo “došli u kontakt s nacionalnim muslimanima koji sebe smatraju Srbima i povelili razgovor za zajedničku saradnju. Muslimani koji vide da smo mi dovoljno jaki a pored toga poznato im je da

¹⁸ Miliša, Đ., *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945., 273; Č. Huber, *Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima*, u: *Okrugli stol, 21. travnja 1984. godine*, Spomen-područje Jasenovac, 1985., 72; C. I. B., Danon, *Sasečeno stablo Danonovih, Sećanje na Jasenovac*, Beograd, 2000., 46-49, 53-54.

¹⁹ Opširnije, I. Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018., 476-490.

između Srba i njih postoji tako veliki jaz i može svakog momenta doći do poklanja. Prilikom tih razgovora vojvoda Dobroslav Jevđević i ja predložili smo im da između nas može postojati saradnja samo u tom slučaju ako se muslimani organizuju u zasebne četničke muslimanske organizacije pod našom kontrolom i da javno sa nama zajedno napadaju Pavelića i njegove ustaše. Muslimani su na ovo pristali”²⁰

Svoju aktivnost je Popovac zajedno sa suradnicima uglavnom koncentrirao na područje Mostara, Gacka, Konjica i Nevesinja. Prema tvrdnjama vojvode Jevđevića muslimanski četnici su brojali oko 8.000 ljudi; ustaše su tvrdili da ih je najviše 2.000,²¹ a izvrsno informirani Enver Redžić konstatira kako u “raspoloživim izvorima nije našao potvrdu da su Popovčevi bataljoni uopšte bili organizovani” te Popovca s pravom naziva “komandantom bez vojske i bez narodne podrške”.²² Međutim, Hamdija Čengić, koji je kao domobranski poručnik s Pala prebjegao u četnike, počeo je tijekom ljeta 1942. za Popovca u Nevesinju organizirati muslimansku miliciju. Čini se da je u tome polučio tek slabašan uspjeh, jer je uspio okupiti 90 četnika-muslimana koji su se prvih listopada dana 1942. trebali pridružiti talijansko-četničkoj ekspediciji na Prozor. Oni su stigli u Konjic nakon četnika-Srba, 6. listopada.²³ No, nema podataka što se s njima kasnije događalo – vjerojatno ništa: četnici-Srbi su bili nepovjerljivi prema njima, nisu im željeli davati oružje u strahu da bi se ono moglo okrenuti protiv njih. Stoga je Popovac, po svemu sudeći, uistinu bio “komandant bez vojske”.

I dok je Mihailovića izvještavao kako s vojvodama Ivanom Brajovićem i Jevđevićem obilazi teren pozivajući muslimane da stvaraju četničke jedinice, Popovac je dobivao informacije o novim četničkim zločinima nad Muslimanima: i ne samo to, on je odlazio na mjesta četničkih pokolja, pa je tako bio u Prozoru u listopadu 1942. u danima nakon velikog četničkog masakra – nastojao je smiriti prestravljeni muslimanski narod, a četnike odvratiti od daljnjeg pokolja. Što se tiče Čengića, sve molbe vlasti NDH Talijanima da ga vrate u domo-

²⁰ N. Milovanović, *Dražo Mihailović*, Zagreb, 1985., 223.

²¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, vol. IV-9, 421-423.

²² Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 167.

²³ HDA, fond 1204, Zapovjedništvo Šeste pješake divizije Mostar, kut. 8, op. 3187, inv. br. 33323.

brane nisu dale rezultata – Talijani su tvrdili kako to moraju učiniti vlasti NDH koje u Nevesinju nisu imale kontrole. A što se tiče Popovca, kada se sljedeće, 1943. suprotstavio novim četničkim masakrima u Stocu i okolici, četnici su ga ubili.²⁴ Pročetnička opcija je među Muslimanima postojala i nakon Popovčeve smrti, ponajprije u osobi Mustafe Mulalića, ali je bila posve marginalna.

Istaknuti muslimanski političar hrvatske orijentacije iz Rogatice Ragibaga Čapljić (koji je u međuratnom razdoblju noćio i u šumi i kukuružištu, bojeći se da će ga ubiti policija) je za vrijeme kratkotrajnoga rata u travnju 1941. godine nekim Srbima “stavio do znanja da nije daleko dan kada će oni za svoja nedjela odgovarati”.²⁵ Potom je imenovan za velikog župana Velike župe Usora i Soli, ali se već u srpnju 1941. usprotivio hapšenju i ubijanju Srba. Ustaški stožernik iz Tuzle M. Hadžibaščajušević javlja u denuncijantskom tonu da je Čapljić “poduzeo sve kako bi se u Rogatici uhapšeni Srbi, četnici i komunisti, kojih imade nekoliko desetaka, pustili na slobodu”, iako protiv njih “postoji težak optužbeni materijal”. U Rogatici se “sastajao s raznim Srbima i ostalim nepoćudnim elementima, tješeci ih, da će on već napraviti reda te da se više nipošto neće trpjeti počinjanje raznih ‘zlodjela’ sa strane ustaša koji da nisu ovlašćeni vršiti nikakvu vlast, a najmanje pak ‘teror’ koji su do sada činili. Ujedno je informirao sve i svakoga, da neće više dozvoliti da ustaše vrše bilo kakva uhićenja bez njegova znanja. Naročito se još uvijek ne može umiriti radi šestorice poginulih Srba u Kladnju ...” Tuzlanski stožernik otišao je i korak dalje, imputira Čapljiću da je u “svojoj mržnji prema ustašama otišao već tako daleko ... da je bez ikakva razloga došao na ideju da će zbog takvoga stava prema ustašama od istih biti likvidiran”. Navodno je Čapljić prijetio da će njegovu smrt osvetiti njegov sin ubojstvom ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetića.²⁶ Čapljić je poginuo u studenom 1944. godine u nepoznatim okolnostima.

²⁴ O Čengiću, HDA, fond 1204, Zapovjedništvo Šeste pješačke divizije Mostar, kut. 4, 6154/tajno, inv. br. 32494; kut. 8, op. 3057, inv. br. 33290; o Popovcu, Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 365. i drugdje; N. Kisić-Kolanović, *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., 206, 274, 294.

²⁵ AHM BiH, UNS, I 48, 850 V. T., 44T; o Čapljiću, *Tko je tko u NDH*, 78.; N. Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo, 1971., 67.

²⁶ AHM BiH, VI/11, 17.

Huska/Husein Miljković (1905) bio je jedna od nedvojbeno naj-osebujnijih ličnosti Drugog svjetskoga rata u BiH. Rođen u selu Dubravina kraj Velike Kladuše, od 1934. bio je član HSS-a. Pred rat, 1939. godine, postaje član KP Jugoslavije. Bio je jedan od organizatora ustanka u Cazinskoj krajini i na Kordunu u srpnju 1941. godine, ali, čim je u kolovozu osjetio ustaški i njemački pritisak, ubrzo prelazi u domobrane. No, i ta je faza trajala relativno kratko, svega četiri mjeseca, jer se potkraj 1941. Miljković ponovno pridružio partizanima. Godine 1942. postavljen je za zapovjednika Velike Kladuše i Cazinskog partizanskog odreda. Nakon sukoba s vodstvom KP Jugoslavije, u travnju 1943. dezertirao je i vratio se na područje Cazinske krajine, gdje je uz pomoć Nijemaca i ustaša ustrojio Muslimansku miliciju (Huskina vojska, Huskina milicija) s oko 3.000 boraca i stavio Krajinu pod vojni nadzor. No, ta je njemačko-ustaška kontrola nad Miljkovićem bila vrlo labava. U to je vrijeme on kontaktirao i s četnicima – sklopio je navodno usmeni sporazum o zajedničkom radu na stvaranju razdora u redovima partizana, ali ništa nije potpisao.

Zaraćene su strane tijekom rata sumnjičile Miljkovića za nelojalnost i bojale se da bi mogao prebjeći neprijatelju. Međutim, nisu protiv njega i jedinica pod njegovim vodstvom poduzimale ništa, jer im je, Miljković, i takav kakav je bio – “bez jedinstveno osmišljene vojne i političke platforme”, bio vrlo utjecajan politički i vojni faktor na iznimno osjetljivom području. Njemu, pak, imponiralo je da ga svi smatraju važnom osobom. Iako su ga Nijemci i ustaše podržavali, Miljković se sa svojim jedinicama, dobro procijenivši da strateška inicijativa prelazi na stranu Narodnooslobodilačkog pokreta, u veljači 1944. ponovno pridružio partizanima te dobio čin pukovnika i zapovjednika Unske operativne skupine IV. korpusa NOVJ-a. Ustaše su ga ubili u svibnju 1944. godine. Ustaše i Nijemci očekivali su da će im se tada “Huskini ljudi” prikloniti, ali se to nije dogodilo.²⁷

U međuvremenu, može se pratiti kako je lojalnost bosanskohercegovačkih Muslimana ustaškom režimu već u prvim mjesecima po uspostavi NDH došla u pitanje. Kao nadstojnik podružnice Državnog

²⁷ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, vol. V-19, 96-97; Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, na raznim mj., osobito 185-187, 343, 346-347, 431; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40976>, pristupljeno 2. X. 2020.

izvještajnog i promičbenog ureda Munir Šahinović je potkraj siječnja 1942. izvještavao iz Sarajeva da je “dobio čvrst dojam, da do sada muslimani i katolici nikada jedni od drugih nisu bili udaljeniji nego su danas”. Iako su “Muslimani grada Sarajeva u cielosti”, odnosno Šahinović “ili jamči barem 90% njih NDH prihvatili kao svoju državu i njoj se obradovali”. No, spor je izbio “oko podjele židovskih radnji i muslimani drže da su prikraćeni. Poslie je došlo nezadovoljstvo i stoga što katolici, mada ih je manje, dolaze u većem broju u državne službe, iza toga se muslimansko nezadovoljstvo povećalo nekim nesgodnim ispadima katoličke crkve”.²⁸ Nadporučnik Hasan Ljubunčić u iskazu danom u Sarajevu potkraj 1941. godine tvrdi da “vojnici rođeni izvan Bosne na položajima često puta upućuju uvrede na račun muslimana”.²⁹

Potvrdu o tim problemima daje nam i svemoćni policajac Eugen Dido Kvaternik koji u ožujku 1942. šalje okružnicu nižim komandama te u njoj zaključuje kako je “u zadnje vrijeme opaženo da su se odnosi između Hrvata katolika i Hrvata Muslimana promienili, na mnogim mjestima dapače i pogoršali tako da je znalo doći i do otvorenih sukoba i borbi između jednih i drugih ...” pa naređuje da se ubuduće “sva neslaganja i trzavice (...) imadu izbjegavati (...) a u slučajevima izazivanja (...) suzbiti najenergičnijim, dapače i drastičnim mjerama”.³⁰

Ova Kvaternikova okružnica zapravo neizravno najavljuje isprva polagan, a potom sve brži proces približavanja i priklanjanja bosanskohercegovačkih Muslimana partizanskom pokretu. Po svemu sudeći, iznimno je važan, zapravo ključan, u tom procesu bio višenacionalni sastav partizanskih jedinica (u kojima su u prvo vrijeme dominirali Srbi), činjenica da partizani nisu činili zločine te da su mnogo efikasnije branili hrvatska i muslimanska sela od četničkih zločina negoli ustaše, domobrani ili oružnici.

I sve to usprkos činjenici da su mnogi Muslimani bili duboko religiozni, a oni koji su vodili partizane ateisti. Teško je bilo uvjeriti ulemu u BiH da je budućnost njihova naroda u komunizmu, što su čitali kao ateizam: sistem protiv Boga i ljudi. Čuli su o skandaloznom

²⁸ AHM BiH, 421.

²⁹ AHM BiH, 165/50 ili 41/218.

³⁰ HDA, fond 255, NDH VŽZ, vrlo tajni spisi, 48/1942; vidi i UNS 10540-taj. 42.

postupanju s vjerom u komunističkoj Rusiji, pa ih nisu mogli razuvjeriti leci koje je štampala KPJ kako je Sovjetski Savez čudesna zemlja beskrajne tolerancije i sloboda.

Međutim, u prvoj polovini 1942. već je bilo moguće partizane diferencirati od ostalih, jer nisu vršili zločine, pa je, korak po korak, počelo intenzivnije pristupanje Muslimana/Bošnjaka u redove Narodnooslobodilačkog pokreta.

Tijekom rata Tito je parolu “bratstvo i jedinstvo” objašnjavao jednostavnim riječima: “Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vodstvom Nijemaca vrše zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića. Bio je to naporan rad ...” Titova oslobodilačka vojska činila je onu treću stranu između ustaša i četnika koja je stvorila svojevrstan most između Hrvata (i Muslimana-Bošnjaka) i Srba, sprečavajući da ustaški zločini izazovu slijepi revanšizam sa srpske, a četnički zločini s hrvatske (i muslimanske) strane. Tito je već 1941. kao jedan od prioriteta isticao “borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje”.³¹ Bile su to teze i praktična politika koje su među Muslimanima/Bošnjacima nalazile odjeka.

Proces prilaženja Muslimana NOB-u sastojao se u nizu malih koraka kojima su se naposljetku simpatije Muslimana bitno preokrenule u korist NOB-a. Mještani muslimanskog sela Šerići, blizu desne obale Bosne, u srpnju 1943. dobro su u svom selu primili Tita, Vrhovni štab i jedinice NOVJ. Muktar (starješina sela) izrazio je dobrodošlicu i zamolio za pomoć u oružju kako bi se selo obranilo od četnika pa je Tito naredio da im se ostavi puškomitraljez i izvjesna količina municije.³²

Potom, u nizu događaja valja izdvojiti i 21. rujan 1943. godine, kada je u Bukviku kod Brčkog osnovana Prva muslimanska brigada (Šesnaesta muslimanska udarna brigada).³³

³¹ J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 8, Beograd, 1977., 75, 123, 124, 136.

³² I. Goldstein – S. Goldstein, *Tito*, Zagreb, 2015., 281.

³³ Opširno, I. Goldstein, *Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937-1943. godine*,

Naposljetku je dodatan poticaj tom procesu približavanja i pristupanja partizanima dala odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu da će se buduća Jugoslavija konstituirati kao federalna država s Bosnom i Hercegovinom kao jednom od njezinih sastavnica.

Otad Muslimani u sve većem broju pristupaju partizanima. Kreću i prve mobilizacije. Čini se da je partizanski pokret do kraja 1943. podržavala većina bosanskohercegovačkih Muslimana.³⁴

U međuvremenu, na strani NDH, svjedočimo sve većem neslaganju muslimanskog korpusa s ustaškom politikom. I Muslimani koji su ostali vjerni ustaškom režimu bili su krajnje nezadovoljni (osim malobrojne vrhuške u Zagrebu i drugim većim gradovima).

Pripadnici Handžar divizije, osnovane 1943. godine, imali su do kraja rata i nakon njega posve iskrivljena shvaćanja o statusu zaraćenih strana: oni su dosljedno isticali četnike kao glavne neprijatelje (doduše, neki od njih nisu pravili razliku između partizana i četnika), iako je od 1942. vladalo u globalu primirje između četnika s jedne i ustaša i Nijemaca s druge strane.³⁵

Adaptacija zgrade Umjetničkog paviljona kralja Petra u zagrebačku džamiju (“prekrasnu džamiju s tri minareta”), trebala je biti dokaz ravnopravnosti Hrvata muslimana s katolicima – da su “Hrvati-katolici i Hrvati-muslimani jedno” te da se izgradnjom džamije Pavelićeve “riječi smjesta pretvaraju u djela i da od svega on najprije misli na potrebe hrvatskih muslimana”.³⁶ O uspjehu toga plana i vjerodostojnosti Pavelićevih riječi svjedoči i činjenica da su tri minareta završena, a džamija posve stavljena u funkciju tek u kolovozu 1944. godine.³⁷

Na svečanost je došao tek dio pozvanih, jer su prometnice bile nesigurne, a mnogi su i zaključili da je uoči ratnog raspleta bolje za-

---

u: Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, zbornik radova, Sarajevo, 2019., 93-113.

³⁴ Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 185. i d.

³⁵ Bernwald, *Povijest divizije “Handžar”*, 195.

³⁶ *Hrvatska gruda* 65/1941; *Hrvatski narod*, Zagreb, 21. IX. 1941.

³⁷ *Džamija poglavnika Ante Pavelića*, Madrid, 1988., 44; *Hrvatski narod*, Zagreb, 15. VIII. 1944.

obići ustaški obilježenu ceremoniju.³⁸ Sudeći prema fotografijama s otvorenja, u društvu istaknutih članova islamske zajednice, Pavelić se osjećao trijumfalno, posve suprotno od opće atmosfere tih mjeseci – “s najvećim veseljem i radošću pristupam pred ovo svetište hrvatskog naroda, pred ovo svetište islama, veseleći se, što mi se izpunila davna želja, da se u glavnom, prijestolnom, hrvatskom gradu Zagrebu otvori hram, u kojem će pripadnici islamske vjeroizpoviesti moći vršiti svoje vjerske dužnosti, moći udovoljavati svojim dužnostima prema vječnom Allahu”.³⁹ Pavelić je vjerskom odboru džamije “simbolički predao ključeve hrama”.⁴⁰ No, bila je to tek lakirovka za puk, jer je stvarnost izgledala sumorno. Bila je to posljednja velika predstava koju je režim uspio organizirati prije svoga pada, ujedno je to bio i jasan pokazatelj simpatija Muslimana za ustaški režim.

Od propagandnih poteza mnogo je važnija trebala biti stvarna emancipacija. Muslimanski predstavnici su na sastanku s predstavnikom Vlade NDH Nikolom Mandićem u travnju 1944. godine tvrdili kako su u državnom aparatu Muslimani marginalizirani i dokazivali to statistikom prema kojoj je, primjerice, među zastupnicima u Saboru bilo 193 katolika i samo 13 muslimana, među kotarskim predstojnicima 112 katolika i 13 muslimana. Nesrazmjer je bio očigledan i u ministarstvima i drugim službama, pri čemu je to najočiglednije bilo među “krugovalnim namještenicima” koji su svi – njih čak 462 – bili katolici.⁴¹

Pri izradi tih statistika svakako valja uzeti u obzir da je obrazovna struktura “katolika” bila značajno viša negoli “muslimana”, kao i da je Muslimana u vojnim i policijskim jedinicama, kao i u drugim strukturama vlasti ipak bilo značajno više negoli što ovi parcijalni statistički podaci pokazuju.

³⁸ Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945., Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007., 293.

³⁹ Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 295-315; *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. i 20. VIII. 1944.; HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, kut. 27, 013.0.20, *Doživljaji i zbivanja*, dnevnik Stjepana Bogata, 156; I. Goldstein, *Zagrebački muslimani 1941 – 1945*, Zagreb, 2011., 320.

⁴⁰ HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, kut. 27, 013.0.20, *Doživljaji i zbivanja*, dnevnik Stjepana Bogata, 156.

⁴¹ Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 39-40. O tim problemima vidi i Goldstein, *Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere*.

Što se tiče partizanske strane, ona je vremenom, dijelom i mobilizacijom, pridobivala sve više pristaša i aktivnih vojnika i među Muslimanima, baš kao i među drugim jugoslavenskim narodima.

Rezolucija ZAVNOBiH-a s prve osnivačke sjednice 26. studenoga u Mrkonjić Gradu tvrdi kako su se “prvi put u historiji Bosne i Hercegovine sastali pretstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku, s ciljem da na osnovu rezultata oružane borbe naroda Jugoslavije i naroda u BiH donesu političke odluke koje će otvoriti put našim narodima da uredi svoju zemlju onako kako to odgovara njihovoj volji i interesima”. Koliko god u ovih riječima ima parolašenja, toliko su one i izraz realpolitike koju je do jeseni 1943. vodio Josip Broz Tito i koja je do tog trenutka polučila značajne rezultate.

Bili su to mjeseci kada su se Muslimani/Bošnjaci sve masovnije priključivali jedinicama Narodnooslobodilačkog pokreta, dijelom i zbog ovakvih Titovih stavova. Prema kraju rata, mobilizacije se iz dobrovoljnih polako transformiraju u obavezne. No, to neće dovesti u pitanje većinsku podršku Muslimana/Bošnjaka ni partizanima ni novom poretku koji će se tada stvarati.

BOSNIA AND HERZEGOVINA MUSLIMS / BOSNIAKS IN THE MAELSTROM OF THE SECOND WORLD WAR

BOSNIAČKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Adnan Jahić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića br. 1, 75.000 Tuzla

REIS FEHIM SPAHO I HRVATSKI NACIONALIZAM (1938-1942)

Sažetak: *U ovom radu razmatra se osnovanost tvrdnji, prisutnih u historijskoj literaturi i popularnom štivu, o reisul-ulemi Fehimu Spahi kao predstavniku i zagovorniku hrvatske nacionalne ideje među Bošnjacima – muslimanima – kako za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, tako i u doba Nezavisne Države Hrvatske. Koristeći se izvorima prvog reda i drugim obavijestima, autor ukazuje da je Fehim Spaho pripadao tradicionalnoj struji bosanskomuslimanske čaršijske elite koja se, zastupajući posebne interese muslimanskog/bošnjačkog elementa, držala na distanci kako od srpske tako i od hrvatske nacionalne i političke orijentacije.*

Ključne riječi: *reis Spaho, Kraljevina Jugoslavija, NDH, nacionalizam, društvo, politika.*

Kao što je poznato, o širenju nacionalnih ideja u Bosni i Hercegovini postoji obimna literatura. Obilježje te literature, bilo da je riječ o historiografiji bilo da se radi o drugim društvenim naukama, ako se izuzmu djela opterećena nacionalističkim pretenzijama njihovih autora, jeste zadržavanje na deskripciji pojava oblika nacionalizma, uključujući ciljeve, aktere i posljedice njegovog širenja po razvoj bosanskohercegovačkog društva na razmeđu XIX i XX stoljeća. Ishodište ovog pristupa imalo je u svom predmetnom središtu elitni nacionalizam i, uprkos slojevitosti u razvojnoj dinamici, pravolinijsku putanju širenja i prihvatanja nacionalnih ideja koje su vodile identitetskoj pluralizaciji bosanskohercegovačkog stanovništva sa stanovišta etničkog odnosno nacionalnog porijekla i identiteta. No, dublje analize, gdje se nastojalo prodrijeti u totalitet društvenog procesa, ponudile su manje jednostavne zaključke. Razvoj nacionalizma u Bosni i Hercegovini, prema Edinu Hajdarpašiću, nije bio ni evolutivan

ni linearan. Max Bergholz piše da bi ga najbolje bilo okarakterizirati fluidnim i sukobom potaknutim procesom koji se kretao u više smjerala bez jasne krajnje tačke na kojoj bi se formirale “takozvane nacije”, (Bergholz 2018: 51). Općenito se može reći, nakon brojnih knjiga i članaka, da nam pojavni oblici nacionalne svijesti i nacionalizma, koji se iščitavaju iz onovremene štampe, publicistike, prepiski organa vlasti i drugih izvora, ne daju dovoljno širine u sagledavanju sadržajno razuđenog procesa formiranja i razvoja nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini i da pred istraživačima stoji potreba da ovom fenomenu pristupaju vodeći računa o različitostima motiva i interesa te načina na koje su pojedinci i grupe reagirali na nacionalne ideje i narative o nacionalnom porijeklu, identitetu i perspektivi.

Ovaj moj rad bi mogao biti skromni poticaj u tom pravcu. U fokusu je ličnost šestog reisul-uleme Fehima Spahe, koji se u historijskoj literaturi i popularnom štivu najčešće navodi kao zastupnik i zagovornik hrvatske nacionalne ideje među bosanskim muslimanima – Bošnjacima – kako za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, tako i u doba Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Pitanje glasi: šta je predstavljao etnički nacionalizam istaknutim ličnostima vjerskog, kulturnog i političkog života Bošnjaka u postosmanskoj Bosni? Odgovor, posigurno, nije ni jednostavan ni jednoznačan. Postojale su velike razlike u doživljaju nacionalizma jednog Šerifa Arnautovića i jednog Alije Nametka. Kada je riječ o hrvatskom nacionalizmu, općenito se drži da je razdoblje NDH bilo svojevrsna kulminacija popularizacije hrvatske orijentacije među Bošnjacima i da je taj proces bio zaustavljen obuzdavanjem hrvatskog nacionalizma i priznavanjem muslimanske nacije u komunističkoj Jugoslaviji. Najavu te kulminacije činio je, reklo bi se, onaj čuveni proglas Slavka Kvaternika upućen muslimanima 10. aprila 1941. u kojem je on pojavu NDH opisao kao ostvarenje sna svakog muslimana: junačka Bosna i Hercegovina, “srdce i središte naše Hrvatske Države”, ulaze u sastav NDH, usljed čega svakom hrvatskom domoljubu teku suze radosnice. Bosanske muslimane, koji su “najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikog junačkog hrvatskog naroda”, pozvao je da svoje džamije i domove okite “bajrakom Allaha i milim hrvatskim trobojnicama”, (*Hrvatska svijest*, br. 107-108). Uslijedio je intenzivan javni, kulturni i politički rad koji je trebao trajno vezati bosanske muslimane za hrvat-

sku državnu i nacionalnu ideju. No, postavlja se pitanje: jesu li i u kojoj mjeri onovremeni Bošnjaci osjećali naklonost prema hrvatstvu i hrvatskoj trobojnici? Znatan dio njihove inteligencije unazad pola stoljeća od Kvaternikovog proglašenja pristajao je uz gledište da su njihovi sunarodnjaci “najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikog junačkog hrvatskog naroda”, odnosno tvrdnju s kojom je dr. Ante Starčević sredinom XIX stoljeća udario temelj hrvatskoj kulturno-nacionalnoj i državotvornoj akciji u Bosni i Hercegovini. Ipak, kao ni srpska, ni hrvatska nacionalna ideja, uprkos naporima agilnih intelektualaca i studentske omladine, nikada nije uspjela prodrijeti u najšire muslimanske mase, čiji je doživljaj srpstva i hrvatstva bio i ostao neraskidivo vezan za njihove konfesionalne odrednice – pravoslavlje i katoličanstvo. Ova realnost je odredila granice prohrvatske muslimanske akcije, kako na kulturnom tako i na političkom planu. Važno je primijetiti da je od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. postojala neupitna podrška, ali i izraženi otpor nacionaliziranju muslimana u duhu hrvatstva kojeg su ispoljavali kako šire građanstvo i mase, tako i pripadnici intelektualne i političke elite. Ovaj otpor, dakako, nije poticao samo iz doživljaja hrvatstva kao prijetnje vlastitom identitetu, nego i iz zbilje nacionalno-političkih odnosa obilježenih interesnim srazom različitih društvenih grupa kojim su identiteti služili kao moćna oruđa samolegitimiziranja u javnom prostoru. Tu sada dolazimo do Fehima Spahe i njegovog odnosa prema nacionalnoj ideji.

Spaho se, poput reisa Džemaludina ef. Čauševića, osjećao Hrvatstvom, ali je njegov javni angažman uglavnom bio u znaku muslimanstva i jugoslavenstva. Kao potvrdu njegovog hrvatstva navođena je epizoda iz 1940. Naime, sredinom 1940. reisul-ulema Spaho je ustalasio bosansku javnost kada je, kako je prenijela *Jugoslovenska pošta*, pred muslimanskim studentima okupljenim u Hrvatskom akademskom klubu “Musa Ćazim Ćatić” pri “Narodnoj uzdanici” u Zagrebu izjavio kako je “Narodna Uzdanica” osnovana kao “bolje” društvo u odnosu na “silom oteti” (prosrpski) “Gajret”, poručujući studentima da uporedo sa življenjem po islamskim načelima čuvaju i svoje “nacionalno osvjeđenje, jer nam je budućnost u tome”, (Jahić 2013: 164–165). Međutim, općenito uzevši, Spahino hrvatstvo, kako pod Austro-Ugarskom tako i u Kraljevini Jugoslaviji, nije bilo vidljivo.

Statusno vezan za državne vlasti, Spaho se čvrsto držao vladajućih režima. U šestojanuarskoj diktaturi je podupirao integralno jugoslavenstvo. Nakon ulaska u Stojadinovićevu vladu njegovog brata Mehmeda, Spaho je prvo 1936. bio postavljen na funkciju naiba za Islamsku vjersku zajednicu u Sarajevu, a zatim 1938. i na položaj reisul-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. To je izazvalo žestoku reakciju od strane prohrvatske Muslimanske organizacije Hakije Hadžića i drugih protivnika vladajućeg režima u Jugoslaviji koji su ga teretili da je postao prvo naib, a potom i reisul-ulema, bez minimuma potrebnih stručnih i moralnih kvalifikacija, (Jahić 2010: 550–551). Kada je proglašena NDH, ovi krugovi su smatrali važnim da se Spaho što prije makne sa položaja reisul-uleme, kako iz vjerskih, tako i iz nacionalno-političkih razloga. Već sredinom juna 1941. pravaš Šemsi-beg Salihbegović je dokumentirano skrenuo pažnju ministru nastave i bogoštovlja NDH Mili Budaku na okolnosti Spahinog izbora za reisa 1938. i njegovu ulogu u, kako je naveo, laiciziranju vjerskih zvanja i predaji vakufske uprave pod kontrolu beogradske vlade. Primijetio je da “preporođeni i oduševljeni muslimanski element”, koji je konačno oslobođen srpske tiranije, nestrpljivo očekuje od poglavnika, njegovih doglavnika i bližih saradnika da ga što prije oslobode “i od svih ostataka srpskog prozelitizma kao i od utjecaja Fehima Spahhe na budući rad vjerskih i vjersko prosvjetnih vakufskih ustanova”, (Jonjić, Matković 2012: 390). Najizravnije se na Fehima Spahu obrušio Hakija Hadžić, vođa tzv. muslimana hrvatskih nacionalista, kada je 25. jula 1941. kao poglavnikov povjerenik poslao pismo ministru dr. Mili Budaku u kojem je iznio više indikativnih momenata u Spahinom držanju prvih dana NDH. Teretio je Spahu da je kao vlasnik i izdavač službenog *Glasnika IVZ* namjerno u uzglavlju časopisa, u dva dvobroja, za april i maj, te za juni i juli 1941., izostavio naziv nove države, NDH. Osvrćući se na, kako je naveo, kratku i hladnu obavijest u *Glasniku* o Spahinom susretu sa maršalom Kvaternikom, Hadžić je primijetio:

“Prispodobljavajući ovu hladnu i kratku obavijest sa prijašnjim Spahinim izjavama povodom raznih jugoslavenskih prigoda, naši ljudi naglašavaju ogromnu razliku u njegovu raspoloženju, a to se sve dakako promatra na našu opću štetu, jer nigdje tu nema nikakova, a

kamo li naročito veselja zbog osnutka naše države. To bi veselje i u ovom službenom muslimanskom vjerskom glasilu moralo biti izraženo, jer zbilja odgovara želji svih muslimana Hrvata. Kakova je toplina bila kod Fehima Spahe i koliku je pažnju on obraćao srpskim vlastodršcima, jasno se među ostalim vidi i iz priloženog 7. broja Glasnika od jula 1939., gdje je donesena, i to na prvoj stranici i slika reis-ul-uleme s bivšim kraljem Petrom.” (HMBiH, NDH, 1711)

Hakija Hadžić je bezuspješno pokušao staviti *Glasnik IVZ* pod svoju kontrolu, kao što su bili bezuspješni svi pokušaji muslimana hrvatskih nacionalista i Glavnog odbora “El-Hidaje” da se donese novi ustav Islamske zajednice i ukloni predratna jugoslavenska garnitura u IVZ sa Spahom na čelu. Analizirajući Spahino držanje i djelovanje od osnutka NDH nameće se sljedeći zaključak. Spaho je u prvim mjesecima NDH bio neformalna glava grupe koja je okupljala *pobornike političko-društvene posebnosti bosanskih muslimana* zasnovane na naslijeđu i iskustvima njihovih elita još od osmanskog vremena. Insistirala je na zasebnosti vjerskih, kulturnih i društvenih interesa svojih sunarodnjaka – neovisno o pristajanju uz hrvatsku nacionalnu ideju, koju su neki njeni pripadnici prihvatili kao vlastiti ideal, a neki samo kao nametnutu realnost bez posebnog odraza na njihov svjetonazor i život. Dok je, primjerice, Alija Nametak u hrvatstvu muslimana gledao kulturnu i historijsku činjenicu, prvaci bivše JMO odnosno JRZ poput Uzeir-age Hadžihasanovića, Murat-bega Pašića i Hamdije Šahinpašića bili su od hrvatske ideje jednako daleko koliko i od srpske; tradicionalno okrenuti zaštiti vjerskih i poslovno-ekonomskih prava muslimana, neraskidivo vezanih za njihove lične i statusne interese, ovi su krugovi s vremenom, kako je hrvatska država sve dublje tonula u krvavi kaos, postali glavna regrutna baza tzv. kolebljivaca i odmetnika, koji su značajno doprinijeli raspadanju vlasti NDH u bosansko-hercegovačkim gradovima.

Držanje Fehima Spahe u Drugom svjetskom ratu, napose njegov odnos prema NDH, hrvatskom nacionalizmu i ustašama, danas je moguće sagledati na osnovu prilično bogate arhivske građe čiji dokumenti mijenjaju ustaljenu percepciju na mnoga zbivanja i ličnosti 1941–1945. Spaho je bio naročito aktivan u ispoljavanju nezadovoljstva i osudama različitih postupaka pojedinih vojnih i političkih zva-

ničnika NDH. Suprotno kasnijim stereotipima da je bio neosjetljiv prema tuđim nevoljama, (Redžić 1998: 320), brojne obavijesti nedvojbeno pokazuju da vjerski poglavica muslimana nije štedio truda u pokušajima da zaštiti svoje sunarodnjake i smanji patnje običnih ljudi, ne samo muslimana, nego i pripadnika drugih vjera, (HAS, FS, SF-694; HAS, FS, SF-698; HAS, FS, SF-745). On je, dakako, glavnu brigu ispoljavao prema muslimanima, naročito od vremena kada je, kako se čini, postao svjestan uzaludnosti zauzimanja za pravoslavni i jevrejski živalj u NDH i kada se suočio sa razmjerima stradanja muslimana u prvim mjesecima ustanka. Najotvoreniju kritiku haotičnog stanja u NDH ispoljio je u jednom pismu nepoznatom državnom zvaničniku (možda potpredsjedniku Vlade dr. Osman-begu Kulenoviću), vjerovatno sredinom septembra 1941. godine, koje, zbog njegovih indikativnih navoda, zavređuje da bude podrobnije predstavljeno. U njemu Spaho podsjeća na ranije pismo koje je 8. juna 1941. poslao Slavku Kvaterniku, na koje mu vojskovođa nije odgovorio, a u kojem je reis prenio žalbe u pogledu sljedećeg: komadanja Bosne razgraničenjem velikih župa, postavljanja isključivo katolika povjerenicima u sarajevskim sudovima i državnim odvjetništvima, popunjavanja istaknutih mjesta u općinama Sarajevskog i Mostarskog kotara samo katolicima te primanja u željeznički tečaj u Sarajevu 41 katolika i svega 9 muslimana. Konstatirao je da su muslimani imali povoljniji procenat u “beogradskoj saobraćajnoj školi”. Dalje je iznio različite prigovore, od primoravanja muslimanske djece u Trebinju da idu u privatno dječije zabavište časnih sestara, nespojivost čega sa šerijatom je iznio i poglavniku, do teških psovki i vrijeđanja muslimana od strane ustaša katolika. Naveo je da su na više mjesta, poput Gornje Tuzle, Gračanice i Sarajeva, vršeni pretresi po muslimanskim kućama bez dužnog obzira prema vjerskim običajima muslimana. Ustaško povjereništvo za Bosnu i Hercegovinu, naveo je, zanijekalo je da su ustaše igdje istupile protiv muslimana, premda su u svim slučajevima bili uznemiravani samo muslimani i muslimansko ženskinje. Iznio je tvrdnje o nejednakom tretmanu Jevreja koji su prešli na islam i Jevreja koji su prešli na katoličanstvo te dodao da se u Budoželju kod Visokog prijetilo džematskom imamu da će biti ubijen “ako bude dalje prevodio grko-istočnjake na islam”.

Glavne reisove žalbe su se odnosile na držanje vojnih zvaničnika kada su odmetnici napali sela i gradove. Nakon stradanja muslimanskih žitelja Avtovca i Mulja kod Gacka vojne vlasti su povele istragu, potvrdile da je izvještaj Imamata u Avtovcu istinit i tek dostavile reisu rezultat istrage, bez ikakvog zaključka o daljnjoj zaštiti naroda. Strahujući od novih pokolja, kod Spahe je 30. augusta 1941. došla deputacija Gačana koja ga je obavijestila da je “četnička djelatnost ponovo počela”, pa je reis poslao novo pismo vojskovođi u kojem je zatražio da se narodu dā oružje i municija da se može sam braniti, kao i da se u Gacku i okolini pojača vojna posada te u nju uvrste vojnici iz brdskih krajeva, vješti tamošnjem terenu, “jer sadanja vojska, koja je došla iz slavonskih ravnica, ne poznaje ovog terena i teško se bori s četnicima”. Tražio je i da državna vlast pomogne ili eventualno sama povede evakuaciju žena, djece i staraca u koji drugi kraj zajedno s ljetinom, koja se upravo sabire, “jer prijeti velika opasnost, da četnici provale baš radi ove ljetine, da bi je prigrabili sebi i omogućili svoju ishranu”. Vojskovođa opet ništa nije odgovorio, “niti imam kakva daljeg izvještaja šta je učinjeno”. Reis je optužio za izdaju zapovjednika vojne jedinice kojoj je bila povjerena zaštita Berkovića, na putu između Stoca i Bileće. Dok se mnogi građani i za mnogo manje krivice, pa i nevini, stavljaju pred prijeki sud, ovaj je časnik predan redovnom vojnom sudu u Mostaru, gdje se govori da bi mogao biti riješen bilo kakve krivnje. Na reisovu pritužbu protiv dotičnog časnika sa nadležnog mjesta stigao mu je samo odgovor da je u pitanju “jugoslavenski oficir”. Sljedeći navod ilustrira koliko je muslimanski vjerski starješina imao informacija o kobnim zbivanjima izbjeglog stanovništva iz Bileće i okoline:

“Svi muslimani iz kotara Bileća, ukoliko nijesu pobijeni, njih oko 3.500 hiljade na broju, izbjegli su. Sve njihove kuće su popaljene, a cijeli imetak opljačkan. Oni se nemaju kuda vratiti, a i ne misle da se vraćaju. Jedna njihova deputacija otišla je u Zagreb, da traži, da im se da neko mjesto u Bosni, kuda bi se mogli preseliti. Za 700 njihovih izbjeglica, koji su imali biti dopraćeni u Stolac, a tamo nijesu stigli, uopće se ne zna šta je s njima.” (GHB, ZRDA, A-814/B)

Da je reis ovoj predavci dao nešto općenitiji ton i da je usvojena od strane nadležne vjerske skupštine ili nekog drugog foruma, vrlo vjerovatno bi je historijska nauka zabilježila kao *Spahinu rezoluciju*.

Ona je donijela nekoliko karakterističnih pritužbi muslimanskih rezolucija koje je potpisala i poslala na različite adrese muslimanska elita u jesen 1941. Premda je isticao individualnu odgovornost, neizravno je Spaho napao cijeli sistem – da je gradio poredak po mjeri Hrvata katolika, ispoljavajući krajnju neosjetljivost prema potrebama, pravima i osjećajima muslimana. No, Spahu je od potpisnika rezolucija dijelila ključna razlika: nigdje nije spomenuo nasilje nad Srbima. Iz njegove ostavštine je vidljivo, naveli smo, da Spaho nipošto nije indiferentno posmatrao nepravde prema jevrejskom i srpskom narodu. On je, međutim, kao vjerski poglavica, očito smatrao da mu je dužnost pokušati zaustaviti ili, barem, ublažiti patnje svojih suvjernika koji su došli na udar protumuslimanski nastrojenih srpskih ustanika, a to je, vjerovao je, mogao postići jedino u okvirima redovne komunikacije sa organima ustaške države, makar ta komunikacija bila impregnirana tonovima ljutnje, kritike i osude. U takvoj komunikaciji za pretpostaviti je da je držao neproduktivnim izazivati zvaničnike NDH upiranjem prstom u nepravde i zločine nad pravoslavicima i temeljem toga umanjivati izgledu u pogledu očekivane pomoći muslimanima. Spaho nije vjerovao u svrsishodnost potpisivanja rezolucija, (Hasanbegović 2012: 754–755), ostajući privržen individualnom zagovoru kao, po njegovom sudu, jedinom produktivnom sredstvu borbe za narodni interes. Nije promijenio ovaj pristup, neovisno o upozorenju iznijetom u njegovom pismu državnom tajniku NDH Asimu Ugljenu da je pojava rezolucija u uslovima tonjenja NDH u duboki ratni kaos sasvim razumljiva i da bi ponašanje nadležnog ministarstva prema ličnosti reisul-uleme i njega moglo otjerati u “rezolucionare”, (Kisić Kolanović 2009: 196).

Umjesto zaključka: pismo Kulenoviću od 5. februara 1942.

Fragmenti prepiske koju je vodio zadnjih dana njegovog života razotkrivaju dubinu frustracija koje su obuzimale reisul-ulemu Spahu dok se suočavao sa posljedicama njemačke i hrvatske operacije u istočnoj Bosni u drugoj polovini januara 1942. godine (Operacija *Romanija*), ili barem onim vijestima o njenim ishodima koje su mu bile dostupne. Bez željenih rezultata, ofanziva u istočnoj Bosni donijela je mjesnom podrinskom muslimanskom življu novu nesigurnost i nevolje.

Nakon povlačenja njemačkih trupa iz istočne Bosne velika masa ljudi, bez zaštite od hrvatske države, strahujući od četnika, po najtežoj zimi zaputila se ka Sarajevu, do kojeg su vodili dani iscrpljujućeg pješaćenja i vožnje seljačkim kolima. U pismu dr. Džafer-begu Kulenoviću od 5. februara 1942. Spaho navodi kako "tajni protivnici" NDH ubacuju među prosti muslimanski svijet tvrdnje prema kojim je sve što se radi u NDH državna politika, smišljena da pored "grko-istočnjaka" (Srba) uništi i što više muslimana, kako bi katolici u Bosni ostali u većini. Obavijestio je Džafer-bega da će odmah, ako mu to pođe za rukom, sa hadži Ali ef. Aganovićem intervenirati i kod hrvatske vojske i kod Nijemaca, tražeći zaštitu za svoje sunarodnjake, ali da je smatrao potrebnim i njega upoznati šta se dešava, "jer držim, da je ovdje po srijedi sabotaza ili čak izdaja s nečije strane", (HAS, FS, SF-800). Spaho, očito, nije mogao sagledati širu sliku, držeći da je sve o čemu je pisao tek manifestacija nesposobnosti "Hrvata katolika i muslimana" da upravljaju sobom i svojom vlastitom državom. Nije nam poznato da li je reisu Spahi pošlo za rukom da stupi u kontakt i razgovara sa hrvatskom vojskom i Nijemcima. Spahi je u večernjim satima 14. februara 1942. prilikom uzimanja abdesta za jacijski namaz iznenada pozlilo, da bi za manje od dva sata umro, (*Sarajevski novi list*, br. 237).

IZVORI I LITERATURA

Arhivski fondovi i zbirke:

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)
Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA).
Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo (HAS).
Zbirka: Fehim Spaho (FS).
Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH).
Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH).

Novine:

Hrvatska svijest (1941-1942).
Sarajevski novi list (1941-1942).

Knjige i članci:

- Bergholz, M. (2018). *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo – Zagreb: Buybook.
- Dulić, T. (2005). *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*. Uppsala, Sweden: Uppsala University Library.
- Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Greble, E. (2011). *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- Hasanbegović, Z. (2012). *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Jahić, A. (2010). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Jahić, A. (2013). “Odnos bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji”. *Historijska traganja* 11: 145–170.
- Jahić, A. (2014). *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića.
- Jelić-Butić, F. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Jonjić, T. i Matković, S. (2012). *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.–1944.)*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Kisić Kolanović, N. (2009). *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945*. Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Redžić, E. (1988). *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO.
- Tomasevich, J. (2010). *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapress holding, Novi Liber.

O autoru

Adnan Jahić je rođen 1967. u Tuzli. Autor je više desetina naučnih i stručnih radova iz novije bosanskohercegovačke i bošnjačke historije. Prve članke je objavio kao student u listu *Preporod* 1990. godine. Ka-

snije je objavljivao u: *Hikmetu, Riječi, Saznanjima, Ostrvu, Zborniku radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, Prilozima Instituta za istoriju u Sarajevu, Historijskim traganjima, Godišnjaku BZK Preporod, Bošnjačkoj pismohrani* i drugim listovima, časopisima, zbornicima i godišnjacima. Primaran predmet Jahićevog interesa su teme iz vjerske i kulturne historije Bosne i Hercegovine te bošnjačke historije prve polovine XX stoljeća. Objavio je pet knjiga: *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu* (Tuzla, 1995); *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini* (Tuzla, 2004); *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)* (Zagreb, 2010); *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća* (Zagreb – Sarajevo, 2014) i *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)* (Zagreb, 2017). Član je Odbora za historijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Član je Naučnog vijeća Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka u Sarajevu. Od 2015. do 2017. bio je glavni i odgovorni urednik časopisa Društva historičara Tuzlanskog kantona i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli *Historijska misao*. Član je više redakcija historijskih časopisa. Na Univerzitetu u Tuzli, gdje radi od 2004. godine, 14. januara 2019. biran je u zvanje redovnog profesora za užu naučnu oblast *Savremeno doba*. Oženjen je, otac troje djece i djed jedne unuke.

GRAND MUFTY FEHIM SPAHO AND CROATIAN NATIONALISM (1938-1942)

Summary

This paper examines the validity of claims, existing in historical literature and popular reading, about Grand Mufty (raisu-l-ulama) Fehim Spaho as a representative and advocate of the Croatian national idea among Bosniaks - Muslims - both during the Kingdom of Yugoslavia and during the Independent State of Croatia. Using first-rate sources and other references, the author points out that Fehim Spaho belonged to the traditional current of the Bosnian-Muslim bazaar elite, which, representing the special interests of the Muslim/Bosniak element, kept its distance from both Serbian and Croatian national and political orientations.

Key words: Grand Mufty Spaho, Kingdom of Yugoslavia, NDH, nationalism, society, politics.

BOSNIAČKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Ivan Markešić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb
ivan.markešic22@gmail.com

SAKRALIZACIJA RATNOGA ZLOČINA I NJEGOVIH POČINITELJA: SREBRENICA KAO PRIMJER

Sažetak: *Polazeći od povijesne činjenice izvršenoga ratnog zločina genocida nad Bošnjacima u Potočarima kraj Srebrenice 12. srpnja 1995., autor će analizirati “proces” sakralizacije počinjenih ratnih zločina, njihovih počinitelja, a time i zločina genocida. Analizu će raditi temeljem osnovnih socioloških pojmova: socijalno djelovanje, kultura, moć, socijalna struktura i socijalna integracija.*

Ratni zločin se – promatran u ovome radu kroz svih pet socioloških pojmova – pokazuje uistinu kao besprijekorno socijalno djelovanje koje svoje uporište ima u okviru postojeće bošnjačke, hrvatske odnosno srpske ili pak židovske kulture i, usudio bih se reći, kulturne i religijske tradicije. Ne zaboravimo da je u tome smislu religija dio prevladavajuće kulture. Navođenjem najnovijih, ali i onih nešto ranije počinjenih ratnih zločina, vidljivo je da definiciju nekoga djelovanja kao ratni zločin određuju oni najmoćniji, oni koji posjeduju vojnu, a veoma često i duhovnu, religijsku moć. Također, ratni zločin je moguć, ako je bio ili još uvijek jest dio socijalne strukture, što u našim postjugoslavenskim društvima jest činjenica. No, posebno zanimljiv zaključak predstavlja tvrdnja da su danas jedan od veoma važnih, ako ne i jedan od najvažnijih i najsnažnijih kohezijskih elemenata pojedinačnih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini upravo ratni zločinci i njihova ratna zlodjela koje još ni jedna religijska zajednica nije javno prokazala i kojih se nije odrekla. Svi oni (pravomoćno osuđeni ratni zločinci) su – uzimajući u obzir našu (nižu) lokalnu razinu – “na slavu i diku” roda bošnjačko-muslimanskoga, hrvatsko-katoličkog i srpsko-pravoslavnog.

Želio bih stoga ovim pokazati da se zločin genocida i njegova sakralizacija nisu dogodili i da se ne događaju negdje na 'čardaku ni na nebu ni na zemlji' nego u Europi čiji je sastavni dio i Bosna i Hercegovina i Srebrenica u njoj.

Stoga je u svrhu smanjivanja mogućnosti ponovnog počinjenja ratnih zločina, potrebno mijenjati naša društva, i to u cjelini, kroz njegove ključne segmente, među njima i religijski. A jedna od ključnih zadaća sociologije jest zapravo – promjena društva!

Ključne riječi: *Europa, Bosna i Hercegovina, Srebrenica, ratni zločin genocida, socijalno djelovanje, kultura, moć, socijalna struktura, socijalna integracija, religijske zajednice i ratni zločini.*

Uvod

U svome tekstu Što je Bosni Evropa, a što Evropi Bosna?¹ Ivan Lovrenović ističe da “već i sama ova dvostrukost u doživljaju Evrope signalizira da imamo neki svoj unutarnji problem s ‘Evropom’, zapravo problem sa sobom samima, s vlastitim ‘civilizacijskim identitetom’, s neznanjem gdje pripadamo”. S jedne strane optužujemo Europu da je svojim nečinjenjem, svojim nejedinstvenim stavom oko ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini kriva za genocid koji se dogodio jer nije ništa učinila da ga spriječi, zapravo “zaslugom” nizozemskoga bataljuna koji je trebao zaštititi Srebrenicu i ljude u njoj, dogodio se genocid. Time je Europa izdala svoje “principe i vrijednosti”. Uz to, mnogi od onih čijoj narodnosnoj i religijskoj grupaciji pripadaju stradali u Srebrenici znali su i znaju reći: Europa je kršćanska, u Bosni su muslimani pa je to i bio razlog njezina nemiješanja u zbivanja u Bosni i Hercegovini. A zapravo ta ocjena temelji se na iskustvima svjetskih politika operacionaliziranih u Bosni i Hercegovini, politika koje su vodili i simbolizirali: Boutros Boutros-Ghali, John Major, François

¹ Lovrenović, Ivan (2010) „Što je Bosni Evropa, a što Evropi Bosna?“, u: Lovrenović, Ivan; Jergović, Miljenko (2010) *Bosna i Hercegovina – budućnost nezavršenog rata*. Zagreb: Novi liber; <http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/21-teza-o-bosni-i-hercegovini/stoje-bosni-evropa-a-sto-evropi-bosna-4111>, pristupljeno 22.10.2019.

Mitterrand, lordovi Peter A. R. Carrington i David Owen, Thorvald Stoltenberg...

Ima, također i onih koji će, ne želeći previše optuživati Europu, reći: Europa je krajem 20. stoljeća doživjela moralno posrnuće. U slučaju Bosne i Hercegovine nije bila budna. A razlog tomu nalaze u sljedećem: nakon užasnih ratova i klanja kroz cijelu svoju, dvije tisuća godina dugu, povijest Europa je tek u drugoj polovici 20. stoljeća doživjela nešto što se samo moglo sanjati: tehnički i tehnološki napredak, na njenome tlu nije bilo ratova, vladao je mir, vladala je demokracija. U toj idili kao iz grmlja iznenada se krajem 20. stoljeća pojavila klaonica na Balkanu. Europa je u moralnom smislu malo zadrijemala, pa zato sada u svome nastupu prema zločinima počinjenim u ovoj zemlji ne umije i ne zna i ne želi napraviti razliku između zločinca i žrtve. Ona ih izjednačava do te mjere da oni koji su nastradali postavljaju sebi pitanje: je li to bio samo privid našega stradanja, nismo li i previše njime opterećeni, možda smo i sami krivi za ono što nam se dogodilo!?

S druge strane, svi u Bosni i Hercegovini – svejedno jesu li žrtve ili počinitelji zločina ili sukrivci za to što se dogodilo – kao uglas kažu: kud ćemo bez Europe. Naime, jedino rješenje za Bosnu i Hercegovinu je ulazak u Europsku uniju, u savez država gdje nema ni granica, ni putovnica, gdje su “svi isti”, gdje nema nacionalne i građanske diskriminacije kao u Daytonskome sporazumu. Neki također kažu: kud ćemo i što će od nas biti ako ne uđemo i u NATO? Kako sve to gordo zvuči, posebno kad još kažemo da mi u Bosni i Hercegovini pripadamo Europi još od davnina! Mi smo dakle Europa.

A veliki Miroslav Krleža, najveći zaljubljenik u Europu i najveći euroskeptik, napisao je o toj Europi još 1933. godine sljedeće: “Kao što je Tula potkovala srebrnu buhu, tako je Evropa danas potkovala sve razume i sve pameti čitavih stoljeća, stvorivši iz svijui mudrosti ljudskih draguljarske izloge, pasja groblja i krvave poplave što se pretvaraju za rasonodu u glavne atrakcije prometa stranaca: groblja evropskih heroja, koji su pali za civilizaciju Evrope. Posvećujući sve svoje bogato znanje ženama, tkaninama, loptama i strojevima, Evropa se danas miče sa svojim topovskim cijevima i pneumatičkim točkovima i benzinskim kantama i filozofijama kao žalosna sablast, koja između toplih tropskih daljina i maglenog ledenog sjevernog mora ne

zna što da počne, čega da se prihvati i kamo da zapravo krene, u stvari pred svojim vlastitim utvarama, u protuslovlju sa svojim intimnim lažima, bogata, kao nikada još u prošlosti, a prazna i dosadna kao odsvirana gramofonska ploča.” (Krlježa, 1933)²

Polazeći od naslova ovoga simpozija “Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa” pretpostavljam da bi to trebao biti put kojim bi Bosna i Hercegovina trebala stići u Europu kojoj geografski i kulturološki u cijelosti pripada. Kako je taj put dalek i kako puno imamo prtljaga na svim tim putovima, držim potrebnim prisjetiti se u ovome radu nekih nimalo lijepih stvari koje su se dogodile na ovim područjima, nekih bliskih religijsko-nacionalnih/nacionalističkih odnosa i preplitanja koja u mnogim slučajevima nisu polučila dobro ni za koga – svejedno kojoj religijsko-nacionalnoj grupaciji netko pripadao, kako bismo upotpunili sliku onih koji putuju prema Zapadu. Riječ je o zlim djelima, najvećim dijelom neokajanim i neoprostenim djelima koja i dalje vape da se kao teret skinu s leđa pojedinaca i zajednica. No, neće to ići bez traženja i davanja oprost. Pitanje je bilo i ostalo: jesu li, prije svega, religijske zajednice s ovih prostora spremne izići u javnost i u ime svojih vjernika zatražiti oprost za zlodjela koja su drugima počinili njihovi članovi – katolici, pravoslavci, muslimani, Židovi? Mogu li kao primjer poslužiti iskoraci koje su učinili papa Ivan Pavao II. i papa Franjo tražeći oprost za sva zlodjela koja su katolici, odnosno pripadnici Katoličke crkve počinili tijekom povijesti muslimanima, Židovima, Indijancima, Romima i pripadnicima drugih plemenskih naroda u svijetu tijekom ‘kršćanskih’ kolonizacija.

Ako se ratni zločin promatra kao socijalna činjenica, tada se on ne odnosi samo na pojedinačnu osobu nego na cijelo društvo i time, polazeći od Luhmannovog određenja sustava društva, na sve pojedinačne društvene podsustave, između ostalog na religiju i crkvu. Stoga je vrijedno postaviti još jedno pitanje: koju ulogu ima religija, odnosno konfesija, pri izvršenju ratnog zločina? Jesu li religije u uskoj povezanosti s ratnim zločinom ili nisu? Je li genocid konstanta ljudske povijesti samo stoga jer te zločine većina religija prihvaća kao junačko

² Krlježa, Miroslav (1933) „Evropa danas“, u *Savremena stvarnost*. Esej sadržan u njegovoj knjizi: EVROPA DANAS. Knjiga dojmova i essaya, prvi put objavljena 1935. u Zagrebu u Biblioteci aktualnih knjiga.

djelo? Ili kazano sasvim jasno, bez imalo uvijanja: što se u nekome društvu mora dogoditi da se neko ratničko djelovanje koje određena religijska zajednica smatra svetim junačkim činom, odjedanput proglašeni zločinom? Posebno na strani pobijedenih.

Krenimo stoga od definicije onoga čime ćemo se baviti u ovome radu koji se većim svojim dijelom oslanja na moj već ranije objavljeni rad *Društvena konstrukcija ratnoga zločina*.³

Kako odrediti što je to ratni zločin?

Definicija i ocjena ratnih zločina ne postoji, iako mnogi povijesni događaji mogu biti određeni kao ratni zločini, a to znači da ni ratni zločin kao takav ne postoji. Definicija koju danas imamo nastala je kao posljedica užasnih iskustava Prvog, i posebno nakon strašnih događaja i iskustava Drugoga svjetskog rata. Stoga su kao reakcija na djelovanja u Drugome svjetskom ratu revidirani međunarodni sporazumi i prilagođeni novim okolnostima i predodžbama. Između ostalog, uveden je pojam genocida kao reakcija na zločine nacionalsocijalista u Trećemu Reichu.

U svezi s tim mora se, međutim, istinski kazati sljedeće: tijekom Drugoga svjetskog rata zločine nisu počinili samo pripadnici njemačke vojske, nego također američki, engleski, francuski, ruski, jugoslavenski odnosno pripadnici komunističkih armija pa time i Jugoslavenske narodne armije (JNA) koju su (pred)vodili jugoslavenski komunisti. Komunistički zločini koji su uz znanje i, u većini slučajeva, uz suglasnost pobjedničkih savezničkih političkih i vojnih sila počinjeni nakon kraja rata protiv civilnog stanovništva sve do danas nisu proglašeni ratnim zločinima, iako bi te zločine bilo potrebno nazvati (post)ratnim zločinima, koji u svom užasu nisu ništa manji niti blaži od onih koje su počinili nacisti. Zločini u posljednjem ratu na području bivše Jugoslavije (1991-1995) u svom intenzitetu i širini u cijelosti su potvrdili supstancu ove definicije nastale na temelju nacističkih i komunističkih zločina. U nekim segmentima ovaj zadnji rat

³ Markešić, Ivan (2011) „Društvena konstrukcija ratnoga zločina“, u: *Status*, 15 (2011), 24-32.

je bio brutalniji i nečovječniji. Nisu počinjeni samo genocid, urbicid, kulturocid nego također i ratni zločini silovanja kao posebna metoda poniženja protivnika.

U obradbi ove teme mnogi su mišljenja kako bavljenje nacionalnim konfliktima ne spada u područje tema kojima bi se trebali baviti teologija i sociologija religije. Međutim, postoji i više drugih veoma velikih razloga da bi se upravo teolozi i teologinje, sociolozi i sociologinje religije bavili ovim pitanjima. Ponajprije stoga što se mnogi konflikti (sukobi) u suvremeno vrijeme prepoznaju kao religijski motivirani i da se veoma često strane u sukobu prepoznaje i svrstava isključivo prema njihovoj religijskoj pripadnosti. Uzmimo npr. sukob u Iraku, Siriji, sukobe u Bosni i Hercegovini. Iz toga proizlazi shvaćanje da različite religijske identitete treba uzeti kao jedan od glavnih razloga ratnih sukobljavanja.

Kako naše vrijeme obilježavaju ratni zločini počinjeni “na radost i diku” nacionalne, a veoma često i religijske zajednice kojoj zločinci pripadaju, postavlja se pitanje kako ćemo znati što je to uistinu ratni zločin? Kao sociolog ili još preciznije kao sociolog religije polazim sa sociološkog određenja da neko devijantno djelovanje, a time i zločin pa slijedom toga i ratni zločin, određujemo prema tome, je li taj zli čin u suprotnosti s normama i kulturom određene društvene zajednice. Pođemo li od tog određenja, moramo nažalost reći da u takvim okolnostima devijantno djelovanje, a time i zločin pa slijedom toga i ratni zločin kao takvi uopće ne postoje. Time je neko devijantno djelovanje definirano kao ratni zločin samo ako ga tako definiraju oni koji imaju moć da u danome trenutku donesu odluku o tome što jest, a što nije ratni zločin.

U slučaju da neka društvena skupina odredi da nešto jest ratni zločin, tada ga se može promatrati kroz pet ključnih socioloških pojmova:

1) **socijalno djelovanje**, kao sastavni dio 2) prevladavajuće **kulture**, potom kao izraz i promocija 3) **moći** moćnijih te kao dio legalne i legitimne 4) **socijalne strukture**, odnosno kao važan dio 5) **socijalne integracije**.

1. Ratni zločin kao socijalno djelovanje

U definiranju socijalnog djelovanja, veliki njemački sociolog Max Weber polazi od postavke da su tim pojmom obuhvaćena sva smislena ljudska djelovanja usmjerena prema djelovanjima drugih osoba, odnosno smislena ljudska djelovanja koja se usklađuju prema djelovanjima drugih ili koja se prema njima usmjeravaju.⁴ Dakle, čovjek pojedinac svome djelovanju u odnosu na drugu osobu daje određeni smisao i temeljem toga smisla koji sociologija nastoji razumjeti i objasniti (zato se i zove *razumijevajuća, interpretativna sociologija*) može se ocjenjivati nakana pojedinačnih aktera. Kada pogledamo sadržaj ne samo haških optužnica nego i konačni pravorijek nekih pravomoćnih haških presuda nekih od osuđenih ratnih zločinki/zločinaca, kao npr. Radovanu Karadžiću (pravomoćna) i Ratku Mladiću (nepravomoćna), onda se sasvim jasno može vidjeti da se počinjenje ratnoga zločina može i treba razumjeti kao socijalno djelovanje. A što se može prepoznati po sljedećem: u Potočarima kraj Srebrenice vojnici Vojske Republike Srpske, uz sudjelovanje paravojne formacije “Škorpioni”, koja je bila pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije te s nekoliko stotina grčkih i ruskih volontera ratnika⁵, 12. srpnja 1995. po nalogu generala Ratka Mladića⁶, a uz punu suglasnost predsjednika Srpske demokratske stranke (SDS) Radovana Karadžića i pripadnika UN-ovih vojnika iz Nizozemske, izvršili su, kako se navodi u zajedničkoj optužnici Međunarodnoga kaznenog suda u Den Haagu od 14. studenoga 1995. protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića,

⁴ Weber, Max (1980) *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Hrsg.: Johannes Winckelmann. 5. Auflage. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), str. 14.

⁵ Genocid u Srebrenici, u: https://bs.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Srebrenici

⁶ Prvostupanjskom presudom Raspravnoga vijeća Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) od 22. studenoga 2017. Ratko Mladić (1945), bivši zapovjednik Vojske Republike Srpske, osuđen je na kaznu doživotnoga zatvora, „za zločine genocida (po dvije točke, među kojima i za zločine genocida u Srebrenici), zločine protiv čovječnosti (po pet točaka) i za ratne zločin (po četiri točke) koje je počinio u svojstvu najviše rangiranog generala u Vojsci Republike Srpske i u svrhu stvaranja Republike Srpske“ (Ratko Mladić.

URL = https://hr.wikipedia.org/wiki/Ratko_Mladi%C4%87.

Na tu presudu Mladić je uložio žalbu. Zbog korona krize žalbeni postupak još nije završen. Konačna presuda očekuje se u prvj polovici 2021. godini

“izdvajanje muškaraca Muslimana od žena i djece i potom nad njima počinili zločin genocida”. Zapravo, Ratko Mladić i Radovan Karadžić⁷ su u razdoblju između 6. srpnja 1995. i 22. srpnja 1995. godine, ili oko toga vremena, “pojedinačno i u suradnji s drugima planirali, podsticali, naređivali ili na drugi način pomagali i sudjelovali u planiranju, pripremi ili izvršenju zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i kršenja ratnih zakona i običaja”.

Iz sažetka presude Raspravnoga vijeća Ratku Mladiću od 22. studenoga 2017. navodi se da je Ratko Mladić sudjelovao u četiri udružena zločinačka poduhvata (UZP):

1. “Sveobuhvatni UZP, čiji je cilj bio trajno uklanjanje Muslimana i Hrvata s područja u Bosni i Hercegovini na koja su Srbi polagali pravo, počinjenjem krivičnih djela za koja se tereti u Optužnici, uključujući genocid, progone, istrebljivanje, ubistvo, nehumano djelo prisilnog premještanja i deportaciju.
2. Udruženi zločinački poduhvat vezan za Sarajevo, čiji je cilj bio širenje terora među civilnim stanovništvom provođenjem kampanje snajperskog djelovanja i granatiranja, uključujući – kako se tereti u Optužnici – putem ubistva i djela nasilja s primarnom svrhom širenja terora među civilnim stanovništvom i protivpravnim napadima na civile.
3. Udruženi zločinački poduhvat vezan za Srebrenicu, čiji cilj je bio eliminacija bosanskih Muslimana u Srebrenici putem krivičnih djela za koja se tereti u Optužnici, uključujući genocid, progone, istrebljivanje, ubistvo, nehumano djelo prisilnog premještanja i deportaciju.

⁷ Pravomoćnom presudom Žalbenoga vijeća Mehanizma za međunarodne kaznene sudove (MMKS) kao pravni nasljednik Tribunala u Den Haagu od 19. ožujka 2019. Radovan Karadžić (1945), bivši predsjednik Republike Srpske (RS) i vrhovni zapovjednik Vojske Republike Srpske, proglašen je krivim „za genocid, zločine protiv čovječnosti, za etničko čišćenje Muslimana i Hrvata u BiH, za višegodišnje teroriziranje Sarajeva i za uzimanje pripadnika UN-a za taoce te za sudjelovanje u četiri udružena zločinačka pothvata u okviru kojih su ti zločini počinjeni i osuđen na doživotni zatvor“. (Jutarnji list, od 20. ožujka 2029.),

URL = <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/radovan-karadzic-osuden-na-dozivotnu-kaznu-zatvora-kriv-je-za-genocid-ratne-zlocine-i-zlocine-protiv-covjecnosti-to-je-bila-nevidena-brutalnost-8558003>

4. Udruženi zločinački poduhvat vezan za uzimanje talaca, čiji cilj je bio uzimanje pripadnika UN-a za taoce kako bi se NATO spriječio da izvrši vazdušne napade na vojne ciljeve bosanskih Srba, počinjen putem krivičnog djela uzimanja talaca, kao ratnog zločina. Pred toga, tužilaštvo optuženog tereti za planiranje, podsticanje, naređivanje i/ili pomaganje i podržavanje krivičnih djela za koja se tereti u Optužnici. Konačno, tužilaštvo optuženog takođe tereti kao nadređenog, na osnovu člana 7(3) Statuta.”⁸

Međutim, unatoč presudama za počinjene monstruozne zločine, kao i osudi genocida u Srebrenici Europskoga parlamenta iz 2015., predstavnici Srpske pravoslavne crkve kao ni glavni politički predstavnici srbijanske u Srbiji i srpske politike u Bosni i Hercegovini još uvijek se nisu distancirali ni od zločina počinjenih u ime ostvarenja velikosrbijanske ideje kao ni od njihovih izvršitelja. Zapravo, osuđeni ratni zločinci su umjesto osude dobili najviša priznanja jer su se borili za ostvarenje vjekovnoga sna svih Srba da žive u jednoj državi. U opravdavanju zločina počinjenih radi ostvarenja toga cilja religija je bila najpogodnije sredstvo. Trebalo je blagosloviti i posvetiti nastojanja vojnika Republike Srpske, ali i njihovih pomagača, u ostvarivanju postavljenog cilja i time u cijelosti osloboditi krivnje sve one koji su tijekom ostvarivanja toga cilja počinili ratne zločine. Sakralizacijom počinjenog ratnoga zločina kao što su to u slučaju Srebrenice učinili Srpska pravoslavna crkva na svim razinama kao što to čine i sadašnje službene političke strukture u Srbiji i Republici Srpskoj, ali i u Rusiji, opetovano se zlorabi kršćanska religija, pravoslavlje. Neka kao primjer posluži izjava patrijarha svesrpskoga Irineja izrečena 9. siječnja 2016. godine u povodu Dana Republike Srpske: “Republika Srpska danas slavi svoj rođendan”, ona je “utemeljena na Istini i Božijoj pravdi” pa stoga srpski narod i srpski predstavnici trebaju težiti jedinstvu “da srpski narod slavi Gospoda i Republiku Srpsku Bogom blagoslovenu i blagodašću Božijom osvećenu, što garantuje njen život i budućnost”, (SRNA).⁹ Uz to, mnogi “škrguću zubima” na Republiku Srpsku, ali

⁸ Sažetak presude Pretresnog vijeća Ratku Mladiću, u: <https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/bcs/171122-sazetak-presude-bcs.pdf>

⁹ SRNA/Nezavisne novine, „Irinej: Republika Srpska je postavljena na krvlju i kostima

im je, navodi patrijarh Irinej, uzaludno to škr gutanje “sve dok Gospod blagoslovi narod – nasljednike onih koji su položili svoje živote za Republiku Srpsku”. Uostalom, “Republika Srpska je postavljena na krvlju i kostima svetih mučenika, pa stoga sve što je postavljeno na krvlju i istini i za ime Božije jest vječno i neprolazno” te nikoga ne treba čuditi “da srpska crkva zato moli Gospoda da blagoslovi narod Republike Srpske, Srbije i sveukupan srpski narod, ma gdje se on nalazio, jer je to sveti narod koji je postradao za Hrista”, (SRNA).

Naravno, takve stavove predstavnika SPC-a i predstavnika službene srbijanske političke elite nisu uspjeli promijeniti ni argumentirani istupi najviših predstavnika Katoličke crkve u BiH i Islamske zajednice BiH. I dalje se ustrajava na negiranju genocida u Srebrenici i na promoviranju zločina kao dobrog i plemenitog djela u svrhu postizanja unaprijed određenih političkih ciljeva.

2. Ratni zločin kao sastavni dio *prevladavajuće kulture*

A da se ratni zločin takvih razmjera mogao dogoditi, on je kao takav morao biti inkorporiran u kulturu određene nacionalne i religijske zajednice. Naime, u kulturi svakoga društva, pa tako i bosanskohercegovačkog, hrvatskog i srbijanskog, točno je određeno koje se djelo počinjeno protiv drugih osoba smatra zločinom, odnosno ratnim zločinom. U tome smislu potrebno je znati da naša zapadno-europska kultura, iako prožeta najvećim dijelom kršćanskim naukom, nije se znala pravilno odrediti prema zločinima izvršenim u svrhu ostvarivanja određenih političkih ciljeva. Ne zaboravimo da je u zapadnoj Europi tek prije 150 godina određeno koja su to djelovanja čije neposredno izvršenje čini povredu temeljnih normi te kulture. Bilo je to ne tako davne 1864. godine kada je dvanaest država usvojilo tzv. Ženevsku konvenciju “radi ublažavanja patnji u ratu nastradalih osoba”.¹⁰

---

svetih mučenika“, u Banjaluka.net od 09.1.2016., <http://banjaluka.net/irinej-republika-srpska-je-postavljena-na-krvlju-i-kostima-svetih-mucenika/>, pristupljeno 15.10.2016.

¹⁰ U kolovožu 1949. donesene su četiri ženevske konvencije: 1) Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu, 12. kolovoza 1949.; 2) Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodo-

No, toj europskoj kulturi je trebalo nepunih 100 godina da se nakon završetka Drugoga svjetskog rata donesu važeće odredbe Sporazuma koje su na snagu stupile tek 1950., a nadopunjene s dva dodatna protokola 1977. godine.

Ako pogledamo neke od podnesenih haških tužba, primijetit ćemo da haško tužiteljstvo polazi sa stajališta da su društvene, odnosno narodnosne i religijske zajednice, tijekom svoga postojanja i razvoja izgradile vlastite sustave vrijednosti čije kršenje ima uvijek teške posljedice za žrtvu. Ako bismo sada htjeli pobrojati koje su to vrijednosti koje su na ovim prostorima stvorile narodnosne i religijske zajednice, vidjeli bismo da sve četiri: bošnjačko-muslimanska, hrvatsko-katolička, srpsko-pravoslavna i židovsko-sefardska imaju gotovo isti sustav vrijednosti, dakle svoju egzistenciju i društveno djelovanje temelje na poštivanju vrijednosti i nepovredivosti ljudskoga života, kao i drugih vrijednosti koje iz toga proizlaze: vrijednosti slobode, rada, pravednosti, solidarnosti, braka i obitelji, intelektualne raznolikosti, nacionalnog i religijskog pripadanja, ljubavi prema drugome i drukčijemu.

No, postavlja se pitanje: ako suvremena društva – europsko, a time i hrvatsko i bosanskohercegovačko i srbijansko – imaju gotovo identičan vrijednosni sustav, kako se onda moglo dogoditi ono što se dogodilo, kako su se mogli dogoditi toliko strašni ratni zločini kroz dalju i bližu povijest – bilo bi teško nabrajati, ali npr. od vjerskih ratova u srednjemu vijeku pa do holokausta, vukovarske Ovčare, Škabrnje, Srebrenice, Ahmića, Uzdola? Odgovor je prilično jasan, ali nimalo ugodan za uho: u svim tim slučajevima počinitelji zlih djela bili su uvjereni u nacionalnu i, posebice, u religijsku legitimaciju, religijsko opravdanje i posvećenost ne samo rata kao nastavka politike drugim sredstvima, nego i njihovih zločina, jer su bili uvjereni, odnosno jer su ih nacionalni i posebno vjerski vođe i vojni zapovjednici uvjerali da to što čine i nije zločin nego rodoljubno djelo u ime viših nadnaravnih nacionalnih i svetih religijskih vrijednosti.

Sve to vodi zaključku o sakralizaciji nacionalnog, o posvećenju onoga djelovanja koje se može definirati kao ratni zločin. Ne čudi sto-

---

lomaca oružanih snaga na moru, 12. kolovoza 1949.; 3) Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima, 12. kolovoza 1949.; 4) Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica u vrijeme rata, 12. kolovoza 1949.

ga da Srbija odbija priznati da su postrojbe pod vodstvom bosanskih Srba počinile genocid u Srebrenici, ali i u drugim mjestima – što, nažalost, nije priznao ni Haaški sud. Ne čudi stoga da su glavni krivci za taj genocid narodni heroji u toj zajednici, časni ljudi srpsko-pravoslavne zajednice. Naime, “sakraliziranje nacionalnog” poprima u takvim slučajevima jednu sasvim drugu, novu dimenziju, time što se nacionalne razlike (koje se u najvećem broju slučajeva svode na različite međusobne interese) nadopunjuju instrumentaliziranjem religijskog.

3. Ratni zločin kao izraz i promocija *moći moćnijih*

Rat jedna od najvećih katastrofa koja može zadesiti ljudsku populaciju. Međutim, glavna značajka ljudskoga roda i svih dosadašnjih svjetskih civilizacija i kultura bili su ratovi, stradanja, progoni, istrebljenja, ubojstva, zločini. Ako samo letimično pogledamo tekstove o povijesti naših naroda: Bošnjaka, Hrvata, Srba, Židova, ali i drugih, vidjet ćemo da je to povijest ratova i ratovanja i da su glavni likovi te povijesti opjevani i religijski sakralizirani ratnici, junaci bez kojih bi naša povijest bila sasvim drukčija, bez kojih mi možda danas i ne bismo bili vrijedni spominjanja, iako su oni u tim ratovanjima počinili strašne zločine. Što znači da i sami sudjelujemo u sakraliziranju zločina, makar oni bili počinjeni u neka davna vremena. Svejedno, ali sama ta činjenica je značajka kulture u kojoj odrastamo. Onaj koji je bio jači, njega povijest spominje, njega pamti. Pobijedjeni su tek svjedočanstvo postojanja i djelovanja snage i moći pobjednika. Slijedno tome moglo bi se prihvatiti tezu Günthera Kehrera, njemačkoga sociologa religije, da između (monoteističke) “religije i rata nema nikakva proturječja”, odnosno, izvedeno iz toga stava “rat je, zapravo, nemoguće voditi bez religije i njezine legitimacije” (Kehrer, 1988: 91ff), ili kazano još preciznije: “religija znači, odnosno jest rat!” (A. Holl).

Nedavni prijepori oko održavanja sv. Mise za blajburške žrtve u Sarajevu, u katoličkoj katedrali, pokazuje da su pobjednici određivali što bi to bio i što bi trebao biti ratni zločin. I ne samo na području bivše Jugoslavije nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, nego i tijekom rata. Nitko od vojnika Crvene armije i savezničkih vojnih postrojba nije odgovarao za silovanja, ubijanja, razaranja po Njemač-

koj ili kao što nitko od američkih vojnika nije odgovarao za zločine genocida u Hirošimi i Nagasakiju.

Iz optužnice Ratku Mladiću vidljivo je da su zločini počinjeni iz uvjerenja Ratka Mladića i ljudi uključenih u udružene zločinačke poduhvate da je Vojska Republike Srpske superiornija od Armije Bosne i Hercegovine i da su Srbi narod koji zaslužuje imati svoju 'državu' u kojoj će živjeti svi Srbi, dakle da se ta država treba prostirati i na područja koja do tada uopće nisu pripadala Srbiji. Prema Četvrtoj izmijenjenoj optužnici Ratku Mladiću, glavni cilj bio je da se širenjem, podsticanjem i/ili omogućavanjem širenja propagande među bosanskim Srbima, u namjeri da se u njima izazove strah i mržnja prema bosanskim Muslimanima i bosanskim Hrvatima ili da se na drugi način osigura njihova podrška i učešće u postizanju cilja udruženog zločinačkog poduhvata:

- da bosanskim Srbima prijeti opasnost od ugnjetavanja, pa i genocida, od strane bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata; i
- da su područja na kojima žive bosanski Muslimani i bosanski Hrvati zemlja bosanskih Srba.¹¹

4. Ratni zločin kao dio legalne i legitimne *socijalne strukture*

Stalni govor o ugroženosti Bošnjaka, Hrvata, Srba, Židova, odnosno islama, katoličanstva, pravoslavlja, židovstva i to posebno zbog premaloga broja pripadnika neke od navedenih nacionalnih ili religijskih zajednica na nekom određenom području, uključuje u sebi i mogućnost opravdanja počinjenja zločina samo da bi se sačuvala nacionalna i religijska supstanca, odnosno da bi se teorijom "Blut und Boden" (teorijom krvi i tla) osiguralo dovoljno "životnoga prostora" (Lebensraum) za pripadnike vlastitoga naroda. Ustrajavanje na govoru o ugroženosti vlastite grupe, čak i kada je ta ugroženost insti-

¹¹ Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (27.11.2011.) "Četvrta izmijenjena optužnica Ratku Mladiću za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja":

u URL = <https://www.icty.org/x/cases/mladic/ind/bcs/111216.pdf>

tucionalno uspostavljena, kao npr. u slučaju pripadnika hrvatskog i bošnjačkog naroda u Republici Srpskoj kao i srpskoga u Federaciji BiH, a svih ostalih, među njima Židova i Roma, u cijeloj Bosni i Hercegovini, a što sve proizlazi iz odredaba Daytonškoga sporazuma, tada je sasvim “normalno” očekivati da će se, nastavi li se takvim tronacionalnim stilom graditi budućnost Bosne i Hercegovine, stvarati okolnosti u kojima će upravo zbog Daytonskim ustavom izvršenog nejednakopravnoga strukturalnog ustroja bosanskohercegovačkoga društva i države rasti nezadovoljstvo Hrvata i Bošnjaka u Republici Srpskoj te Srba, ali i Hrvata u Federaciji BiH.

Sama činjenica da je Republika Srpska za najveći dio Bošnjaka i Hrvata paradržavna tvorevina stvorena na zločinu i progonu ne-Srba s područja koja obuhvaća Republika Srpska, tada samo njezino postojanje predstavlja zapravo dio ratno-zločinačke strukture bosanskohercegovačkoga društva i države. Slično je bilo jedno vrijeme i s hrvatskom Republikom “Herceg-Bosna”, Abdićevom Republikom “Zapadna Bosna” kao i srpskim paradržavnim tvorevinama na području Republike Hrvatske: Republikom Srpskom Krajinom. S druge strane, postojanje Federacije BiH ni u kojem slučaju ne ulijeva nadu da će u strukturalnom obliku to biti prostor u kojem će njezini građani različitih nacionalnosti i religijske pripadnosti moći ostvarivati sva svoja nacionalna i religijska prava. A o državi Bosni i Hercegovini kao cjelini da i ne govorim.

5. Ratni zločin kao važan dio *socijalne integracije*

U Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, ali i u drugim bivšim jugoslavenskim republikama, ratni zločini koje su nad “našim” narodom počinili drugi, odnosno koji su počinili “njihovi” ratni zločinci, isti oni koji su počinili ratne zločine nad nevinim žrtvama drugih naroda, predstavljaju još i danas, zahvaljujući postojećim političkim okolnostima, stajalištima međunarodne zajednice, ali prije svega zahvaljujući religijskim institucijama, veoma snažan, ako ne i odlučujući nacionalni i religijski integrirajući čimbenik. Nitko još od predstavnika islamske, katoličke, pravoslavne ili pak židovske vjerske zajednice nije, koliko je meni poznato, javno osudio zločine koje su počinili članovi te vjer-

ske zajednice. Malo “smušeno” učinili su to predstavnici Islamske zajednice i Katoličke crkve pod prisilom “u koncelebraciji” s hrvatskim predsjednikom, agnostikom (!!!) Ivom Josipovićem u Ahmićima i Križančevu Selu. Nitko, dakle, nije progovorio o svojim zločincima. Dapače, njih se posjećivalo u haškome zatvoru, tamo se održavala misna slavlja, skupljali se prilozima za njihovu obranu, tražili “najnoviji” i “najsvežiji” dokazi o njihovoj nevinosti. A najbolji dokazi su oni koji dolaze iz redova onih s kojima su haški uznici ratovali, s kojima su sve do jučer, ali i danas još uvijek, “krvni neprijatelji”.

Međutim, sve to moglo se dogoditi na takav način, jer su ratni zločinci kao i uvijek do sada u židovsko-kršćanskoj tradiciji bili izbavitelji naroda iz tuđinskoga ropstva. U takvome slučaju radilo bi se prema Wehlerovu mišljenju: 1) o adaptiranoj predodžbi o “izabranom narodu”, zatim 2) o “obećanoj”, “svetoj zemlji”, 3) o smrtnome neprijateljstvu protivnika koji bi mogli spriječiti “izabrani narod” da uđe u obećanu zemlju te 4) o povijesnoj misiji koju “izabrani narod”, odnosno njegov vođa trebaju ispuniti “na svetome tlu buduće nacionalne države”, (Wehler, 2005:34-35).

A, zapravo, sve je počivalo na sljedećem određenju: rat u BiH (1991-1995) u svim je nacionalnim religijama (hrvatskom katoličanstvu, srpskom pravoslavlju i bošnjačkom islamu i židovskom judaizmu) našao zagovornike osobne žrtve za dobrobit nacije. Hrvatski branitelji s kronicom oko vrata polagali su život na Oltar Domovine, srpski borci ginuli su “za krst časni i veru pravoslavnu”, a Bošnjaci muslimani ratovali uz povike “Allahu Ekber” (Alah je velik).¹² Time je granica između herojstva i zločinstva postala toliko bliska, rekli bismo, zločinstvo i herojstvo išli su i idu istom crtom. I, nažalost, to je uistinu točno! Odlučujuće u svemu tome jest to tko će kojim imenom nazvati tu crtu razdjelnicu.

S druge strane, u posljednje vrijeme govor o miru i pomirenju sve više se premješta u područje teološkoga (raz)govora. Na taj način su-

¹² Ukoliko je netko od muslimanskih pripadnika Armije BiH poginuo tijekom rata u BiH (1991-95), dobivao je posthumno titulu šehid (žrtva), onaj koji je u ratu poginuo za islam i njemu je obećano mjesto u raju (dženetu). To svoje pokriće ima u Kur'anu, sura ali-Imran, 169. ajet, čiji prijevod glasi: “Nikako ne smatraj mrtvima one koji su na Allahovu putu izginuli! Ne, oni su živi i u obilju su kod Gospodara svoga!”

vremena teološka misao (politička teologija), ali i socijalni nauk Crkve bave se ekumenskim pitanjima i pitanjima političkih konflikata.

Ratni zločin i religija. Jesu li oni u međusobnom odnosu?

Potrebno je obratiti pozornost na sukobe u kojima se na suprotnim stranama nalaze različite vjeroispovijedi (različiti oblici religijskog pripadanja) i kada se i sâm sukob, koji nema nikakve veze s religijom, nastoji prikazati kao sukob na vjerskoj osnovi, kako bi se rješavanje toga pitanja zaoštrilo, (Wehler, 2005:15). Stoga bi u tome slučaju bilo potrebno naći odgovor na pitanje: ako konflikti proizlaze iz polaganja prava neke religijske zajednice na posjedovanje apsolutne istine, na mogućnost oprosta grijeha i obećanje spasenja u onostranosti (Wehler, 2005:15), jesu li onda vjerska uvjerenja ta koja zaoštravaju sukobe, posebno kad je riječ o monoteističkim religijama? Zapravo postoji li u monoteističkim religijama (islamu, kršćanstvu, židovstvu) tako velik konfliktni potencijal da su one nesposobne izbjeći konflikte? Odnosno, je li spoznaja o postojanju toga toliko razornog konfliktnog potencijala u svim religijama, posebno monoteističkim, potaknula unutar religijskih zajednica obrnuti proces: stvaranje ekumenskih i mirovnih pokreta i njihovo aktivno sudjelovanje u njima?

Iako su ratni zločini uvijek vezani za određena mjesta, određena vremena, grupe ili organizacije ili pojedinačne osobe, uvijek se postavlja pitanje: što ta zločinačka djelovanja imaju zajedničkog s religijom, s religijskim vjerovanjem? Kako je moguće da su vjernici: kršćani (katolici, pravoslavci, protestanti), muslimani, Židovi, budisti, hinduisti, taoisti, prirodni narodi, itd. spremni sudjelovati u izvršenju (ratnog) zločina i izvršavati ga? Gdje je izvor htijenja vjernika za ubijanje drugoga, za izvršenje strašnih djela?

Mnogi su spremni kazati da je izvor ovoga sindroma u samoj religiji, u samome religijskom vjerovanju, ili bolje rečeno: u religijskim organizacijama koje se pojavljuju kao vidljivi znak određene religije i potom veoma često i vjere u svijetu. Je li to moguće, pitaju se mnogi.

Već spomenuti njemački sociolog religije Günther Kehrler, kaže da ne postoji nikakvo proturječje između religije i rata. Postoje mnogi primjeri u povijesti koji potvrđuju tu tezu. U svom nedavno objav-

ljenom članku “Sveto umiranje” profesor Thomas Ruster, profesor systemske teologije na Sveučilištu u Dortmundu, tematizira 2. svjetski rat u tumačenju njemačkih teologa¹³. Odmah na početku članka naglašava da reakcije njemačkih teologa na Drugi svjetski rat treba razumijevati na temelju držanja njemačkih biskupa prema tome ratu. On u daljnjemu tekstu navodi da njemački biskupi nisu nikada osporili pravo političke vlasti (nisu joj se suprotstavili) da vodi taj rat niti je ijedan od biskupa došao na ideju da taj rat ocijeni sa stajališta teološke kriteriologije o nauku *Bellum Iustum*.

Ljubav prema domovini, spremnost na žrtvu za vlastiti narod, poslušnost vrhovnoj vlasti i vezanost za vođu putem prisege bili su motivi koji se mogu dokazati u propovijedima i partijskim spisima svih njemačkih biskupa. Nije bilo nikakve biskupske opozicije protiv Hitlerovog rata, mnogo više moguće je govoriti o jednoj više ili manje otvorenoj potpori tom ratu od strane biskupa. Upravo entuzijastičku potvrdu rata moguće je naći kod biskupa Franza Iustusa Ravkovskog. Od njega potječe pojam “Sveto umiranje”. Godine 1939., na blagdan Sv. Hedvige biskup Ravkovski je, navodi profesor Ruster, uputio pastirsko pismo vojnicima u kojem on pozdravlja s oduševljenjem Hitlerovu pobjedu protiv Poljske. O žrtvama na njemačkoj strani profesor Ruster kaže: “Ništa ljudski veliko i lijepo nedostaje njihovom daru za njemačku čast i budućnost. I ta smrt nije bila samo ljudski lijepa i uzvišena. Ona ne ostaje u području zemaljskoga, nego se uzdiže u više sfere. To je sveta smrt, jer ovi pali vojnici su sve posvetili svojoj ratnoj službi i tako su svoj život upisali u Božje knjige koje se čuvaju u arhivama vječnosti.”¹⁴

¹³ Ruster, Thomas (2005) „Ein heiliges Sterben“ Der Zweite Weltkrieg in der Deutung deutscher Theologen, u: *Salzburger theologische Zeitschrift* 9 (2005), 212-228.

¹⁴ Petnaest godina nakon Rusterovog članka, a 75 godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata, njemački biskupi su javno priznali sukrievnju vlastitih predšasnika u Drugome svjetskom ratu. O tome sam pisao u članku *Trebamo li u iskazu sukrievnje u ratu slijediti njemačke biskupe* objavljenom 13. svibnja 2020. na portalu Autograf.hr (<https://www.autograf.hr/trebamo-li-u-iskazu-sukrievnje-u-ratu-slijediti-njemacke-biskupe/>)

Naime, Njemačka biskupska konferencija smogla je snage, vjerničke hrabrosti i odlučnosti učiniti povijesni (is)korak i u srijedu, 29. travnja 2020., nakon dugih i teških unutarnjemačkih crkvenih razgovora, izići pred njemačku katoličku, ali i svjetsku javnost s dokumentom “Njemački biskupi u Svjetskome ratu” (*Deutsche Bischöfe im Weltkrieg*) i u

Također, tijekom trajanja Domovinskoga rata u Hrvatskoj (1991-1995) i rata u Bosni i Hercegovini (1991-1995) predstavnici svih triju vjerskih zajednica uključenih u rat što posredno što neposredno:

njemu obznaniti da su njezini predšasnici sukrivci II. svjetskog rata. I bili su sasvim jasni: "Time što se (njemački) biskupi ni jednim jednoznačnim NE nisu suprotstavili ratu, nego je većina snažila volju da se izdrži, oni su postali sukrivci u ratu". Uz svu distanciranost prema nacionalsocijalizmu ponekad čak i otvorenim suprotstavljanjem "Katolička crkva u Njemačkoj bila je", navodi se u dokumentu, "dio ratnoga društva".

O djelovanju Katoličke crkve u doba nacionalsocijalizma, o njezinu odnosu prema ratu nije se u Njemačkoj puno znalo. No, kako su mnogi upozoravali da kod njih postoji "praznina u sjećanju", "praznina u priznanju", krenulo se u izradbu spomenutog dokumenta. Njime su, osim priznanja krivnje svojih predšasnika u ratu, njemački biskupi željeli kako svojim vjernicima, tako i žrtvama rata, kontekstualizirati ondašnje ponašanje biskupa i ukazati na najvažnije čimbenike koji bi mogli pomoći u objašnjenju njihova držanja, "bez želje da ih se oslobodi krivnje". Tražeći odgovor na pitanje: "kako su takva držanja mogla nastati i u čemu su biskupi za ta i takva svoja držanja našli utemeljenje?", naveli su sedam razloga, među njima tradicionalno crkveno učenje o 'pravednome ratu' (sv. Augustin: "ukoliko kršćani sudjeluju u pravednome ratu, oni slijede Isusovu zapovijed ljubavi"), o legitimitetu državnoga autoriteta, kao i rezolutno odbijanje komunizma, zbog čega će biskupi napad na Sovjetski Savez 1941. proglasiti "križarskim pohodom" protiv "bezbožnoga boljševizma" i tim činom izvršiti potpunu religijsku legitimaciju rata i svega onog zlog što se događalo na bojišnicama diljem Europe.

Sve to utjecalo je da se biskupi nisu javno i odlučno suprotstavili "nacionalsocijalističkom svjetonazoru" kao ni upućivanju nevinih osoba u koncentracijske logore, pa stoga priznaju: "Danas s tugom i sramom gledamo na žrtve i na one čija su egzistencijalna pitanja vezana uz zločine i rat ostala bez primjerenog odgovora iz vjere."

Uz to, biskupi bez imalo oklijevanja predbacuju svojim predšasnicima da se nisu suprotstavili zločinima koje su nacionalsocijalisti činili nevinim žrtvama, iako im je zasigurno bilo poznato da su, kako navodi povjesničar Christoph Kösters, nacionalsocijalisti od 1933. do 1945. ubili u koncentracijskim logorima preko 400 njemačkih katoličkih svećenika koji su se suprotstavili Hitlerovom režimu. "Izostao je", navodi se u dokumentu, "otvoreni protest njemačkih biskupa protiv nacionalsocijalističkog uništavajućeg rata kako u rujnu 1939. tako i kasnije." (...) "Nije bilo gotovo ni jednoga glasa protiv užasnih zločina na onima koji su kao oni 'druge rase' bili diskriminirani i progonjeni, posebno Židovi".

Naposljetku, u dokumentu se navodi da "biskupi uopće nisu našli izlaz iz napetosti koja se nadavala iz zadane predodžbe patriotske obveze u ratu, legitimiteta državne hijerarhije te iz toga proizišlih obveza poslušnosti kao i očitih zločina. Zacijelo", navode biskupi, "više nisu vrijedila kršćanska mjerila za određivanje rata. Tako se izokrenuo pogled za pitanja vlastitih vojnika i za patnju drugih. Nije se ispravno prosudila đavoljska upletenost u zločine i iz toga proizišle nevolje".

I ne na kraju, važno je navesti poruku koju je predsjednik Njemačke biskupske konferencije, biskup Georg Bätzing, poslao Europljanima s videokonferencije na kojoj je 29. travnja 2020. zajedno s biskupom Heinerom Wilmerom, predsjednikom Njemačke komisije *Justitia et pax* koja je i predvodila pripremu ovog dokumenta, i povjesničarom

Islamska zajednica BiH, Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva bili su uvjereni da su ispunjena sva 4 uvjeta za vođenje pravednoga rata, jer su u tome ratu svi bili napadani od svih. U tome smislu moglo se od katoličkih i pravoslavnih svećenika i muslimanskih imama očekivati da oni propovijedaju o:

- ljubavi prema domovini (ljubav prema Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini)
- spremnosti na žrtvovanje za vlastiti narod (za Hrvate, Srbe, Bošnjake)
- poslušnost vrhovnoj vlasti (političkim strankama: HDZ, SDS, SDA) i
- vezanost za Vladu i Predsjednika (Tuđman, Milošević, Izetbegović).

Svi su bili uvjereni u to da je u ovome ratu riječ o obrani ne samo života vlastitoga naroda nego i životnog prostora na kojem su živje-

---

Christophom Köstersom iz Komisije za suvremenu povijest u Bonnu predstavio spomenuti dokument koji nije usredotočen isključivo i samo na držanje katoličkih biskupa prema sustavnom uništavanju Židova, nego na središnje pitanje: “kako su se biskupi odnosili prema ratu, ne pojedinačno nego kao Biskupska konferencija”. Stoga je taj dokument ujedno i nalog današnjim njemačkim biskupima da svojim govorom i djelovanjem doprinesu “društvenom razvoju ponajprije Europe” koja se, prema njegovu mišljenju, “ne nalazi u dobrome stanju”, ukazujući pri tome na pojavu staroga zloduha podjela, nacionalizma, antisemitizma i nastupajuće iritacije među europskim zemljama, “gdje mi, njemački biskupi, moramo odlučno iz duha Evanđelja bez onoga ‘ako i ali’ zauzeti poziciju i u pitanjima pravednosti i mira.”

Njemački biskupi priznaju da su se dugo godina “teško nosili” s 8. svibnja 1945., s Danom pobjede koji se posvuda u Europi slavio kao dan sreće i radosti. Bio je to za njih dan kapitulacije, poraza i došao je u vrijeme u kojemu Nijemci kao nikada ranije nisu sami “na svojoj koži” osjetili posljedice rata koji su prouzročili: okupacija, glad te protjerivanje i bijeg iz istočnih područja Reicha. Ipak s rastućom vremenskom distancom Nijemci su sve više razumijevali da je 8. svibnja također i za njih ponajprije Dan oslobođenja: “oslobođenja od okova rata, nacionalsocijalističkog tlačenja i masovnog ubijanja”. A tomu su, prema Bätzingu, veliki doprinos dale kršćanske crkve u Njemačkoj koje su radile na pomirenju narodâ, prevladavanju predrasuda i stereotipa i na spajanju ljudi razdvojenih blokovskim granicama “Hladnoga rata”.

Da je to tako, pokazuje i ekumensko slavlje kojim su, prema pisanju Vatican Newsa i IKA-e, u petak 8. svibnja u berlinskoj katedrali “kršćanske Crkve u Njemačkoj zajedno obilježile 75. obljetnicu završetka II. svjetskoga rata i uputile apel za očuvanje dara mira i učenje iz prošlosti”.

li pripadnici njihove religijske zajednice. U svojoj knjizi “Konfesija u ratu”¹⁵, akademik Ivan Cvitković temeljem vlastitih istraživanja govori o ulogama koje su religijske zajednice imale u ratu u Bosni i Hercegovini. On analizira snažnu i moćnu isprepletenost pojedinačnih konfesija i zaraćenih strana. Iako je riječ o neporecivoj velikosrpskoj agresiji protiv Bosne i Hercegovine, ipak je jedna tako velika i dubinska isprepletenost religijskih zajednica i nacionalnih vođa mnoge dovela do zaključka da se u Bosni i Hercegovini vodio vjerski rat. To se posebno odnosilo na legitimaciju koje su konfesije davale političarima odnosno ratnim vođama. Ako su vojne pohode blagoslivljale nadležne religijske vlasti, tada nije daleko stajalište da su duhovne osobe time odriješili zločince od grijeha za ubijanje nevinih civila. Gotovo sve što se u ovom ratu u Bosni i Hercegovini počinilo bilo je počinjeno najvećim dijelom u ime Boga i zbog više slave Njegove, zbog vođe i domovine. Bila su dopuštena sva sredstva za povećavanje teritorija na kojem se “trebala proširiti naša religija”. Svi su zločini počinjeni u dubokoj vjeri da će dragi Bog biti zadovoljan s počinjenim zločinima i da će on njihove počinitelje debelo nagraditi.

A što sa Srebrenicom?

U odgovoru na to pitanje potrebno je poći od činjenice da su u Potočarima kraj Srebrenice vojnici Vojske Republike Srpske, uz sudjelovanje paravojne formacije “Škorpioni”, koja je bila pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije te s nekoliko stotina grčkih i ruskih volontera ratnika¹⁶, 12. srpnja 1995. po nalogu generala Ratka Mladića¹⁷, a uz punu suglasnost predsjednika Srpske demokratske

¹⁵ Cvitković, Ivan (2004) *Konfesija u ratu*. Sarajevo: Interreligijska služba Oči u oči; Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi.

¹⁶ Genocid u Srebrenici, u: https://bs.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Srebrenici

¹⁷ Prvostupanjskom presudom Raspravnoga vijeća Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) od 22. studenoga 2017. Ratko Mladić (1945), bivši zapovjednik Vojske Republike Srpske, osuđen je na kaznu doživotnoga zatvora, „za zločine genocida (po dvije točke, među kojima i za zločine genocida u Srebrenici), zločine protiv čovječnosti (po pet točaka) i za ratne zločin (po četiri točke) koje je počinio u svojstvu najviše rangiranog generala u Vojsci Republike Srpske i u svrhu stvaranja Republike Srpske“.

stranke (SDS) Radovana Karadžića i pripadnika UN-ovih vojnika iz Nizozemske, izvršili, kako se navodi u zajedničkoj optužnici Međunarodnoga kaznenog suda u Den Haagu od 14. studenoga 1995. protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, “izdvajanje muškaraca Muslimana od žena i djece i potom nad njima počinili zločin genocida”. Zapravo, Ratko Mladić i Radovan Karadžić¹⁸ su u razdoblju između 6. srpnja 1995. i 22. srpnja 1995. godine, ili oko toga vremena, “pojedinačno i u suradnji s drugima planirali, podsticali, naređivali ili na drugi način pomagali i sudjelovali u planiranju, pripremi ili izvršenju zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i kršenja ratnih zakona i običaja”.

Promatrajući danas Memorijalni centar Srebrenica-Potočari, u kojem je do 31. ožujka 2020. bilo ukopano 6.643¹⁹ žrtava genocida, čovjeku pojedincu ne preostaje ništa drugo nego si postaviti pitanje: kako se krajem 20. stoljeća mogao dogoditi genocid, što je to što je u Bosni i Hercegovini uvjetovalo u Baumanovom razumijevanju holokausta²⁰ socijalnu proizvodnju “moralne indiferentnosti” i “moralne nevidljivosti” te kako je došlo do socijalnog potiskivanja “moralne odgovornosti” i proizvodnje “socijalne distance”. Jesu li možda religijske zajednice u Bosni i Hercegovini svojim teološkim tumačenjem pete Božje zapovijedi “Ne ubij” mogle spriječiti.

Ratko Mladić URL = https://hr.wikipedia.org/wiki/Ratko_Mladi%C4%87.

Na tu presudu Mladić je uložio žalbu. Zbog korona krize žalbeni postupak još nije završen. Konačna presuda očekuje se u prvoj polovici 2021. godini

- ¹⁸ Pravomoćnom presudom Žalbenoga vijeća Mehanizma za međunarodne kaznene sudove (MMKS) kao pravni nasljednik Tribunala u Den Haagu od 19. ožujka 2019. Radovan Karadžić (1945.), bivši predsjednik Republike Srpske (RS) i vrhovni zapovjednik Vojske Republike Srpske, proglašen je krivim „za genocid, zločine protiv čovječnosti, za etničko čišćenje Muslimana i Hrvata u BiH, za višegodišnje teroriziranje Sarajeva i za uzimanje pripadnika UN-a za taoce te za sudjelovanje u četiri udružena zločinačka pothvata u okviru kojih su ti zločini počinjeni i osuđen na doživotni zatvor“. (Jutarnji list, od 20. ožujka 2029.),

URL = <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/radovan-karadzic-osuden-na-doizivotnu-kaznu-zatvora-kriv-je-za-genocid-ratne-zlocine-i-zlocine-protiv-covjecnosti-to-je-bila-nevidena-brutalnost-8558003>

- ¹⁹ “Sedamnaest godina od klanjanja prve dženaze u Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari”, u: Islamska zajednica u BiH,

U: <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28831-sedamnaest-godina-od-klanjanja-prve-dzenaze-u-memorijalnom-centru-srebrenica-potocari>

- ²⁰ Bauman, Zygmunt (2017) *Modernost i holokaust*. TIM press: Zagreb

Teško je također dati odgovor i na pitanja o moralnoj indiferentnosti i moralnoj nevidljivosti predstavnika vjerskih zajednica, u ovome slučaju, predstavnika Srpske pravoslavne crkve, u vremenu u kojemu su ove 2020. – kao i ranijih godina – u vrijeme proslave pravoslavnoga Božića kolone vozila prolazile pored mezarja u Potočarima uz glasno puštanje četničkih pjesama dajući time do znanja što oni kao vjernici pravoslavci drže do u groblju sahranjenih nevino ubijenih civila, njihovih ranijih sugrađana.²¹

Smatram da sve dok se vjernici, ali i predstavnici ovdašnjih religijskih zajednica budu odnosili nezainteresirano prema zločinima koje su počinili pripadnici njihove religijske (i time nacionalne) zajednice i sve dok ne budu smogli snage osuditi ih kao nečasne i nedolične radnje, kao djela koja ne služe na čast već na sramotu njihove religijske i nacionalne zajednice, valjat ćemo se u kaljužama zločinačkih djela. No ja ne gubim nadu da će doći ipak vrijeme u kojem ćemo u religijskim zajednicama imati ljude od formata koji će u ime svojih religijskih zajednica, svojih vjernika moći i htjeti kao i oni priznati pred svima da su članovi njihove religijske zajednice odnosno oni koji ispovijedaju vjeru islamsku, katoličku, pravoslavnu počinili nečasna djela, koji su zlorabili vlastitu religiju i vjeru i od drugih zatražiti oprost, iskazujući istodobno vlastitu spremnost oprostiti i potom reći: u ime Katoličke crkve, Islamske zajednice i Srpske pravoslavne crkve tražim oprost za zlodjela koja su članovima vaše religijske zajednice i narodnosne skupine kojoj pripadate počinili članovi moje religijske zajednice.

Zaključak

Ovim člankom željelo se pokazati da ratni zločini kao takvi ne postoje i da određena devijantna djelovanja: ubijanja, progoni, silovanja itd. postaju ratnim zločinima onoga momenta kada oni koji imaju moć odrede da nisu u skladu s kulturom kojoj pripadaju, odnosno kada ta djelovanja definiraju kao ratne zločine. Tako se i moglo dogoditi da ra-

²¹ M.N (2020) U pratnji policije. Provokacije u Srebrenici i Bratuncu na Badnje več, kolona vozila prošla i kroz Potočare, u: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/provokacije-u-srebrenici-i-bratuncu-na-badnje-vece-kolona-vozila-prosla-i-kroz-potocare/200106154>

zaranja Hirošime i Nagasakija ili razaranja Njemačke tijekom i nakon završetka Drugoga svjetskog rata ne budu definirani kao ratni zločin.

Također sam, koristeći se temeljnim sociološkim pojmovima, ustvrdio da se ratni zločini – pa i onaj u Srebrenici – pokazuju uistinu kao besprijeekorna socijalna djelovanja koja svoje uporište imaju u okviru postojeće bošnjačke, hrvatske odnosno srpske ili pak židovske kulture i, usudio bih se reći u okviru postojeće religijske (islamske, kršćanske i židovske) tradicije. Također sam utvrdio da definiciju nekoga djelovanja kao ratnog zločina određuju oni najmoćniji, oni koji posjeduju vojnu, a veoma često i duhovnu, religijsku moć. U tome smislu, zločin je bio ili još uvijek jest dio socijalne strukture. No, ono što posebno zabrinjava, ali istodobno sasvim zorno potvrđuje jest činjenica da su danas jedan od veoma važnih, ako ne i jedan od najvažnijih i najsnažnijih kohezijskih elemenata pojedinačnih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini upravo ratni zločinci i njihova ratna zlodjela koje još ni jedna religijska zajednica nije javno prokazala i kojih se nije odrekla. Svi oni su – uzimajući u obzir našu (nižu) lokalnu razinu – “na slavu i diku” roda bošnjačko-muslimanskoga, hrvatsko-katoličkog i srpsko-pravoslavnog.

Uzimajući sve ovo u obzir, srebrenički genocid bio je moguć i stoga je on dokaz moralne distanciranosti religijskih zajednica prema zločinima, ali istodobno i dokaz o stanju individualne i kolektivne svijesti u postjugoslavenskim društvima, o povezanosti nacionalnog i religijskog i o religijskoj legitimaciji devijantnih socijalnih djelovanja – ratnih zločina.

LITERATURA

- Bauman, Zygmunt (2017) *Modernost i holokaust*. TIM press: Zagreb.
- Cvitković, Ivan (2004) *Konfesija u ratu*. Sarajevo: Interreligijska služba Oči u oči; Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi.
- Genocid u Srebrenici, u: https://bs.wikipedia.org/wiki/Genocid_u_Srebrenici.
- Krleža, Miroslav (1933) „Evropa danas“, u *Savremena stvarnost*. Esej sadržan u njegovoj knjizi: EVROPA DANAS. Knjiga dojmova i essaya, prvi put objavljena 1935. u Zagrebu u Biblioteci aktuelnih knjiga.

- Lovrenović, Ivan (2010) „Što je Bosni Evropa, a što Evropi Bosna?“, u: Lovrenović, Ivan; Jergović, Miljenko (2010) *Bosna i Hercegovina – budućnost nezavršenog rata*. Zagreb: Novi liber;
<http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/21-teza-o-bosni-i-hercegovini/sto-je-bosni-evropa-a-sto-evropi-bosna-4111>, pristupljeno 22.10.2019.
- M.N (2020) “U pratnji policije. Provokacije u Srebrenici i Bratuncu na Badnje večer, kolona vozila prošla i kroz Potočare”,
u: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/provokacije-u-srebrenici-i-bratuncu-na-badnje-vece-kolona-vozila-prosla-i-kroz-potocare/200106154>.
- Markešić, Ivan (2011) “Društvena konstrukcija ratnoga zločina”, u: *Status*, 15 (2011), 24-32.
- Markešić, Ivan (2020) *Trebamo li u iskazu sukrievnje u ratu slijediti njemačke biskupe* objavljeno 13. svibnja 2020. na portalu Autograf.hr
(<https://www.autograf.hr/trebamo-li-u-iskazu-sukrievnje-u-ratu-slijediti-njemacke-biskupe/>).
- Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (27.11.2011) “Četvrta izmijenjena optužnica Ratku Mladiću za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja”:
u URL = <https://www.icty.org/x/cases/mladic/ind/bcs/111216.pdf>.
- Pravomoćna presuda Žalbenoga vijeća Mehanizma za međunarodne kaznene sudove (MMKS) kao pravni nasljednik Tribunala u Den Haagu od 19. ožujka 2019. Radovan Karadžić (1945.) (Jutarnji list, od 20. ožujka 2019.),
URL = <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/radovan-karadzic-osuden-na-dozivotnu-kaznu-zatvora-kriv-je-za-genocid-ratne-zlocine-i-zlocine-protiv-covjecnosti-to-je-bila-nevidena-brutalnost-8558003>.
- Prvostupanjska presuda Raspravnoga vijeća Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) od 22. studenoga 2017. Ratku Mladiću (1945),
URL = https://hr.wikipedia.org/wiki/Ratko_Mladi%C4%87.
- Ruster, Thomas (2005) „Ein heiliges Sterben“ Der Zweite Weltkrieg in der Deutung deutscher Theologen, u: *Salzburger theologische Zeitschrift* 9 (2005), 212-228.
Sažetak presude Raspravnog vijeća Ratku Mladiću, u:
<https://www.icty.org/x/cases/mladic/tjug/bcs/171122-sazetak-presude-bcs.pdf>.
- “Sedamnaest godina od klanjanja prve dženaze u Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari”,
u: *Islamska zajednica u BiH*,
u: <https://static.islamskazajednica.ba/vijesti/aktuelno/28831-sedamnaest-godina-od-klanjanja-prve-dzenaze-u-memorijalnom-centru-srebrenica-potocari>.

- SRNA/Nezavisne novine, "Irinej: Republika Srpska je postavljena na krvlju i kostima svetih mučenika", u Banjaluka.net od 09.1.2016.,
<http://banjaluka.net/irinej-republika-srpska-je-postavljena-na-krvlju-i-kostima-svetih-mucenika/>, pristupljeno 15.10.2016.
- Weber, Max (1980) *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Hrsg.: Johannes Winckelmann. 5. Auflage. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), str. 14.

SACRALIZATION OF WAR CRIME AND ITS PERPETRATORS: SREBRENICA AS AN EXAMPLE

Summary:

Starting from the historical fact of the war crime of genocide committed against Bosniaks in Potočari near Srebrenica on July 12, 1995, the author will analyse the “process” of sacralization of committed war crimes, their perpetrators, and thus the crime of genocide. The analysis will be founded on basic sociological concepts: social action, culture, power, social structure, and social integration.

War crime - observed in this paper through all five sociological terms - is shown to be truly a faultless social action that is based on the existing Bosniak, Croat or Serbian or Jewish culture and, I would dare say, cultural and religious traditions. Let us not forget that, in that sense, religion is part of the prevailing culture. By citing the latest, but also those somewhat earlier committed war crimes, it is evident that defining an action as a war crime is decided by those who are most powerful, those who possess military, and very often spiritual, religious power. Also, war crime is possible if it was or still is part of the social structure which, in our post-Yugoslav societies, is a fact. However, a particularly interesting conclusion is the claim that today one of the very significant, if not one of the most important and strongest cohesion elements of individual ethnic communities in Bosnia and Herzegovina are war criminals and their war crimes that no religious community has yet publicly denounced or renounced. All of them (legally convicted war criminals) – taking into account our (lower) local level – are “to the glory and pride” of the Bosniak-Muslim, Croat-Catholic, and Serbian-Orthodox kinfolk.

I would therefore like to show with this paper that the crime of genocide and its sacralization did not happen and that they do not happen somewhere indeterminate, “neither in heaven nor on earth”, but in Europe of which Bosnia and Herzegovina and Srebrenica are an integral part.

Therefore, in order to reduce the possibility of re-committing war crimes, it is necessary to change our societies, as whole, through their key segments, including the religious ones. And one of the key tasks of sociology is, in fact, to change society!

Key words: Europe, Bosnia and Herzegovina, Srebrenica, war crime of genocide, social action, culture, power, social structure, social integration, religious communities, and war crimes.

BOŠNJAČKA PISMOHRANA

Dr. sc. Filip Škiljan, znanstveni savjetnik

Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb
filipskiljan@yahoo.co.uk

BOŠNJACI HRVATSKE U DOMOVINSKOM RATU¹

Sažetak: *Autor u radu donosi informacije o sudjelovanju Bošnjaka u Hrvatskoj u Domovinskom ratu. Autor na temelju dostupne literature, arhivske građe, usmenih iskaza i statističkih baza daje informacije o tome koliko i na koji način su sudjelovali Bošnjaci u ratu. U uvodnom dijelu daje povijesni pregled doseljavanja i bivanja Bošnjaka na hrvatskom tlu. Posebno se bavi brojem Bošnjaka (u vrijeme prije Drugog svjetskog rata muslimana, odnosno Muslimana nakon Drugog svjetskog rata) u popisima stanovništva. Jedno poglavlje autor posvećuje političkom organiziranju Bošnjaka neposredno nakon demokratskih promjena početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Potom je jedno poglavlje posvećeno pomoći Hrvatske Bosni i Hercegovini. Naredno poglavlje se bavi sudjelovanjem Bošnjaka u Domovinskom ratu, a potom autor piše o utjecaju sukoba Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini na Bošnjake u Hrvatskoj.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, Hrvatska, Domovinski rat, 1991-1995, ratni sukobi.*

Prva doseljavanja muslimana u hrvatske krajeve nakon 1878. godine

Prva veća doseljavanja Muslimana na područje današnje Hrvatske uslijedila su nakon 1878. i austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Her-

¹ Ovaj je tekst objavljen je u malo izmijenjenom obliku u knjizi F. Škiljan, *Sjećanje Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj*, Zagreb 2020. koju je objavilo Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba.

cegovine. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine muslimani u Zagrebu su izuzetno rijetka pojava. Većina onih koji su živjeli tada u Zagrebu bili su se ondje nastanjivali za stalno. Kao i u kasnijim vremenima dolazili su muškarci koji su tragali za poslom i studenti koji su se u Zagrebu školovali, a potom se vraćali kućama. Do 1918. godine najbrojnija skupina muslimana u Zagrebu bili su studenti koji su od 1892. godine dobili mogućnost upisa na Pravni fakultet. Do 1914. na mirogojskom groblju je pokopano 49 muslimana, (Hasanbegović, 2007: 31). U popisima stanovništva do 1910. godine nemamo zabilježenih muslimana. Tek u popisu iz 1910. u Hrvatskoj su zabilježena 204 muslimana. Najveći broj njih živio je u Karlovcu, Dubrovniku, Osijeku i Zagrebu. U Zagrebu je tako tada živjelo 35 muslimana među kojima je bilo osoba podrijetlom s područja današnje Bosne, ali i muslimana iz Albanije. Islam do 1916. godine nije uvršten među zakonom priznate vjere, pa stoga muslimani nisu mogli dobiti zavičajnost u Hrvatskoj.

Pravno pitanje islama u banskoj Hrvatskoj riješeno je 7. ožujka 1916. godine, nakon dvodnevne rasprave u Hrvatskom saboru. Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti stupio je tek na snagu 27. travnja 1916. godine poslije kraljevske sankcije, (Hasanbegović, 2007: 48-51). Prema tom zakonu Muslimanima je dopušteno javno ispovijedati vjeru, samostalno uređivati vjerske, nastavne i zakladne poslove i njima upravljati. Nakon donošenja toga zakona uklonjene su posljednje zapreke trajnom naseljavanju muslimana u Zagrebu.

Kraljevina SHS (Jugoslavija)

U vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, islamski vjerski život počeo se oblikovati izvan djelokruga vojnog dušobrižništva tek kada je Ministarstvo vjera u Beogradu zaključilo potrebnim da se namjesti stalni imam. Ismet Muftić je tim rješenjem postao prvi stalni imam u Zagrebu od 1919. Od 1922. godine zagrebački imamski ured postaje muftijstvo (1924. godine muftijstvo je ukinuto zbog navodnog malog broja muslimana), (Hasanbegović, 2007: 56). Na području Zagreba u to vrijeme (popis iz 1921. godine) živi 474 muslima-

na, a na teritoriji čitave Hrvatske njih 3.015.² Vidljivo je da je najveći broj muslimana tada živio u Dalmaciji, Požeškoj i Zagrebačkoj županiji te u gradovima Zagrebu, Osijeku i Varaždinu. Radilo se sasvim sigurno o vojnicima i trgovcima, a dio njih su sigurno bili albanske nacionalnosti. Uslijed velike gospodarske krize broj muslimana u Zagrebu se u roku od deset godina utrostručio. U Zagrebu je 1931. godine bilo 1.239 muslimana, a na području čitave Hrvatske njih 4.511. U velikoj mjeri su ovu zagrebačku muslimansku zajednicu činili ljudi s dna društvene ljestvice, iako ih je prema popisima bilo i trgovaca, kafedžija, činovnika, trgovačkih pomoćnika, brijača, piljara, postolara, konobara, slastičara, trgovačkih putnika, privatnih namještenika, gostioničara, mesara, soboslikara, pekara, ćilimara..., (Hasanbegović, 2007: 69). Iz popisa iz 1931. godine vidljivo je da je mnogo muslimana živjelo u većim gradovima poput Dubrovnika, Karlovca, Varaždina, Zagreba, Slavonskog Broda, Osijeka, Požege, Bjelovara i Splita. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije 1933. godine postavljen je prvi dubrovački imam, a u Osijeku je 1927. godine osnovana Islamska zajednica.

Tablica I. Broj muslimana u Hrvatskoj po županijama 1921. godine

Županija (okrug)	Broj
Dalmacija	478
Bjelovarsko-križevačka županija	100
Grad Varaždin	168
Varaždinska županija	17
Osijek (grad)	224

² Podaci koje donosimo u narednim popisima objavljeni su u ovim publikacijama: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921., Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika*, Sarajevo 1932.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd: Direkcija državne statistike, 1938; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd: Savezni statistički ured, 1954; *Popis stanovništva i stanova 1953., knjiga VIII. Narodnost i materinji jezik*, Beograd 1959; *Popis stanovništva i stanova 1961., knjiga I, Vitalna, etnička i migraciona obeležja*, Beograd, SZS, 1970; *Popis stanovništva i stanova 1971., knjiga VI, Stanovništvo, vitalna, etnička i migraciona obeležja*, Beograd 1974; Gelo, Crkvenčić, Klemenčić i sur. 1998.

Virovitička županija	67
Zagreb (grad)	474
Karlovac (grad)	71
Zagrebačka županija	328
Ličko-krbavska županija	186
Modruško-riječka županija	102
Požeška županija	417
Zemun (grad)	48
Srijemska	262
Međimurje	73
Otok Krk s općinom Kastav	0
Ukupno	3.015

Tablica II. Broj muslimana u Hrvatskoj po kotarevima 1931. godine

Kotar	Broj
Bakar	2
Biograd	11
Bjelovar	4
Bjelovar (grad)	121
Brinje	1
Crikvenica	3
Čabar	4
Čakovec	3
Čakovec (grad)	27
Čazma	21
Daruvar	11
Đakovo	94
Donji Lapac	1
Donji Miholjac	1
Dubrovnik	43
Dubrovnik (grad)	299

Dugo Selo	13
Garešnica	13
Đurđevac	10
Glina	23
Gospić	10
Gračac	2
Grubišno Polje	3
Ilok	29
Imotski	25
Ivanec	73
Jastrebarsko	7
Karlovac	14
Karlovac (grad)	126
Kastav	9
Knin	24
Koprivnica	4
Koprivnica (grad)	6
Korčula	1
Korenica	2
Kostajnica	19
Krapina	3
Križevci	2
Križevci (grad)	6
Krk	4
Kutina	9
Ludbreg	2
Makarska	1
Metković	16
Našice	19
Nova Gradiška	9
Nova Gradiška (grad)	13
Novi Marof	2

Novska	27
Ogulin	6
Okučani	73
Osijek	21
Osijek (grad)	437
Otočac	64
Pakrac	29
Petrinja	33
Petrinja (grad)	21
Pisarovina	4
Podravska Slatina	5
Preko	1
Prelog	2
Rab	1
Samobor	3
Senj (grad)	2
Sinj	30
Sisak	15
Sisak (grad)	122
Slavonska Požega	24
Slavonska Požega (grad)	114
Slavonski Brod	38
Slavonski Brod (grad)	166
Slunj	3
Split	15
Split (grad)	100
Sušak	21
Sušak (grad)	65
Sveti Ivan Zelina	1
Šibenik	12
Šibenik (grad)	62
Šid	13

Udbina	1
Valpovo	6
Varaždin (grad)	219
Velika Gorica	5
Vinkovci	10
Vinkovci (grad)	89
Virovitica	4
Virovitica (grad)	67
Vojnić	16
Vrbovsko	7
Vrginmost	12
Vukovar	10
Vukovar (grad)	20
Zagreb	69
Zagreb (grad)	1.239
Županja	55
Dvor	7
Ukupno	4.511

Popisi od 1948. do 1991.

Broj muslimana u Zagrebu je 1947. godine skočio s predratnih 1.239 na 2.517 iako se oni ne spominju u popisu iz 1948. godine. Od 1948. godine u popisnu kategoriju se uvodi kategorija *Neopredijeljeni musliman*. Na području čitave Hrvatske tako se izjasnilo svega 1.077 osoba što nikako ne odražava pravo stanje na terenu. Najveći broj Neopredijeljenih muslimana živio je u Zagrebu (njih 209), a potom u Dubrovniku (100), Županji (91 u kotaru, od čega 61 u Županji) i u Sisku (58). U nekim naseljima živjele su manje skupine Neopredijeljenih muslimana kao na primjer u Dubici (njih 17), gradu Karlovcu (23), u Staroj Gradišci (14), Dugoj Resi (9), Cavtatu (37), gradu Vukovaru (40) i u Borovu Naselju (18). Treba kazati da je broj Muslimana u to

vrijeme morao biti znatno veći, ali da se najveći dio njih izjašnjavao kao Hrvati ili kao Srbi.

U razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, osobito u šezdesetima i sedamdesetima, dolazi do velikog migracionog vala iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku. Razlog tome leži u nerazvijenosti Bosne i Hercegovine i relativno velikog tržišta radne snage u Hrvatskoj. Broj tih migranata u Hrvatsku smanjuje se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih razvijanjem industrije u srednjoj Bosni, (Čičak-Chand, 1999: 454).

Šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća nastaju i svi današnji centri Bošnjaka u Hrvatskoj. Iz popisa koji su uslijedili 1961., 1971. i 1981. vidljiv je značajan porast Muslimana na području Istre (Labin, Pula, Rovinj, Umag, Buzet), Rijeke, Dubrovnika, Splita, Gunje, na Kordunu (Vojnić i Vrginmost), na području Siska, Osijeka, Slavenskog Broda i Zagreba.

Tablica III. Broj Neopredijeljenih muslimana po kotarevima 1948. godine

Kotar	Broj
Beli Manastir	8
Bjelovar	1
Bjelovar (grad)	18
Čakovec	1
Čakovec (grad)	2
Čazma	4
Daruvar	1
Delnice	4
Donji Lapac	3
Dubrovnik	40
Dubrovnik (grad)	100
Glina	3
Jastrebarsko	2
Karlovac	9
Karlovac (grad)	23

Knin	8
Koprivnica	1
Korčula	1
Kostajnica	24
Križevci	1
Kutina	7
Labin	1
Ludbreg	1
Metković	9
Našice	2
Nova Gradiška	30
Nova Gradiška (grad)	1
Novska	3
Ogulin	2
Opatija	2
Orahovica	1
Osijek	18
Osijek (grad)	87
Otočac	3
Pakrac	6
Petrinja	11
Slatina	4
Pula (grad)	6
Rijeka	3
Rijeka (grad)	11
Samobor	1
Senj	4
Sisak (grad)	58
Slavonska Požega	1
Slavonska Požega (grad)	11
Slavonski Brod	8
Slavonski Brod (grad)	26

Slunj	1
Split	20
Split (grad)	14
Šibenik	16
Šibenik (grad)	8
Titova Korenica	1
Valpovo	8
Varaždin (grad)	1
Velika Gorica	3
Vinkovci	24
Vinkovci (grad)	30
Virovitica (grad)	5
Vis	2
Vukovar	20
Vukovar (grad)	40
Zadar	1
Zadar (grad)	8
Zagreb	4
Zagreb (grad)	209
Županja	91
Ukupno	1.077

Tablica IV. Muslimani prema popisu iz 1961. godine

Općina	Broj
Babina Greda	1
Banova Jaruga	2
Batina	8
Beli Manastir	19
Biograd	3
Bjelovar	23
Brač	1

Brinje	5
Buje	2
Bulinac	1
Cetingrad	2
Crikvenica	10
Čaglin	2
Čakovec	6
Čazma	3
Čepin	1
Črnomerec	32
Dalj	12
Darda	18
Daruvar	1
Delnice	2
Donji Andrijevići	4
Donji Grad	40
Donji Lapac	43
Donji Miholjac	2
Drenovci	543
Drniš	3
Dubrovnik	119
Duga Resa	8
Dugo Selo	2
Dvor	14
Đakovo	8
Đurđevac	1
Đurđenovac	1
Ernestinovo	15
Garešnica	3
Glina	5
Gospić	6
Gornji Grad	22

Gračac	1
Grubišno Polje	2
Gruda	6
Hvar	2
Ilok	1
Imotski	3
Ivanić-Grad	2
Ivankovo	1
Janjina	3
Jasenovac	12
Jastrebarsko	2
Karlobag	1
Karlovac	33
Kaštela	22
Kneževi Vinogradi	15
Knin	10
Koprivnica	1
Korčula	11
Kostajnica	11
Križ	9
Križevci	1
Krnjak	2
Kutina	4
Labin	42
Levanjska Varoš	1
Ludbreg	1
Maksimir	84
Mali Lošinj	4
Marija Bistrica	1
Medveščak	49
Metković	26
Molat	2

Našice	2
Nin	13
Nova Gradiška	38
Nova Kapela	8
Novi Vinodolski	7
Novigrad Podravski	4
Novska	11
Ogulin	3
Okučani	18
Omiš	11
Opatija	4
Orahovica	9
Orehovec	1
Oriovac	4
Oroslavlje	1
Osijek	94
Otočac	31
Otok	6
Pakrac	10
Perušić	5
Peščenica	170
Petrinja	10
Plaški	1
Plitvička Jezera	25
Ploče	9
Podravska Slatina	4
Popovača	2
Poreč	1
Pula	65
Rab	1
Ražanac	3
Remetinec	17

Rovišće	7
Samobor	9
Senj	6
Sesvete	1
Sinj	2
Sisak	273
Skrad	4
Skradin	1
Slavonska Požega	16
Slavonski Brod	41
Slunj	3
Split	39
Rijeka	100
Suhopolje	3
Sunja	15
Susedgrad	4
Sušak	60
Šibenik	13
Titova Korenica	17
Topusko	10
Trešnjevka	37
Trilj	2
Trnje	91
Trogir	11
Trpanj	3
Udbina	42
Uljanik	1
Umag	3
Valpovo	21
Varaždin	22
Velika	6
Velika Gorica	1

Veliki Grđevac	3
Vinica	1
Vinkovci	51
Virovitica	2
Vis	2
Voćin	1
Vodice	1
Vojnić	10
Vrbovec	3
Vrginmost	1
Vrhovine	12
Vrpolje	5
Vukovar	70
Zabok	1
Zadar	17
Zagrebačka Dubrava	17
Zamet (Rijeka)	34
Zaprešić	4
Zemunik	1
Žumberak	1
Županja	66
Ukupno	3.113

Tablica V. Broj Muslimana po općinama 1971., 1981. i 1991.

Općina	1971.	1981.	1991.
Bjelovar	46	35	88
Čazma	10	23	24
Daruvar	33	13	62
Đurđevac	10	5	15
Garešnica	2	8	16
Grubišno Polje	4	4	8

Koprivnica	29	27	95
Križevci	20	18	30
Pakrac	14	9	37
Virovitica	9	35	79
Donji Lapac	34	5	22
Gospić	44	67	76
Gračac	7	5	9
Otočac	9	13	26
Titova Korenica	96	34	93
Duga Resa	15	13	39
Karlovac	227	206	486
Ozalj	1	1	4
Slunj	78	285	509
Vojnić	86	312	436
Vrginmost	20	115	123
Beli Manastir	72	82	160
Donji Miholjac	4	9	10
Đakovo	42	27	43
Našice	14	25	88
Nova Gradiška	90	77	100
Orahovica	19	19	38
Osijek	557	457	711
Podravska Slatina	6	21	47
Slavonska Požega	94	32	90
Slavonski Brod	268	174	446
Valpovo	15	28	29
Vinkovci	220	193	342
Vukovar	254	124	253
Županja	1.760	1.941	2.106
Buje	88	228	643
Buzet	1	12	108
Cres-Lošinj	27	76	254

Crikvenica	25	41	284
Čabar	-	17	16
Delnice	78	96	176
Krk	7	43	272
Labin	632	1.250	2.013
Ogulin	36	22	62
Opatija	38	120	246
Pag	0	0	17
Pazin	4	22	63
Poreč	7	103	281
Pula	783	1.277	2.838
Rab	4	23	51
Rijeka	1.577	2.854	5.659
Rovinj	21	73	278
Senj	12	11	30
Vrbovsko	14	24	49
Dvor	33	22	31
Glina	43	19	62
Kostajnica	103	59	119
Novska	74	94	58
Petrinja	186	214	424
Sisak	1.473	1.396	2.452
Benkovac	7	10	25
Biograd na moru	9	2	34
Brač	5	19	61
Drniš	12	6	21
Dubrovnik	1.643	1.876	2.866
Hvar	4	27	103
Imotski	13	2	12
Kaštela	40	83	197
Ploče	140	134	221
Vrgorac	14	1	11

Zadar	131	115	418
Čakovec	39	26	76
Ivanec	2	15	12
Ludbreg	2	1	8
Novi Marof	1	7	7
Varaždin	22	62	128
Samobor	14	70	149
Sesvete	115	263	644
Velika Gorica	49	370	697
Zaprešić	27	62	208
Donja Stubica	6	8	29
Dugo Selo	10	37	172
Ivanić-Grad	32	35	68
Jastrebarsko	27	36	57
Klanjec	2	3	5
Krapina	5	4	7
Kutina	104	61	161
Pregrada	5	5	11
Vrbovec	6	47	41
Zabok	14	18	24
Zelina	2	9	24
Zlatar Bistrica	8	18	10
Knin	34	17	31
Korčula	9	37	104
Lastovo	9	6	25
Makarska	143	76	185
Metković	48	47	83
Obrovac	5	7	15
Omiš	92	37	77
Sinj	19	12	65
Split	624	705	1.228
Solin	63	31	61

Šibenik	62	91	278
Trogir	5	63	148
Vis	2	11	34
Zagreb (Centar)	350	361	508
Zagreb (Črnomerec)	324	382	570
Zagreb (Dubrava)	722	917	1.721
Zagreb (Maksimir)	430	505	551
Zagreb (Medveščak)	325	297	400
Zagreb (Novi Zagreb)	525	899	1.651
Zagreb (Peščenica)	995	1.295	2.039
Zagreb (Susedgrad)	148	362	1.007
Zagreb (Trešnjevka)	848	1.145	2.066
Zagreb (Trnje)	690	467	889
Ukupno	18.457	23.740	43.469

Muslimani su, kao što je vidljivo iz popisa bili najbrojniji u velikim industrijskim centrima poput Rijeke, Pule, Splita, Zagreba, Siska, Slavonskog Broda, a potom i u manjim sredinama uz granicu Hrvatske i Bosne i Hercegovine poput Gunje i kordunskih sela od Topuskog do Rakovice. Značajan priljev u industrijska središta vidljiv je od 1961., odnosno od vremena kada se teška industrija i tvornice razvijaju u Hrvatskoj. Najznačajniji priljev Muslimana iz Bosne i Hercegovine bio je iz zapadne Bosne, odnosno iz Bosanske krajine, odakle su Muslimani najviše doseljavali na Kordun, u Sisak, na područje Istre i Kvarnera, u Zagreb, u Zadar i drugdje. U Dubrovnik su ponajviše doseljavali Muslimani iz istočne Bosne i iz istočne Hercegovine, dok su u Gunju doseljavali Muslimani iz istočne Bosne i iz Bosanske Posavine. Okolnosti i vrijeme doseljavanja Muslimana u pojedina naselja bili su različiti, pa su tako Muslimani na područje Labinštine dolazili kao radnici u rudnicima Raša (Džekić, 2018; Škiljan, 2018: 521-544), na područje Splita kao radnici u velikim građevinskim firmama (npr. Lavčević) (Duraković, 2018), na područje Rijeke kao radnici u brodogradilištu 3. maj i drugim poduzećima (Islamska zajednica u Rijeci), na područje Pule kao radnici u brodogradilištu Uljanik i

drugim poduzećima, na područje Siska kao radnici u Rafineriji Sisak i u Željezari Sisak (Crnkić, Škiljan, Dugački, 2019), a u Slavonski Brod kao radnici u tvornici Đuro Đaković. U Gunju su Muslimani počeli dolaziti kao muhadžiri još u vrijeme Drugog svjetskog rata, a nakon Drugog svjetskog rata doseljavali su zbog povoljne cijene zemljišta u tom dijelu Slavonije. U Dubrovnik su Muslimani doseljavali već od 19. stoljeća, a u drugoj polovini 20. stoljeća veliki broj njih je došao kao djelatnici u turističko-ugostiteljskom i građevinskom sektoru. Dio Muslimana u Hrvatskoj bili su i pripadnici JNA i djelatnici SUP-a. Jedan veliki broj Muslimana koji su doselili u socijalističkom periodu u Hrvatsku nisu bili prijavljeni u Hrvatskoj, već su ostali prijavljeni u Bosni i Hercegovini. Dakle, broj Muslimana koji su živjeli u Hrvatskoj 1991. godine bio je sasvim sigurno veći od broja koji se javlja u popisu stanovništva, odnosno od 43.469 Muslimana.

Organiziranje Muslimana u Hrvatskoj nakon demokratskih promjena

Muslimani su se u Hrvatskoj politički počeli organizirati već 1990. godine. Te je godine u Zagrebu osnovan ogranak stranke SDA (Stranka demokratske akcije).³ Ogranci su osnovani ubrzo i u Labinu, Rijeci, Osijeku, Dubrovniku, Zadru i nekim drugim hrvatskim gradovima. Usporedno sa SDA nastaju i druge muslimanske stranke poput Demokratske zajednice Muslimana Hrvatske u Osijeku i Muslimanske demokratske stranke u Zagrebu. Uz ove stranke formirane su i Bosan-

³ Stranka je u Bosni i Hercegovini osnovana 26. svibnja 1990. godine. Osnovali su je Alija Izetbegović, Muhamed Filipović i Adil Zulfikarpašić. Bila je prva nacionalna stranka Bošnjaka nakon što je 1945. godine zabranjeno višestranačje. Nakon prvih izbora 1990. za članove Predsjedništva BiH najveći broj glasova od muslimanskih kandidata dobio je Fikret Abdić. Za predsjednika Skupštine izabran je Srbin Momčilo Krajišnik, a za predsjednika Vlade Hrvat Jure Pelivan. Poštivao se nacionalni ključ pa je bio red na predsjednika Predsjedništva iz reda Muslimana. Predsjednika bira Predsjedništvo i izabralo je Aliju Izetbegovića. Sporazum o podjeli vlasti funkcionirao je za vrijeme izborne utrke, u pobjedi na izborima te u podjeli funkcija, čime je zapravo i okončan. U Skupštini Bosne i Hercegovine HDZ-u BiH pripalo je 18,35 %, SDS-u 30,00 %, a SDA-u 35,83 % zastupničkih mjesta. Njihova raspodjela uvelike je odgovarala udjelima pojedinih naroda u ukupnom stanovništvu.

ska demokratska stranka u Zagrebu i Muslimanska bošnjačka stranka u Splitu, (Tanković, 1997: 23-25).

Muslimani su se odmah nakon prvih napada na Bosnu i Hercegovinu počeli humanitarno organizirati. Naime, prema riječima Šemse Tankovića i pisanju muftije Ševka Omerbašića, odmah nakon prvih napada već 8. travnja 1992. godine formiran je u Zagrebu Krizni stožer Hrvatske koji je bio registriran kod Hrvatskog centra za obranu. Krizni je stožer veliku pomoć dao pružanjem materijalne i financijske pomoći koje su pružene osobito 108. brigadi iz Slavonskog Broda i 153. brigadi iz Velike Gorice, potom 4. bojni iz Orašja, derventskoj brigadi, jedinici Berbir koja se borila na posavskom ratištu te jedinici Zmaj od Bosne također stacioniranoj na posavskom ratištu. Prema raspoloživim podatcima koje navodi muftija Ševko Omerbašić u svojoj knjizi *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, preko Stožera je tijekom 1992. godine poslano 160.000 tona razne pomoći, hrane, lijekova, medicinske opreme. Samo u 1992. opremljeno je šest poljskih bolnica u Bosni i Hercegovini. Preko Stožera je smješteno oko 4.500 ranjenika i bolesnika, više od 3.000 izbjeglica dobilo je putne isprave... Zagrebačka je džamija tijekom agresije na Bosnu i Hercegovinu sama zbrinula oko 200.000 izbjeglica, (Omerbašić, 2010: 571-574; Omerbašić, 2000: 328-330).

Pomoć Hrvatske Bosni i Hercegovini

“Stajalište Hrvatske demokratske zajednice prema Bosni i Hercegovini, počevši od izbora 1990. godine, što je kasnije postao i službeni stav državne politike, baziralo se na tezi da će, nasuprot velikosrpskim težnjama vezanim za Bosnu i Hercegovinu i teze o Velikoj Srbiji, hrvatski narod postaviti pitanje svojih povijesnih, etničkih i političkih prava u Bosni i Hercegovini”, (Iličić, 2008).

Nakon početka rata Hrvatska je uvelike pomagala Bosni i Hercegovini osposobljavajući ljudstvo u Hrvatskoj koje se borilo na području BiH. Već 1991. u Hrvatskoj je bila organizirana izobrazba pričuvnoga sastava milicije BiH. Tako su na primjer u popisu koji je poslan 8. srpnja 1991. iz Sarajeva za obuku specijalaca u Zagrebu bile popisane 463 osobe, (Praljak, 2009: 126-128). Pomoć Hrvatske Bosni i Hercegovini

trajala je neprekidno sve do travnja 1993., odnosno do sukoba Armije BiH i HVO-a.

Veliku ulogu u naoružavanju Armije BiH imao je general Hrvatske vojske Mate Šarlija Daidža (Nijaz Batlak) koji je u studenom 1991. godine organizirao izobrazbu za 106 vođa borbenih skupina Zelenih beretki. Šarlija je opskrbljivao naoružanjem Armiju BiH u Mostaru, Sarajevu i u istočnoj Bosni. Činjenica je i da je od 8. do 18. svibnja 1992. u Našicama i Novoj Gradišci boravila skupina od oko 550 ljudi (pretežno vjerojatno Muslimana iz Živinica, Gračanice, Lukavca i Gradačca) koji su naoružani i vraćeni u Bosnu i Hercegovinu, (Marian, 2018: 116). Na prijedlog generala zbora Hrvatske vojske Martina Špegelja od 7. travnja 1992. odobreno je slanje vojnika s područja OZ Rijeka u Bosnu i Hercegovinu. Na zahtjev generala Špegelja general Petar Stipetić dao je 9. travnja 1992. suglasnost da skupina od nekoliko stotina osoba, pretežno Hrvata i Muslimana, iz OZ Rijeka u svojstvu dragovoljaca krene u Bosnu i Hercegovinu. Njih je predvodio bojnik Mustafa Porobić, (Praljak, 2007). Poslani vojnici imali su sva prava vojnika Hrvatske vojske uključujući i mjesečna primanja uz obvezu skidanja oznaka Hrvatske vojske i drugih identifikacijskih dokumenata, (Praljak, 2009: 137). U ljeto 1992. na Zagrebačkom velesajmu početkom lipnja formiran je Prvi krajiški bataljun Teritorijalne obrane BiH koji je poslije otišao u Jajce i Travnik. Prema dopisu Ministarstva obrane u Sarajevu od 2. lipnja 1992. vidljivo je da je u vojarni Borongaj u Zagrebu bilo okupljeno 300 ljudi iz Rijeke, 300 ljudi iz Ljubljane i oko 5.500 ljudi (sic!, možda lapsus u brojci, *op. a.*) iz Njemačke koji su se trebali spremati do 6. lipnja kako bi otišli na ratište u Bosnu i Hercegovinu, (Praljak, 2009: 139). Nakon boravka u Borongaju organizirana je obuka u Strmcu kod Nove Gradiške, (Bajrektarević, 2019: 277). U Klani je 21. lipnja 1992. formirana 7. krajiška brigada TO BiH. Iz knjige Jusufa Bajrektarevića vidljivo je da su se ondje okupljali Bošnjaci podrijetlom iz Bosanske krajine koji su potom trajektom prebačeni u Split, a zatim preko Kamenskog u srednju Bosnu i okolice Jajca. Fikret Čuskić uz pomoć Hrvatske vojske u Klani kod Rijeke organizirao je obuku i odlazak Krajišnika u Bosnu i Hercegovinu, (Bajrektarević, 2019). Iz HVO-a Srednje Bosne sredinom srpnja 1992. tražili su da Glavni stožer HVO-a ispita “ko stoji iza

upućivanja postrojbi armije BiH iz Zagreba i Rijeke, koje bez najave dolaze u gradove (Travnik 500, Kiseljak 350), a ne žele ići na front nego stvaraju probleme u gradu”, (Marijan, 2018: 116).

U Zadru je prema pisanju Šefika Nadarevića postojala tzv. bošnjačka vojarna, koja se sastojala od dviju velikih vojnih zgrada. Na tome je punktu bio lociran Bošnjački krizni štab, ratno tijelo koje je formirala Stranka demokratske akcije, ogranak Zadar. Vojarna je bila zapravo regrutni centar za dobrovoljce koji su odande upućivani na bojište, skladište naoružanja i skladište za hranu i sanitetski materijal koji su bili namijenjeni i za borce i izbjeglice. Krizni štab iz Zadra pomagao je humanitarnom pomoći Bosni i Hercegovini, a poznata je bila akcija *Ranjeni Zadar – ranjenom Sarajevu* u lipnju 1992. godine, (*Slobodna Dalmacija*, 26. lipnja 1992.). Ovaj je Krizni štab poslao tijekom 1992. godine 80 dragovoljaca u Posavinu, od čega je najmanje 40 bilo Bošnjaka, (Nadarević, 2000: 358-365). Činjenica je da je na području Hrvatske na 26 mjesta vršen utovar oružja koje je upućivano za Armiju BiH na 12 odredišta u Bosni i Hercegovini, (Jurčević, 2009: 264).

U Splitu je već 6. travnja 1992. bio osnovan Krizni štab SDA za pomoć Bosni i Hercegovini. Ovaj je Krizni štab djelovao pod vodstvom Stranke demokratske akcije do 29. rujna 1992. godine, od kada djeluje samostalno. Već 18. travnja ovaj je Krizni štab formirao Prvu splitsku samostalnu satniju koja je upućena na područje Livna i Tomislavgrada u sastavu od 81 dobrovoljca i 8 časnika. Dobrovoljci su slani i u Visoko (142 dobrovoljca), u sjevernu Bosnu (34 dobrovoljca), u Baško Polje (157 dobrovoljca), u Mostar (118 dobrovoljca), u Grude (22 dobrovoljca), u Tešanj, Čapljinu i Stolac (56 dobrovoljca), u Cazin i Bihać (120 dobrovoljca), u Bugojno, Jajce, Zenicu i Doboj (70 dragovoljca) i u Tuzlu (31 dragovoljac), (Praljak, 2009: 153-158). Do listopada 1992. na područje BiH iz Splita je preko Kriznog štaba poslano 862 dobrovoljca, dok se u drugom dokumentu spominje čak 1.869 dragovoljca, (Praljak, 2009: 155-159; Praljak, 2007). Činjenica je da su preko ovoga Kriznog štaba u Bosnu i Hercegovinu upućivane osobe koje su registrirane i mobilizirane u Puli, u Rijeci, u Varaždinu i u Zadru, (Jurčević, 2009: 286). Krizni je štab Split osim toga prikupljao humanitarnu pomoć što za izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj, što za stanovništvo BiH koje je ostalo u svojim kućama.

U Hrvatskoj je 6. kolovoza 1992. godine Fikret Abdić, član predsjedništva BiH, osnovao Glavni štab za podršku Bosni i Hercegovini te regionalne štabove na više mjesta u Hrvatskoj. Od Vlade Republike Hrvatske tražio je da legalizira rad Glavnog i regionalnih štabova koji su već postojali. Iz istoga je dopisa vidljivo da se Abdić pobunio zbog činjenice da su mladići koji su pripremani u vojarni u Puli za odlazak u Bosansku krajinu, njih 65, u zadnjem času trebali biti poslani u Odžak u Bosansku Posavinu, pa je među njima izbila pobuna, (Praljak, 2007). Kako piše Davor Marijan, iz jednoga je dopisa od 2. listopada 1992. vidljivo da je Glavni štab za podršku BiH bio u Rijeci te se može pretpostaviti da je dobio odobrenje Vlade Republike Hrvatske za svoj rad, (Marijan, 2018: 117).

Diljem Hrvatske bile su osnivane pojedine bojne koje su bile sastavljene od Hrvata i Muslimana koji su se borili protiv Srba u Bosni i Hercegovini. Takva je bila i bojna Berbir koja je osnovana u Zagrebu 30. svibnja 1992. godine u okviru tadašnje TO R BiH. Bojna Berbir sastojala se od oko 120 ljudi koji su ratovali na području Bosanske Posavine, odnosno na području Dervente, Bosanskog Broda, Bosanske Gradiške i Orašja. Jedna od akcija koju je poduzela ova bojna bila je na teritorij Bosanske Gradiške 8. listopada 1992. godine. Jedinica se sastojala od Hrvata i od Bošnjaka, a njezin je zapovjednik Slavko Tomanjik tražio od Ambasade Bosne i Hercegovine da pomogne opstanku ove bojne. Tražio je tehničku podršku, novo ljudstvo i nove uniforme, (Praljak, 2007). U vrijeme najžešće agresije na Hrvatsku u Zagrebu je osnovan Zavičajni klub Zmaj od Bosne. Klub je početka brojio oko 50 članova, a u siječnju 1992. godine dogovoreno je da se animiraju potencijalni branitelji iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine za obranu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ljudi su se sami javljali u prostorije kluba u Gundulićevoj 21. Nakon evidencije u Gundulićevoj svaki je dobrovoljac slan na obuku u Borongaj na sedam do deset dana. Obuku su vršili članovi Zavičajnoga kluba i bivši rezervni oficiri. Za Zavičajni klub informacija je oglašavana preko Radija 101 i preko Islamskog centra u Zagrebu. Prva je tura dragovoljaca naoružana u nekadašnjoj vojarni Maršal Tito, današnjoj vojarni Croatia. Tada je oko 200 ljudi opremljeno naoružanjem, obučom i odjećom. Nakon toga ljudi su poslani u Bosansku Posavinu. Prebačeni su u Bosanski

Brod i priključeni 101. bosanskobrodskoj brigadi. Pripadnici Zmaja od Bosne dobili su liniju kod Novog Sela u Bosanskoj Posavini. Cilj je bio probiti liniju Doboj-Zenica. Odlazili su na bojišta od Dubočca, Novog Sela, Koraća, Plehana, Podnovlja, Bukovice, Orašja, Kotorškog-Johovca, odnosno svugdje gdje je bilo potrebno da se pojačaju jedinice HVO-a i Armije BiH. Logistika je uvijek bila Hrvatska vojska i od njih je dobivano naoružanje. Svakih 7 do 10 dana odlazilo se na ratište, a odlazila su jedan do dva autobusa. Niži zapovjedni kadar držali su pripadnici Zavičajnoga kluba Zmaj od Bosne, a viši kadar činili su pripadnici HV-a i HVO-a. Postrojba Zmaj od Bosne brojila je sveukupno 1.575 pripadnika prema jednom popisu koji se čuva u MORH-u (iako prema jednom drugom popisu stoji da ih je bilo sveukupno 1.214).⁴ Zmajevi su službeno ukinuti 31. srpnja 1992., odnosno pripadnici nekadašnje postrojbe pripojeni su 99. brigadi Hrvatske vojske. Jedan se dio pripadnika postrojbe priključio snagama u Bosanskoj Posavini kod Orašja, drugi su sudjelovali u prelasku preko okupiranog teritorija Hrvatske kako bi došli do Cazinske i Bihačke krajine, a treći su otišli u srednju Bosnu. Prema popisima pripadnika postrojbe Zmaj od Bosne vidljivo je da se u jednom trenutku u postrojbi nalazilo najviše 178 osoba. Među njima je najveći broj bio Muslimana, dok su ostali bili hrvatske nacionalnosti.⁵

U Zagrebu se nalazio Logistički centar Armije BiH čiji je koordinator bio Azim Karamehmedović. Centar je krajem studenog 1992. preuzeo sav rad oko prikupljanja i raspodjele materijalno-tehničkih sredstava Kriznog štaba Muslimana Hrvatske za pomoć BiH. Za prikupljanje pomoći i za upućivanje ljudstva u BiH u Zagrebu je osnovana Logistička baza Handžar divizije. Prema Bihaću je Hrvatsko ratno zrakoplovstvo tijekom jednog dijela rata održavalo zračnu vezu. Letovi su održavani do 30. prosinca 1992. kada su prekinuti. Prema pisanju Nikice Barića vidljivo je da je između aerodroma Lučko i aerodroma Čoralići kod Cazina između 16. i 25. studenog obavljeno ukupno 16 letova, dopremljena jedna tona naoružanja i vojne opreme za Bihać i 11 tona istog materijala za potrebe Armije BiH. U povratku u Hrvatsku prevezena su 53 putnika, od čega 10 ranjenika. U periodu

⁴ Vidi u: MORH, SVA, fond V.P. 3111, Zapovjedništvo obrane Zagreba, kutija 44.

⁵ MORH, SVA, fond V.P. 3111, Zapovjedništvo obrane Zagreba, kutija 44.

između 1. i 15. prosinca 1992. izvršeno je 29 letova između Plesa i Čoralića, a od 15. do 30. prosinca još 34 leta u kojima je prebačeno 27,5 tona materijala, odnosno u povratku prevezeno 118 putnika i 46 ranjenika, (Barić, 2011: 432).

Za Bihać su slane i grupe vojnika-dragovoljaca preko okupiranoga dijela Hrvatske, od kojih su neke imale i po nekoliko stotina osoba. Te su osobe obučavane u pojedinim centrima u Hrvatskoj. Jedan od tih centara bilo je Jastrebarsko. Vidljivo je da je tijekom svibnja 1992. u Jastrebarskom izvođena obuka za 35-40 osoba koje su trebale proći kroz okupirani teritorij Hrvatske da bi došli do Cazinske krajine, a potom je u lipnju obavljena obuka za još 102 osobe. Kasnije, tijekom srpnja 1992., dvije velike skupine od 150 osoba koje su bile smještene u bolnici za TBC na Plešivici i od 350 osoba koje su bile smještene u Zdenčini, obavljale su obuku i spremale se krenuti preko Korduna u Bosansku krajinu, (Praljak, 2007). Prema pisanju Nikice Barića 14. kolovoza 1992. Glavni štab Teritorijalne obrane i Ministarstvo unutarnjih poslova RSK obavijestili su podređene zonske štabove Teritorijalne obrane, sekretarijate unutarnjih poslova i brigade milicije da se preko teritorije SAO Krajine iz Hrvatske ubacuju naoružane grupe, oružje i vojna oprema prema Bihaćko-cazinskoj krajini. Srpska je strana uspjela 25. kolovoza 1992. uhvatiti dio osoba koje su pokušale prijeći preko Korduna na područje Bihaćke krajine. Bila je to najveća skupina od oko 400 ljudi, a prema izvještaju ubijeno je oko 150 "terorista", a 30 ih je uhićeno. Prema podacima koji su izneseni u srpskim dokumentima, osobama koje su se nalazile u ovim skupinama rečeno je da je bolje da počine samoubojstvo nego da padnu u ruke Srbima. Ove skupine vodili su Hrvati s područja Slunja i okolice koji su dobro poznavali teren i puteve do Bosanske krajine. Prema podacima B. Felić ova se skupina sastojala od 610 ljudi, a svega ih je 110 ostalo na krajinskom teritoriju i oni su bili poubijani ili uhićeni, dok su se ostali uspjeli probiti do Cazinske krajine. Nešto manja skupina uspjela se prebaciti tijekom lipnja 1992. godine, a u toj je skupini bilo 360 vojnika, (Barić, 2011: 430-431). Jedna je manja grupa od 25 osoba ubačena na Kordun da bi se probila prema Cazinskoj krajini u periodu između 13. i 16. studenog 1992. Od 25 osoba na popisu 24 su bili Muslimani, dok je jedan bio Hrvat, očito vodič sa slunjskoga područja, (Praljak, 2009: 166-167). Kazivanja onih

koji su prelazili preko Korduna da bi došli do Bosne i Hercegovine skupljena su u djelu Jusufa Bajrektarevića, a ondje su i nabrojene sve skupine koje su prešle preko okupiranoga dijela Hrvatske kako bi došle do Bosne i Hercegovine. Prema tamo iznesenim podacima bilo je čak 11 skupina s 1.309 osoba između travnja 1992. i lipnja 1993. koje su prešle preko Korduna da dođu do Cazinske krajine.⁶

Hrvatska je također primila velik broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, pa je tako vidljivo da je u ožujku 1992. bilo u Hrvatskoj 16.579 izbjeglica iz BiH, a mjesec dana kasnije već 193.415 osoba. Broj izbjeglica popeo se u kolovozu 1992. na 363.270, a u prosincu ih je bilo 371.319. Do kraja 1992. izbjeglice su kontinuirano pristizali u Hrvatsku. Podatak koji iznosi Marijan govori da je među izbjeglicama u svibnju 1993. bilo 157.066 (57,93 %) Muslimana, 110.634 (40,81 %) Hrvata i 1.272 (0,47 %) Srba. Do kraja 1992. najveći broj izbjeglica bili su Muslimani (prema procjeni Davora Marijana oko 70 %), a potom je jedan dio njih otišao u zapadnoeuropske zemlje. Od 1992. do sredine 1996. godine u treće je zemlje otišlo oko 150.000 izbjeglica Hrvata iz Bosne i Hercegovine i oko 300.000 izbjeglica Muslimana, (Marijan, 2018: 117-118). Ukupan broj izbjeglica u Hrvatskoj iznosio je između 1992. i 1995. oko 600.000, od čega je bilo 425.000 Muslimana i oko 175.000 Hrvata iz Bosne i Hercegovine (ukupan broj izbjeglica koji su ušli u Republiku Hrvatsku, ali se jedan dio izbjeglica nije tu zadržao), (Jurčević, 2009: 255). Činjenica je da je Hrvatska prihvaćala brojne izbjeglice, a jedan od najhumanijih primjera prihvaćanja izbjeglica jest selo Davor preko kojega je do kraja studenog 1995. prošlo 20.836 izbjeglica, uglavnom iz sjeverne Bosne, odnosno banjalučkoga područja, (Penava, 2003). Dio izbjeglica bio je smješten po izbjegličkim naseljima gdje su u većini slučajeva već postojali objekti otprije. Tako su postojala izbjeglička naselja u Gašincima, Lipiku, Savudriji, Lipo-

⁶ Prva skupina od 25 osoba prešla je u travnju 1992. kod Bužima, druga od 25 ljudi u svibnju 1992. kod Tržačke Raštele, treća 25. svibnja 1992. godine sa 146 osoba kod Bihaća, četvrta 16. lipnja 1992. godine s 28 osoba kod Gate, peta 18. lipnja 1992. godine s 18 ljudi kod Velike Kladaše, šesta 25. lipnja 1992. godine s trideset ljudi kod Tržačkih Raštela, sedma 22. srpnja 1992. godine s 320 ljudi kod Gate, osma 28. kolovoza 1992. godine sa 650 ljudi kod Gate, deveta 16. studenog 1992. godine s 28 ljudi kod Gate, deseta 22. siječnja 1993. godine kod Bužima ili Cazina s 20 ljudi i jedanaesta 2. lipnja 1993. godine s 19 ljudi kod Velike Kladaše, (Bajrektarević, 2019: 275).

vljanima, Čepinu, Gazi, Rokovcima, Klani, Kutini i drugdje. U većini tih naselja bilo je smješteno do 500 izbjeglica. Udio inozemne pomoći u troškovima oko smještaja izbjeglica nikada nije prelazio 30 %, (Marijan, 2018: 118). Uvjeti smještaja u pojedinim izbjegličkim naseljima ponekad su bili strašni, kao u Stobreču kod Splita gdje su izbjeglice živjeli u šatorima koji su prokišnjavali, (*Slobodna Dalmacija*, 19. svibnja 1992., *Slobodna Dalmacija*, 25. lipnja 1992.). Najveći broj izbjeglica bio je smješten privatno, gotovo njih 80 %, dok ih je svega oko 20 % bilo smješteno po prognaničkim i izbjegličkim naseljima, (Jurčević, 2009: 257). Tijekom kolovoza 1992. vratilo se oko 7.000 muškaraca, izbjeglica iz BiH, u Bosnu i Hercegovinu radi vojnih i radnih obveza. Naposljetku, nakon objave mobilizacije radno i vojno sposobni muškarci više nisu mogli dobiti status izbjeglica. U akciji privođenja Muslimana (“dezertera”, ali i onih koji to nisu bili, npr. žena) velik broj uhićenih odvožen je od Pule do Splita brodom i potom su razmjenjivani u Bosni i Hercegovini za Hrvate, (Dukovski, Dukovski, Matika, 2018: 248). Iznimno veliku podršku izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine pružio je Merhamet u Zagrebu koji je osnovan 7. srpnja 1991. godine. Prvu je pomoć Islamska zajednica u Zagrebu pružila velikom broju muslimanskih vojnika bivše JNA koji su napustili JNA u Sloveniji. Tijekom lipnja velik broj tih vojnika potražio je pomoć u zagrebačkoj džamiji. Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj i Sloveniji s Ministarstvom unutarnjih poslova Republike Hrvatske osigurao je tim mladićima preko 2.500 putovnica, a znatnom su broju osigurali i odjeću, obuću i putne karte do odredišta. Ahmed Ikanović ističe kako je u više navrata i po više stotina mladića koji su oslobođeni iz vojarni u Hrvatskoj, a koji su bili islamske vjeroispovijesti dolazilo u džamiju i čekalo da ih se preveze u Bosnu i Hercegovinu. Merhamet je također pružio veliku pomoć Muslimanima izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine i Muslimanima u Hrvatskoj. Nakon formiranja Merhameta u Zagrebu formirani su odbori Merhameta u pojedinim gradovima poput Dubrovnika, Ivanić Grada, Labina, Pule, Siska, Rijeke, Virovitice, Čakovca, Delnica, Đakova, Kaštela, Koprivnice, Korčule, Našica, Orebića, Osijeka, Požege, Slavonskog Broda, Splita, Šibenika, Umaga i Varaždina. Neki su se odbori tijekom vremena ugasili, (Ikanović, 2000: 161-179).

Hrvatske bolnice uvelike su pomagale ranjenim pripadnicima Armije BiH koji su tamo dopremani. Tako je samo u Splitu u tri bolnice tijekom 1992. i 1993. liječena 3.991 osoba muslimanske nacionalnosti, (Praljak, 2007), na području Zagreba 2.982 osobe, u Slavonskom Brodu 2.730 osoba, u Karlovcu 849 osoba i u Vinkovcima 81 osoba muslimanske nacionalnosti, (Jurčević, 2009: 316). Dakle, u periodu između 1992. i 1995. u različitim vremenskim intervalima na području Hrvatske liječene su 10.633 osobe muslimanske nacionalnosti. Istovremeno tijekom 1993./1994. u hrvatskim školama školovalo se 32.006 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine (Hrvata i Muslimana), dok je u predškolskim ustanovama bilo 2.800 djece iz Bosne i Hercegovine, (Praljak, 2007).

Hrvatska je vojska djelomično sudjelovala i u ratu u Bosni i Hercegovini. Prema pisanju Davora Marijana na području Bosne i Hercegovine Hrvatska je vojska imala tri veća angažmana. Prvi je angažman bio vezan za 1992. godinu kada je HV pružio pomoć bosanskohercegovačkim Hrvatima da se obrane od srpskih napada. Drugi je angažman bio u ratu koji su vodile Armija BiH i HVO na prostoru srednje Bosne i Hercegovine od srpnja 1993. do proljeća 1994. godine, a treći je angažman bio od jeseni 1994. do kraja 1995. kada je Hrvatska vojska sudjelovala u slamanju Vojske Republike Srpske i stvaranju dejtonske Bosne i Hercegovine. Prvi i treći angažman bili su urađeni prema međudržavnim dogovorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a drugi to nije. Treći angažman bio je primarno usmjeren na pripremu oslobađanja okupiranih hrvatskih teritorija u tzv. SAO Krajini, a onda se proširio na pomoć HVO-u u oslobađanju dijelova BiH s većinskim hrvatskim stanovništvom.

Prva postrojba koja je bila angažirana u ratu između Armije BiH i HVO-a bila je bojna Zrinski iz Rakitja iz Specijalnih postrojbi HV-a. Bojnu su činili Hrvati iz Bosne i Hercegovine i bili su angažirani na konjičkom ratištu. U srpnju 1993. godine iz zaleđa Zadra na mostarski dio bojišta dovedena je bojna 5. gardijske brigade Hrvatske vojske Sokolovi iz Vinkovaca. Pume, odnosno 7. gardijska brigada, sudjelovale su na uskopaljsko-ramskom bojištu krajem 1993. i početkom 1994. godine, a dijelovi Prve gardijske brigade Tigrova djelovali su od kolovoza 1993. do travnja 1994. na mostarskom, a potom na uskopaljsko-ramskom ratištu. Iz Druge gardijske brigade Gromovi bio je

angažiran od kolovoza do travnja 1994. dio vojnika na mostarskom dijelu ratišta, a na uskopaljsko-ramskom bojištu bio je dio Diverzantskog odreda Glavnog stožera Hrvatske vojske. Na mostarskom području bila je od srpnja 1993. dragovoljačka postrojba Vojne policije, a na području Uskoplja skupina Samostalne uskočke satnije iz Osijeka. Na području Uskoplja bili su i pripadnici 5. domobranske pukovnije Osijek, borbena skupina Mustafa 11. domobranske pukovnije i 127. brigade iz Virovitice. Na južnom bojištu bilo je po nekoliko vodova – 153. brigade iz Velike Gorice, 163. brigade iz Dubrovnika, 114. brigade iz Splita i 144. brigade iz Sesveta. Davor Marijan navodi da su na uskopaljsko-ramskom bojištu bili i pripadnici 175. brigade, bojne Matija Vlačić, dijelovi 114. brigade, dijelovi 2. gardijske brigade, skupina iz 153. brigade, dijelovi 5. gardijske brigade, (Marijan, 2018: 186-191). Na području Bosanske Posavine u borbama su 1992. sudjelovali dijelovi 108. brigade ZNG-a, dijelovi 139. brigade Hrvatske vojske i 3. brigade ZNG-a. Povremeno je angažiran i veći broj hrvatskih snaga iz Slavonije i unutrašnjosti Hrvatske u obliku taktičkih skupina, (Tomas, Nazor, 2013: 277-315). Dakle, činjenica je da su snage Hrvatske vojske sudjelovale u ratu u Bosni i Hercegovini i da su vlastitim snagama intervenirale u tome sukobu. Činjenica je također da je rukovođenje snagama Hrvatske vojske i HVO-a u pojedinim vojnim operacijama bilo zajedničko te da je postojala logistička podrška snagama Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini iz Hrvatske. Međutim, također je činjenica da niti jedna kompletna brigada Hrvatske vojske nije sudjelovala u ratu u Bosni i Hercegovini. Pojačanja iz Hrvatske vojske, prema pisanju Davora Marijana, nikada nisu koncentrirana na jednom taktičkom pravcu ili mjestu, nego su razmještana u skladu sa stanjem na ratištu i korištena na širokom području od Uskoplja do Mostara. Također treba naglasiti da se u dokumentima pripadnici Hrvatske vojske koji su se borili u Bosni i Hercegovini nazivaju dragovoljcima. Čini se da je sporna u nekim slučajevima njihova dragovoljnost, ali je i činjenica da je jedan dio tih “dragovoljaca” bio podrijetlom iz Bosne i Hercegovine (Marijan, 2018: 186-191).

Sudjelovanje Bošnjaka u obrani Republike Hrvatske

Najveći značaj za obranu Hrvatske dali su mali ljudi koji su se uključivali u Domovinski rat želeći pridonijeti obrani Hrvatske i obrani svojega kraja. Broj ljudi koji su sudjelovali u obrani Hrvatske, a po nacionalnosti su bili Bošnjaci, teško je točno procijeniti. Stoga je svaka procjena o broju pripadnika Hrvatske vojske koji su bili bošnjačke nacionalnosti netočna, a jedini točan pokazatelj bila bi izrada poimeničenog popisa branitelja bošnjačke nacionalnosti.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo 43.469 Muslimana, od čega je bilo 23.283 muškarca. Od njih 23.283 – 14.992 ih je bilo staro između 20 i 60 godina, dakle bili su vojno sposobni, (Državni zavod za statistiku, Stanovništvo prema dobi i prema narodnosti popis iz 1991. godine).

Prema sljedećoj tablici prema županijama moguće je ustanoviti koliko je bilo vojno sposobnih muškaraca koji su se izjasnili kao Muslimani u popisu iz 1991. godine, odnosno koji su teoretski mogli sudjelovati u obrani Hrvatske. Dakako, treba uzeti u obzir i činjenicu da je u obrani Hrvatske sudjelovalo i mnogo Muslimana koji nisu bili prijavljeni na području Hrvatske, odnosno koji su samo boravili i radili u Hrvatskoj, a bili prijavljeni i vodili se u popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini. Također treba uzeti u obzir i one koji su bili mlađi od 20 godina, odnosno mladiće muslimanske nacionalnosti koji su sudjelovali u obrani Hrvatske, a nisu bili punoljetni ili su imali između 18 i 20 godina te malobrojne žene koje su također sudjelovale u obrani, a koje u ovoj statistici nisu uzete u obzir. Valja ubrojiti i one koji su došli braniti Hrvatsku iz Bosne i Hercegovine, a da na području Hrvatske uopće nisu prije toga boravili, odnosno one koji su kao izbjeglice i prognanici pristupili obrani Hrvatske u redovima Hrvatske vojske. Također je i jedan dio Muslimana pristigao braniti Hrvatsku iz zapadnoeuropskih zemalja poput Austrije, Njemačke i drugih. Spomenimo i činjenicu da se i jedan dio onih Muslimana koji su sudjelovali u postrojbama HVO-a uvrštavaju među hrvatske branitelje.⁷ U obzir treba uzeti i one koji su bošnjačkoga

⁷ Samo među poginulim Bošnjacima braniteljima ima mnogo onih koji se uvrštavaju u hrvatske branitelje, a koji su poginuli u formacijama HVO-a. Takva su tri iz Bihaća, 97 s područja Bosanskog Broda, 6 s područja Brčkog, 4 s područja Bugojna, 2 s područja

podrijetla, a koji se nisu izjašnjavali kao Muslimani 1991. U svakom slučaju nemoguće je donijeti neki konkretan zaključak o broju Bošnjaka u Hrvatskoj vojsci jer se ni iskazi mojih kazivača ne podudaraju uvijek s mogućim brojkama koje navodimo u ovoj tablici (ponekad su za pojedina naselja veći). Treba također spomenuti da se sve brojke koje se javljaju u dostupnim zapisima i dokumentima ne podudaraju, pa one dodatno otežavaju određivanje broja Bošnjaka koji su sudjelovali u Domovinskom ratu. Najčešće su te brojke koje se spominju parcijalne i odnose se na određeni period, određeni mjesec ili samo trenutak, pa su nam one vrlo neprecizan okvir koji ne možemo uzeti kao relevantan podatak za cjelokupan period između 1991. i 1995. godine. Treba također napomenuti da nam podatci iz Ministarstva branitelja nisu bili dostupni, odnosno da tzv. Registar branitelja ne sadrži podatke o nacionalnosti branitelja. Podatci iz Središnjeg vojnog arhiva Ministarstva obrane Republike Hrvatske također su parcijalni i ne sadrže neke značajnije podatke koji bi omogućili cjelovitu sliku o sudjelovanju Bošnjaka u Domovinskom ratu u Hrvatskoj. Potpuno je parcijalan primjerice podatak koji donosi Miroslav Tuđman u svojoj knjizi *Informacijsko ratište i informacijska znanost* o tome da je u Hrvatskoj vojsci tijekom ratnoga razdoblja bilo svega 928 pripadnika muslimanske narodnosti i on sasvim sigurno ne stoji.⁸ Zanimljiv je i podatak koji donosi Davor Marijan u svojem djelu *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.* Naime, prema nepotpunim podacima do 15. siječnja 1992. među dragovoljcima koji su branili Hrvatsku bilo je 12.436 osoba podrijetlom iz Bosne i Hercegovine (za 2.926 njih nije poznato mjesto rođenja), a u čitavom je ratu sudjelovalo 41.097 osoba rođenih u Bo-

---

Busovače, 2 s područja Čapljine, 118 s područja Dervente, 24 s područja Bosanskog Šamca, 25 s područja Gradačca, 7 s područja Jajca, 2 s područja Livna, 2 s područja Ljubuškog, 69 s područja Modriče, 30 s područja Mostara, 41 s područja Odžaka, 31 s područja Orašja, 10 iz Sarajeva, 1 iz Stoca, 2 s područja Teslića, 4 s područja Tomislavgrada, 13 s područja Tuzle, 1 s područja Uskoplja, 10 s područja Usore, 1 s područja Viteza, 5 s područja Žepča. Dakle, sveukupno je nabrojeno 512 muslimanskih žrtava u HVO-u, (*Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a 2000:* sv. I, sv. II).

⁸ Ovaj podatak Tuđman donosi na temelju klasificiranog dokumenta MORH-a. MORH, Temeljem odluke ministra obrane Klasa 023-03/04.03/01, Zapisnik o preuzimanju dokumentacije, 21.I.2005., CD-01, Evidencija pripadnika muslimanske narodnosti u HV tijekom ratnog razdoblja. Ovaj podatak Tuđman donosi u: Tuđman, 2008.: 183.

sni i Hercegovini (za njih 8.929 nije poznat točan podatak o rođenju), (Marijan, 2018: 83). Prema podacima Uprave za vojnu obvezu i mobilizaciju Ministarstva obrane Republike Hrvatske koje prenosi Marijan, do kraja 1993. u postrojbama hrvatskih snaga u različitim vremenskim intervalima bilo je 4.044 mobilizirana Muslimana, (Marijan, 2018: 83). Prema podacima koje je prikupio Slobodan Praljak i koje je objavio među izvornim dokumentima, vidljivo je da je u MUP-u Republike Hrvatske do 15. siječnja 1992. godine bilo 2.246 pripadnika koji su rođeni u Bosni i Hercegovini, (Praljak, 2009: 129).

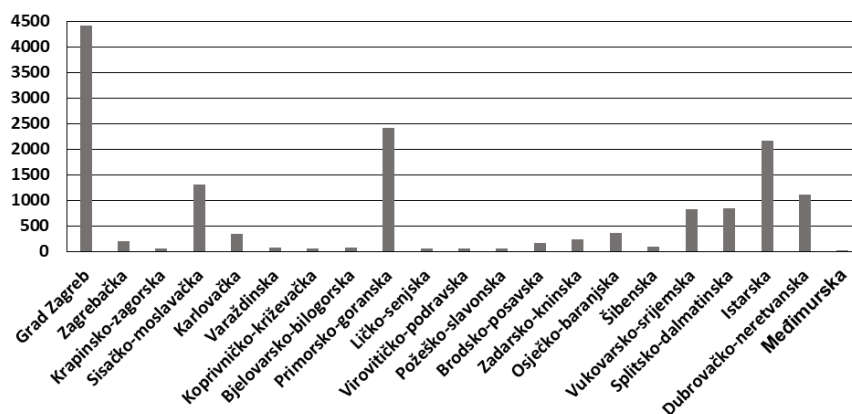
Tablica VI. Broj osoba muslimanske nacionalnosti prema popisu iz 1991. godine koji su bili stari između 20 i 60 godina, odnosno koji su bili vojno sposobni⁹

Županija	Broj
Grad Zagreb	4.413
Zagrebačka	193
Krapinsko-zagorska	60
Sisačko-moslavačka	1.313
Karlovačka	340
Varaždinska	79
Koprivničko-križevačka	60
Bjelovarsko-bilogorska	80
Primorsko-goranska	2.415
Ličko-senjska	63
Virovitičko-podravska	53
Požeško-slavonska	68
Brodsko-posavska	172
Zadarsko-kninska	244
Osječko-baranjska	367
Šibenska	102
Vukovarsko-srijemska	823

⁹ Vidi više u: Državni zavod za statistiku, Stanovništvo prema dobi i prema narodnosti popis iz 1991. godine.

Splitsko-dalmatinska	845
Istarska	2.167
Dubrovačko-neretvanska	1.116
Međimurska	19
Ukupno	14.992

Graf I. Broj osoba muslimanske nacionalnosti prema popisu iz 1991. godine koji su bili stari između 20 i 60 godina, odnosno koji su bili vojno sposobni

Terensko istraživanje o sudjelovanju Muslimana Bošnjaka u Domovinskom ratu u Hrvatskoj

Istraživanje koje je provedeno tijekom 2019. godine u svim sredinama gdje žive Bošnjaci ukazuje na masovno sudjelovanje ove nacionalne manjine u obrani Hrvatske. Istraživanje polustrukturiranim dubinskim intervjuima provedeno je u Gunji, u Slavanskom Brodu, u Osijeku, u Zagrebu, u Varaždinu, na Kordunu, na području Siska i Petrinje, na području Rijeke, Pule, Labina, Buzeta, Buja, na otoku Krku i na teritoriju Dalmacije (u gradovima Šibeniku, Zadru, Splitu i Dubrovniku). Kazivače smo pitali o njihovu životu u Bosni prije dolaska u Hrvatsku, o međunacionalnim odnosima u njihovu rodnom kraju, o odnosu prema Muslimanima u Hrvatskoj u vrijeme socijalizma, o početku Domovinskoga rata, o njihovu sudjelovanju u Domovinskom ratu, o njihovu položaju u Hrvatskoj vojsci ili policiji u vrijeme hrvatsko-bošnjačkog sukoba u Bosni i Hercegovini, o najtežim

dogadajima koje su prošli u ratu i napokon o tome kako su se osjećali nakon rata. Ispitano je preko 150 kazivača, a kazivači su davali iskaze pojedinačno ili u skupinama.

Brojčano sudjelovanje Bošnjaka/Muslimana u pojedinim brigadama, jedinicama i slično te njihovo stradanje govori o doprinosu Bošnjaka Domovinskom ratu u Republici Hrvatskoj. Tako je činjenica da je od 369 aktivnih pripadnika Specijalne jedinice policije Alfe između 1991. i 1996. njih 15 bilo bošnjačkog podrijetla, dok ih je među pričuvnim djelatnicima od ukupno 454 troje bilo bošnjačkoga podrijetla, (Milković, 2013: 324-332). Među Gromovima, odnosno u Drugoj gardijskoj brigadi bilo je 17 osoba bošnjačkoga podrijetla, od čega 6 časnika i 5 dočasnika, (Malić, 2015: 468). U Prvom hrvatskom gardijskom zdruhu bilo je 6 poginulih branitelja bošnjačkoga podrijetla (1. hrvatski gardijski zdruh, 2011), među pripadnicima 9. gardijske brigade Vukovima bila su četiri poginula branitelja bošnjačkoga podrijetla (9. gardijska brigada Hrvatske vojske Vukovi, 2011), među pripadnicima 4. gardijske brigade Hrvatske vojske Paucima bio je jedan poginuli pripadnik bošnjačkoga podrijetla (4. gardijska brigada Hrvatske vojske Pauci, 2011), među pripadnicima 1. gardijske brigade Tigrovima od 365 poginulih pripadnika njih 15 bilo je bošnjačkoga podrijetla (1. gardijska brigada Hrvatske vojske Tigrovi, 2015). Od 2.946 branitelja 151. samoborske brigade prema imenima i prezimenima njih 14 bili su Bošnjaci, (Raguž, 2006). Među poginulim pripadnicima 153. velikogoričke brigade njih sedam bili su prema imenima i prezimenima Bošnjaci (153. velikogorička brigada HV, 2002). Od ukupno 5.818 vojnika koji su služili u 153. velikogoričkoj brigadi njih 163 imali su muslimanska imena i prezimena, od čega je njih oko 150 bilo bošnjačkih dok su ostala bila albanska i arapska (153. velikogorička brigada HV, 2002). U 110. brigadi Hrvatske vojske iz Karlovca od 108 poginulih pet je bošnjačkih imena i prezimena, (Tomačić, 2007). U 53. dugoselskom samostalnom bataljunu sudjelovalo je od sveukupno 1.106 osoba pet osoba s muslimanskim imenima i prezimenima, (53. samostalni bataljun Zbora narodne garde Dugo Selo, 1997). U 120. brigadi Hrvatske vojske iz Siska od 2.114 prezimena i imena sudionika 172 su muslimanska, odnosno bošnjačka, (Andres, Hodalj, Pejnović, Selanec, Vidović, 2010). Bošnjaci su bili i pripadnici

HOS-a. Prema neprovjerenim podacima čak se i do 2.000 Bošnjaka/Muslimana borilo u redovima HOS-a. Prema pisanoj evidenciji do sada su prikupljena 173 imena pripadnika HOS-a bošnjačkoga podrijetla, (Islamski enciklopedijski almanah, 2019). Prema podacima prikupljenim za Zagreb prema imenima i prezimenima s područja Zagreba stradalo je u Domovinskom ratu najmanje 46 Bošnjaka, (Turrić, 2008). Na području Požeško-slavonske županije poginuo je jedan Bošnjak (1991.) (Benković, Križan, 2009) a u 56. kutinskoj bojni borilo se najmanje 12 osoba bošnjačkoga podrijetla, (Pasarić, 2008).

Sudjelovanje Bošnjaka Gunje u Domovinskom ratu bilo je veliko. Naime, u Rajevu Selu i u Gunji Bošnjaci i danas čine četvrtinu stanovništva, a budući da se naselje nalazilo na prvoj liniji od 1992. godine Bošnjaci su ondje činili jednu od okosnica obrane. Interesantno je da je u Gunji, koja je udaljena od Vukovara svega pedesetak kilometara, tijekom 1991. godine bio mir. Prema iskazima kazivača usprkos tome što je u Hrvatskoj 1991. bjesnio rat, u Gunji je vladao mir, a većina kazivača odlazila je na svoja radna mjesta u Brčko. Činjenica je da je jedan dio Bošnjaka Gunje bio uključen u obranu već 1991., ali ratnih sukoba te godine na području Županje nije bilo. Međutim, nakon pada Brčkog u svibnju 1992. rat je došao i u Gunju. Dio Bošnjaka koji su sudjelovali u obrani Gunje ni danas nema riješen status hrvatskih branitelja. Prema procjeni Mirsada Pezerovića, predsjednika Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Vukovarsko-srijemske županije, s područja Gunje u ratu je sudjelovalo oko 300 Bošnjaka branitelja.¹⁰

Područje Slavanskog Broda bilo je iznimno izloženo napadima s bosanske strane, a brojni su Bošnjaci branili svoje kuće i obitelji i u brigadama Hrvatske vojske koje su djelovale u tome području. Jedan dio branitelja koji su izbjegli na hrvatsku stranu priključio se nakon nekog vremena slavonskim brigadama Hrvatske vojske. Dio Bošnjaka sudjelovao je u ulozi liječnika u redovima Hrvatske vojske. Prema procjenama kazivača sa slavonskobrodskog područja u ratu je sudjelovalo oko 250 Bošnjaka. Prema procjeni i podacima SDA Hrvatske, ogranak Slavonski Brod, u 139. brigadi prošlo je najmanje 40 Bošnjaka branitelja, a u 157. njih 34, dok je u 108. brigadi bilo čak 70 Boš-

¹⁰ Iskaz Mirsada Pezerovića, predsjednika Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Vukovarsko-srijemske županije.

njaka, (Slavonsko-brodski Bošnjaci, 2002: 376). Iz popisa poginulih branitelja 108. brigade vidljivo je da ih je najmanje 6 bilo bošnjačkoga podrijetla, (Marijan, 2006: 259-264). Prema popisu poginulih branitelja s područja Brodsko-posavske županije vidljivo je da ih je bilo sedam s muslimanskim imenima i prezimenima. Iz Bosanske je Posavine poslano oko 400 branitelja Bošnjaka koji su kao dobrovoljci otišli u Zagreb kako bi se prijavili za obranu Hrvatske.

Na području Osijeka bilo je također Bošnjaka koji su sudjelovali u obrani. Prema dostupnim podacima prema imenima i prezimenima samo u 160. osječkoj brigadi do 1992. godine postoji 26 imena i prezimena koja su bošnjačka, (160. osječka brigada, 1992: 49-69). Prema podacima koji se nalaze u knjizi Nacionalne manjine u Osijeku s područja Osijeka poginulo je 7 Bošnjaka u Domovinskom ratu, (Osijek multinacionalni grad, 2007).

S područja Varaždina i sjeverozapadnoga dijela Hrvatske (Bjelovarsko-bilogorska, Međimurska, Varaždinska, Koprivničko-križevačka i Krapinsko-zagorska županija) prema procjenama kazivača u ratu je sudjelovalo oko 100 Bošnjaka branitelja.¹¹

Sisak je pak bio središte u kojemu su Bošnjaci dali velik obol obrani grada. Prvi poginuli Bošnjak na području Hrvatske Šefik Pezerović poginuo je upravo na teritoriju današnje Sisačko-moslavačke županije u mjestu Kuljani kod Dvora.¹² Činjenica je da je samo na području Sisačko-moslavačke županije poginulo 19 Bošnjaka branitelja.¹³ Posebnu priču predstavlja tzv. bojna Ekrema Mandala. Na područje Siska u jesen 1991. godine stigla je i Handžar divizija iz Labina pod vodstvom Ekrema Mandala. Njihov je položaj bio u selu Klobučak. Mandal je organizirao dolazak 284 borca, Bošnjaka i Hrvata iz Labina i okolice u ljeto 1991., (Smlatić, 2002: 353). Prema kazivanju Hamzalije Hafizovića iz Siska na području Mošćenice postojala je zajednička jedinica koja je branila prvu liniju, a budući da su u njoj bili i Hrvati

¹¹ Iskaz Salke Ikanovića, predstavnika bošnjačke nacionalne manjine Varaždinske županije.

¹² Iskaz o njegovu stradanju dala je njegova sestra Amira Hamzić iz Zagreba.

¹³ Dio biografija palih Bošnjaka na području Sisačko-moslavačke županije moguće je pronaći u knjizi Zahirović, 2006. Podatke o svim poginulim braniteljima s područja Sisačko-moslavačke županije posjeduje gospodin Hamzaliya Hafizović, predsjednik Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Sisačko-moslavačke županije.

i Bošnjaci, na jednoj od kuća bila je nacrtana zvijezda s polumjesecom. Jedan od branitelja s područja Siska Muharem Mašinović ističe da je s područja Siska i Petrinje bilo oko 3.000 Bošnjaka branitelja, (Radoš, Šangut, 2013: 98). Prema podatku koji se navodi u knjizi Bošnjaci branitelji u Domovinskom ratu Republike Hrvatske, na području Siska sudjelovalo je u Domovinskom ratu 1.360 Bošnjaka, (Malić, 2015: 468). Mensud Kantarević iz Siska ujedno je i Bošnjak logoraš s najdužim boravkom u srpskim logorima tijekom rata s 22 mjeseca i 15 dana boravka u logoru.¹⁴

S područja grada Karlovca, prema podacima koje posjeduje Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Karlovca, bilo je 116 pripadnika bošnjačke nacionalne manjine koji su sudjelovali u Hrvatskoj vojsci.¹⁵ Dodatan je podatak koji je donio Memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata za područje Karlovačke županije gdje se prema njihovoj evidenciji u redovima Hrvatske vojske borio 131 Musliman, i to 95 s područja bivše općine Karlovac, 10 s dugoreškoga područja, 14 s područja Ogulina, 11 s područja Slunja, niti jedan s područja Ozlja i 1 s područja Vojnića, (Izravni demografski gubici Karlovačke županije u Domovinskom ratu – prilozi za istraživanje demografskih gubitaka Karlovačke županije koji su posljedica ratnog djelovanja od 1991. do 1995. godine, 2008: 52). Malen broj Bošnjaka branitelja s Korduna sudjelovao je u obrani Hrvatske. Naime, veći broj njih u vrijeme Domovinskoga rata boravio je na području Velike Kladuše i Cazina, a jedan dio njih ostao je na Kordunu i u vrijeme SAO Krajine. Muslimane je s područja Korduna istjerala Vojska Republike srpske krajine, osobito u zoni nekadašnje Općine Slunj. O pomoći Bošnjaka izbjeglim Slunjanima i Cetingrađanima pisano je relativno malo, a činjenica je da je sredinom studenog 1991. više od 11.000 izbjeglica s područja općine Slunj pronašlo sigurnost i pomoć među Muslimanima Cazina i Velike Kladuše, svojim susjedima, (Stričić, 2007: 369-371).

Na području Rijeke bilo je osobito mnogo onih Bošnjaka koji su sudjelovali u obrani Hrvatske. O tome svjedoči i Zećo Adžajlić koji je pripremao Bošnjake Rijeke na strelištu Kovačevo nedaleko od Rijeke. Posebno važna lokacija na ličkom ratištu na koju su poslani Boš-

¹⁴ Iskaz Mensuda Kantarevića, Bošnjaka iz Siska.

¹⁵ Podatke posjeduje Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Karlovca.

njaci bio je Drenov Klanac. Postrojba koja je držala Drenov Klanac sastojala se od 89 Bošnjaka, 7 Hrvata, 3 Roma, 2 Arapa, a nosila je naziv "NP". Nakon odlaska iz Like ova je postrojba u travnju 1992. godine nakon obuke na Grobniku otišla u Bosansku Posavinu gdje je djelovala u okviru 77. brigade, u zoni 103. derventske brigade. U Bosni su ovi dobrovoljci ostali do 20. rujna 1992. Činjenica je da su Bošnjaci Rijeke formirali i postrojbu SUS Osijek u kojoj su bila 44 borca, od čega 26 Bošnjaka i 18 ostalih, (Adžajlić, 2002: 368-371). Avdo Ahmetović kazuje da je s područja Rijeke i okolice bilo 670 Bošnjaka dragovoljaca, što potvrđuje i popis koji je djelomično objavljen u dokumentima Slobodana Praljka, (Jurčević, 2009: 287). Mustafa Porobić tijekom Domovinskoga rata zapovijedao je 77. riječkom brigadom. Prema njegovim riječima "u nekadašnjoj Operativnoj zoni Rijeka (koja je obuhvaćala riječko područje, Istru i Liku) učestvovalo je 3.000 Bošnjaka, što je oko 30 posto ukupne bošnjačke populacije na tom području. Kroz 77. riječku brigadu HV-a, kojom sam zapovijedao, prošlo je 1.500 vojnika, od kojih je 80 posto Bošnjaka: 120 ih je ranjeno, a 21 je poginuo. Samo pojedinicima je priznat vojni status u Republici Hrvatskoj." (Huseinović, 2012: 6-7) Na spomeniku poginulim Bošnjacima u Rijeci stoji 27 imena Bošnjaka branitelja.

Na području Istre sudjelovalo je prema riječima kazivača najmanje 2.000 Bošnjaka u Domovinskom ratu. O tome kako su izgledale pojedine brigade koje su došle u Liku iz Istre govori ovaj iskaz Smaila Vojnikovića, zamjenika načelnika veze u 119. brigadi: "Što se tiče 119. brigade, ta brigada je stvarno bila, da ne kažem 'jugoslavenska' brigada. Glupo je reći 'jugoslavenska', ali to je bila brigada u kojoj su bili pripadnici svih naroda bivše Jugoslavije i svih nacionalnosti. Znači, bilo je Hrvata, većinom, bilo je Srba, Talijana, Bošnjaka, Roma, Slovenaca... Tako da je to bila brigada u kojoj normalan čovjek nije mogao pomisliti nešto protiv druge nacije... Koliko znam, nikada nije bilo niti se gledalo tko je tko ili tko je šta. Zapovjedništvo je bilo miješano, postrojbe su bile miješane." (Dukovski, Dukovski, Matika, 2018: 594) Činjenica je također, prema pisanju Dukovskog, da je na području Ratne luke Pula, odnosno Pomorskog zapovjedništva za Sjeverni Jadran bio velik broj Bošnjaka (njih oko 120), (Dukovski, Dukovski, Matika, 2018: 595).

Splitski Bošnjaci bili su također branitelji Hrvatske. Prema procjenama kazivača s područja Splitsko-dalmatinske županije u ratu je sudjelovalo između 1.500 i 2.000 Bošnjaka, a s područja samoga grada Splita njih oko 400.¹⁶ Bilo je i mnogo onih koji su se izjašnjavali kao Hrvati, a i mnogo onih koji nisu bili prijavljeni u Hrvatskoj, ali su radili u građevinskim tvrtkama i otišli braniti Hrvatsku. S područja Splita i Splitsko-dalmatinske županije 28 Bošnjaka poginulo je u Domovinskom ratu.

Dubrovački Bošnjaci branili su Hrvatsku i grad Dubrovnik. Prema popisu koji je izradio Kemal Tursunović Zmaj, njih 489 sudjelovalo je aktivno u Hrvatskoj vojsci, HOS-u, u specijalnim jedinicama ili u Hrvatskoj policiji i zajedno s većinskim narodom branilo je grad Dubrovnik. Prema popisu koji je izradio Kemal Tursunović Zmaj, s područja Dubrovnika i Dubrovačko-neretvanske županije stradalo je 14 Bošnjaka u Domovinskom ratu, dok ih je 8 nestalo, (Tursunović Zmaj, 2012). Rat je na području Dubrovnika započeo 1. listopada 1991. godine, a dubrovački Muslimani odmah su pristupili u obranu grada i okolice. Usprkos činjenici što je krajem studenog i početkom prosinca 1991. godine izgledalo da bi grad mogao pasti, gotovo niti jedan Musliman koji je branio grad nije napustio vojsku niti policiju.

U Sektoru obrane Zadar sudjelovalo je više od 500 Bošnjaka, a 22 su poginula, (Huseinović, 2012: 6-7). U specijalnoj diverzantskoj ronilačkoj jedinici HV-a bilo je 16 Bošnjaka, kazuje prof. dr. Emin Teskeredžić, ratni komandant Specijalne diverzantske ronilačke jedinice HV-a, (Huseinović, 2012: 6-7).

Odras sukoba Hrvata i Bošnjaka u srednjoj Bosni i Hercegovini na položaj Bošnjaka u Hrvatskoj

Usprkos činjenici što su Bošnjaci u gotovo stopostotnom broju odlučili braniti Hrvatsku, nakon izbijanja hrvatsko-bošnjačkoga sukoba u srednjoj Bosni i u Hercegovini u pojedinim dijelovima Hrvatske došlo je do vrlo teških situacija za Bošnjake. Čini se da je situacija,

---

¹⁶ Iskaz Kadre Kulašina, predsjednika Udruge Bošnjaka branitelja Splitsko-dalmatinske županije.

prema kazivanju samih intervjuiranih kazivača, bila najteža u Dalmaciji, osobito u Dubrovniku. Ondje se hrvatsko-bošnjački sukob teško odrazio na lokalne Bošnjake. Bez obzira na činjenicu što je oslobođeno dubrovačko područje, za dubrovačke Bošnjake tek su tada stigli najteži dani. Ovaj se sukob, prema kazivanju sugovornika, najviše od svih hrvatskih regija osjetio u Dubrovniku i okolici. Svi kazivači mišljenja su da je sukob Hrvata i Bošnjaka u Hercegovini lokalno prenesen na dubrovačko područje i da su zbog toga najviše ispaštali Bošnjaci Dubrovnika i okolice. Kazivači smatraju kako “dobar dio naših ljudi nije dobio zaslužene položaje zbog toga sukoba”. Ono što je najgore od svega, najveći dio kazivača izgubio je tih godina zaposlenje, odnosno većina njih prijevremeno je umirovljena bez ikakvih pojašnjenja. Nitko od tada umirovljenih Bošnjaka nije bio svjestan zbog čega se to dogodilo, a prijedlozi o zatvaranju dubrovačkih Bošnjaka u sportsku dvoranu, odnosno o njihovu transportiranju u Tursku bili su dio potpuno suludoga plana pojedinaca iz tadašnjih vladajućih krugova u Hrvatskoj. U dva navrata pojavili su se i lažni letci po gradu koji su imali za cilj pogoršati odnose Hrvata i Bošnjaka, a koji su pozivali na formiranje velike Bosne i Hercegovine koja bi zauzimala i dio Dalmacije. Tih su godina nestali i pojedini Bošnjaci iz Dubrovnika, a njihov nestanak do danas nije objašnjen. Neki su Bošnjaci u tom vremenu neobjašnjivo ubijeni, a njihove smrti do danas nisu rasvijetljene.¹⁷ Bošnjaci Splita također su prošli težak put nakon početka hrvatsko-bošnjačkoga sukoba. Neki od njih izgubili su državljanstvo, mnogi su bili premješteni na druga radna mjesta, neki su bili i uhićeni, jedan dio Bošnjaka izgubio je posao, neki su bili u kaznjeničkoj bojni, neki su istjerivani iz stanova, a brojne su izbjeglice “dezertere” nakon racija odvodili na razmjene u Hercegovinu. Slična je situacija bila i u Zadru i u Šibeniku, a prema kazivanju kazivača teško je bilo i u Zagrebu i u Rijeci gdje su ljudi bili pozivani na obavijesne razgovore, gubili zaposlenja, teško dobivali državljanstvo i slično.

¹⁷ O svemu tome detaljno vidi u knjizi Tursunović-Zmaj, 2012.

Zaključak

Iz statističkih podataka moguće je zaključiti da je na području Hrvatske 1991. godine živjelo 43.469 osoba koje su se izjašnjavale kao Muslimani. Uz te osobe na području Hrvatske živjelo je i mnogo muslimana koji su se izjašnjavali kao Hrvati islamske vjeroispovijesti. Osim toga, brojni Muslimani u Hrvatskoj nisu bili prijavljeni, već su sezonski radili u pojedinim građevinskim firmama, poduzećima, brodogradilištima, željezarama i slično. Stoga brojka od 43.469 osoba nije realna, već je broj Muslimana u Hrvatskoj tada bio znatno veći. Ipak, promatrajući ovaj broj i uzimajući u obzir da je od toga bilo 14.992 osobe koje su bile vojno sposobne (muškarci od 20 do 60 godina), treba zaključiti da se sasvim sigurno iznimno velik broj Muslimana uključio u obranu Hrvatske. Prema podacima Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata broj onih koji nisu bili prijavljeni u Hrvatskoj, a sudjelovali su u obrani Hrvatske iznosio je 9.000. Sveukupan broj branitelja Bošnjaka iznosio bi prema istom izvoru oko 25.000 (<https://ubddr.jimdo.com/spomen-obilje%C5%BEja/zagreb/>). Podatci prikupljeni na terenu također daju određene rezultate, ali ovdje se radi o procjenama koje nisu pouzdane. Tek pojedini istraživači poput Kemala Tursunovića Zmaja, koji je uspio izraditi popis dubrovačkih Bošnjaka branitelja, ukazuju na sigurne podatke, (Tursunović Zmaj, 2012: 231-239). Bez točnih poimenačkih popisa branitelja stoga nije nikako moguće ustanoviti broj onih koji su se kao Muslimani, odnosno kao Bošnjaci ili osobe bošnjačkoga podrijetla borili u Hrvatskoj vojsci. Takvi popisi trebali bi se nalaziti u Ministarstvu branitelja. Međutim, Registar branitelja ne daje mogućnosti pretraživanja po nacionalnoj pripadnosti budući da kod branitelja piše nacionalnost samo ako su se sami branitelji tako izjasnili tražeći da im stoji nacionalnost. Pretraživanje popisa po imenima i prezimenima svakako bi dalo rezultata, ali za takav posao trebala bi postojati čitava ekipa istraživača. Čak i uz takvo istraživanje brojni branitelji nisu nigdje zabilježeni, pa smo osuđeni na nepotpunost i parcijalnost svakoga rezultata. Posebnu vrijednost daju priče kazivača koje otkrivaju sasvim sigurno jednu fascinantnu manjinsku braniteljsku populaciju koja je branila Hrvatsku u iznimno velikom postotku u odnosu na ukupan broj svojih pripadnika. Sama činjenica da je među Bošnjacima branite-

ljima čak 1.187 onih koji su poginuli, od čega je 9 žena, a 80 Bošnjaka još se uvijek smatra nestalima – govori o golemom doprinosu Bošnjaka u Domovinskom ratu, (Bužimkić, 2009: 8-18 i Malić, 2015). Uz ovaj podatak treba još iznijeti i činjenicu da je već 30. svibnja 1992., što posmrtno, što živućih 59 Muslimana odlikovano Ordenom Zrinskog i Frankopana ukazom predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana, (Islamski enciklopedijski almanah, 2019: 288-289).

LITERATURA

- Prva gardijska brigada Hrvatske vojske Tigrovi, Edicija monografija vojno-redarstvenih postrojbi Oružanih snaga Republike Hrvatske iz Domovinskog rata 1991.-1995.*, Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2015.
- Prvi hrvatski gardijski zdrug, Edicija monografija vojno-redarstvenih postrojbi Oružanih snaga Republike Hrvatske iz Domovinskog rata 1991.-1995.*, Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011.
153. *velikogorička brigada HV*, Velika Gorica: Turopoljski glasnik d.o.o. u suradnji s Udrugom pripadnika 153. brigade HV, 2002.
160. *osječka brigada*, (ur. Ištvan Mihalik-Pišta), Osijek: Zapovjedništvo 160. osječke brigade, 1992.
- Četvrta gardijska brigada Hrvatske vojske Pauci, Edicija monografija vojno-redarstvenih postrojbi Oružanih snaga Republike Hrvatske iz Domovinskog rata 1991.-1995.*, Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011.
53. *samostalni bataljun Zbora narodne garde Dugo Selo*, Dugo Selo: Ratno Zapovjedništvo 53. sam. bat., 1997.
9. *gardijska brigada Hrvatske vojske Vukovi, Edicija monografija vojno-redarstvenih postrojbi Oružanih snaga Republike Hrvatske iz Domovinskog rata 1991.-1995.*, Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011.
- Adžajlić, Z. (2002). Učešće Bošnjaka u Domovinskom ratu, *Bošnjačka pismohrana*, 5/8, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, str. 368-371.
- Andres, L., Hodalj, V., Pejnović, A., Selanec, D., Vidović, D. (2010). *120. brigada Hrvatske vojske Ban Toma Bakač – Sisak u Domovinskom ratu 1991.-1993. godine*, Sisak: Narodna knjižnica i čitaonica Sisak.

- Bajrektarević, J. (2019). *Radi tebe, Kazivanja boraca Sedme i Prve krajiške brigade Armije BIH*, Cazin.
- Barić, N. (2011). Bihaćko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije 1992.-1995. *Bošnjačka pismohrana*, 10, (32-33), Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 393-449.
- Benković, S., Križan, B. (2009). *Poginuli branitelji u Domovinskom ratu Pakrac-Lipik 1991.-1995.*, Zagreb: Grad Pakrac, Grad Lipik.
- Bužimkić, M. (2009). *Spomen-park sa spomen-obilježjem Bošnjacima braniteljima Republike Hrvatske*, Zagreb: Udruga Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Republike Hrvatske, Ogranak Grada Zagreba.
- Crnkić, A., Škiljan, F., Dugački, V. (2019). *Islamska zajednica u Sisku 1967.-2017.*, Sisak: Medžlis islamske zajednice Sisak.
- Čičak-Chand, R. (1999). Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog/bošnjačkog sociokulturnog prostora, *Migracijske i etničke teme*, 15 (4), 451-464.
- Dukovski, D., Dukovski, V., Matika, D. (2018). *Istra u Domovinskom ratu 1991.-1995.: model društvene i vojne povijesti*, Pula: Nova Istra.
- Duraković, I., (2018). *Bošnjaci u Splitu 1916.-2017.: bošnjačka kronologija*, Split: Bošnjačko kulturno društvo Preporod Split.
- Džekić, M. (2018)., *Bošnjački identitet Labinštine*, Labin: Bošnjačka nacionalna zajednica, 2018.
- Hasanbegović, Z. (2007). *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, Zagreb: Medžlis islamske zajednice Zagreb; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Huseinović, A. (2012). Heroji obrane Hrvatske, *Preporodov journal*, br. 137, siječanj, str. 6-7.
- Ikanović, A. (2000). Islamska zajednica u Hrvatskoj i Bošnjačko dobrotvorno društvo Hrvatske ‘Merhamet’, *Bošnjačka pismohrana*, 1-4, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 161-179.
- Islamska zajednica u Rijeci*, Rijeka: Medžlis islamske zajednice Rijeka s.a.
- Islamski enciklopedijski almanah*, Zagreb: Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj 2019.
- Izravni demografski gubici Karlovačke županije u Domovinskom ratu (prilozi za istraživanje demografskih gubitaka Karlovačke županije koji su posljedica ratnog djelovanja od 1991. do 1995. godine*, Zagreb: Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata 2008.
- Jurčević, J. (2009). *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini 1990.-1995.*, Zagreb: DIS.
- Malić, H. (2015). *Bošnjaci branitelji u Domovinskom ratu Republike Hrvatske*, Zagreb: Udruga Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Republike Hrvatske.

- Marijan, D. (2018). *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Marijan, D. (2006). *Graničari, Prilog za ratni put 108. brigade Zbora narodne garde Republike Hrvatske (lipanj 1991.-studenj 1992.)*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Milković, S. (2013). *'Alfe žive vječno' prilozi za ratni put Specijalne jedinice policije Alfa PU zagrebačke u Domovinskom ratu 1991.-1995.*, Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Udruga veterana specijalne jedinice policije "Alfa".
- Nadarević, Š. (2002). Bošnjaci u hrvatskom Domovinskom ratu, *Bošnjačka pismohrana*, 1-4, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 358-365.
- Omerbašić, Š. (2010). *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb: Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Omerbašić, Š. (2000). Borba za priznavanje neovisnosti Hrvatske, *Bošnjačka pismohrana*, 1-4, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, 328-330.
- Osijek multinacionalni grad / Nacionalne manjine u Osijeku*, (ur. M. Smoje), Osijek: Gradsko poglavarstvo Grada Osijeka, 2007.
- Pasarić, D. (2008). *56. bojna – ponos Kutine*, Kutina: Spiritus movens.
- Penava, Š. (2003). *Davor-humano središte svijeta: Progon Hrvata i Muslimana s banjalučkog područja 1995.*, knjiga I, II, Slavonski Brod: Hrvatski demografski pokret.
- Praljak, S. (2007). *Pomoć Republike Hrvatske Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji Bosne i Hercegovine tijekom 1991.-1995.*, Činjenice, Zagreb: Oktavijan.
- Praljak, S. (2009). *Hrvatsko-Muslimanski (Bošnjački) odnosi politički i vojni 1991.-1995.*, sv. I, Činjenice, Zagreb: Oktavijan.
- Radoš, I., Šangut, Z. (2013). *Branili smo Domovinu: pripadnici nacionalnih manjina u obrani Hrvatske*, Zagreb: Udruga pravnik "Vukovar 1991."
- Raguž, J. (2006). *Ratni put 151. samoborske brigade HV*, Samobor: Udruga branitelja 151. samoborske brigade.
- Slavonsko-brodski Bošnjaci u Domovinskom ratu Republike Hrvatske 1991.-1992. godine, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 5-8 (2002), 376.
- Smlatić, H. (2002). Bošnjaci u obrani Siska, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 5-8, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, str. 353.
- Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a*, (ur. Š. Musa), Mostar: Soljev 2000., sv. I, sv. II.

- Stričić, I. (2007). *Bitka za Slunj*, Slunj-Zagreb: Naklada Hrvoje.
- Škiljan, F. (2020). *Sjećanje Bošnjaka na sudjelovanje u Domovinskom ratu u Hrvatskoj*, Zagreb: Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba.
- Škiljan, F., Bošnjački/muslimanski rudari u Labinštini / Bosniak/Muslim miners in Labinština, u: M. Perić Kaselj, F. Škiljan (ur.), *Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 521-544.
- Tanković, Š. (1997). *Bošnjaci u Republici Hrvatskoj*, Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Tomačić, J. (2007). *Stodeseta brigada ZNG-HV u obrani jedine domovine, I. dio, od prve mobilizacije 28. lipnja 1991. do prve demobilizacije 31. listopada 1992.*, Zagreb: Udruga pripadnika 110. brigade ZNG-HV.
- Tomas, M., Nazor, A. (2013). Prikaz i analiza borbi na bosansko-savskom bojištu 1992., *Scrinia slavonica*, 13, 277-315.
- Tuđman, M. (2008). *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Turić, G. (2008). *U viteza krunica – Zagreb u obrambenom i osloboditeljskom Domovinskom ratu. knjiga I, Spomenica životima darovanim idealu hrvatske države*, Zagreb: Udruga roditelja poginulih branitelja Domovinskog rata Grada Zagreba.
- Tursunović-Zmaj, K. (2012). *Bošnjaci-muslimani u obrani Dubrovnika 1991.-1995.*, Dubrovnik: Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Dubrovnik.
- Zahirović, A. (2006). *Sisački žrtvoslov*, Sisak: Merkur.

Izvori:

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Kraljevina Jugoslavija, *Opšta državna statistika*, Sarajevo 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd: Direkcija državne statistike, 1938.
- Državni zavod za statistiku, Stanovništvo prema dobi i prema narodnosti popis iz 1991. Godine.
- Gelo, J., Crkvenčić, I., Klemenčić, M. i sur. (1998) *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880. - 1991. po naseljima*, Zagreb: Državni zavod za statistiku
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd: Savezni statistički ured, 1954.

- MORH, SVA, fond V.P. 3111, Zapovjedništvo obrane Zagreba, kutija 44.
Popis stanovništva i stanova 1953, knjiga VIII. Narodnost i materinji jezik, Beograd 1959.
Popis stanovništva i stanova 1961., knjiga I, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd, SZS, 1970.
Popis stanovništva i stanova 1971, knjiga VI, Stanovništvo, vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd 1974.

Tiskovine:

Slobodna Dalmacija

Iskazi:

- Iskaz Amira Hamzić, Zagreb
Iskaz Kadro Kulašin, Split
Iskaz Mensud Kantarević, Sisak
Iskaz Mirsad Pezerović, Gunja
Iskaz Salko Ikanović, Varaždin

Internetski izvori:

- <https://ubddr.jimdo.com/spomen-obilje%C5%BEja/zagreb/>. (12.05.2020)
Ilić, G. (2008). Hrvati u BIH 1991.-1995.: "Nacionalni sukobi i uloga međunarodne zajednice u mirovnim procesima" u: *National security and the future*, sv. 9, br. 3 <http://www.nsf-journal.hr/Online-Issues/Case-Studies/id/1143/hrvati-u-bih-1991-1995-nacionalni-sukobi-i-uloga-meunarodne-zajednice-u-mirovnim-procesimabrsvezak-9-br-3-2008#.XhIUz-0dKhPY>. (12.05.2020.)

O autoru

Filip Škiljan rođen je 1980. godine u Zagrebu. Završio 2003. studij povijesti i arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2004. upisao je poslijediplomski studij hrvatske povijesti 20. stoljeća i 2006. godine obranio je magistarski rad *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*. Od 2003. do 2006. godine radi u Spomen-području Jasenovac. Godine 2009. doktorira s temom *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju u Drugom svjetskom ratu*. Od 2006. do 2010. radi kao voditelj Arhiva Srba u Republici Hrvatskoj pri Srpskom narodnom vijeću. Od 2010. godine zaposlen je u Institutu za migracije i narodnosti. Za znanstvenog savjetnika izabran 2019. godine. Bavi se Drugim svjetskim ratom i nacionalnim manjinama u Hrvatskoj. Autor je više monografija i znanstvenih članaka.

BOSNIAKS OF CROATIA IN THE HOMELAND WAR

Summary

In this paper, the author provides information on the participation of Bosniaks from Croatia in the Homeland War. Based on available literature, archives, oral testimonies, and statistical databases, the author provides information on the extent to which and the way in which Bosniaks participated in the war. In the opening part, he gives a historical overview of the in-migration and sojourn of Bosniaks on Croatian soil. He particularly engages in the question of the number of Bosniaks (pre-World War II Muslims, or Muslims after World War II) in the censuses. The author dedicates one chapter to the political organization of Bosniaks immediately after the democratic changes in the early 1990s. Then one chapter is dedicated to Croatia's assistance to Bosnia and Herzegovina. The next chapter deals with the participation of Bosniaks in the Homeland War, and then the author writes about the impact of the conflict between Croats and Bosniaks in Bosnia and Herzegovina on Bosniaks in Croatia.

Key words: Bosniaks, Croatia, Homeland War, 1991-1995, war conflicts

BOSNIJACKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Senadin Lavić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

BOSANSKA NACIJA U KONTEKSTU BALKANA I EVROPSKIH PROCESA

Sažetak: *U Francuskoj je prije buržoaske revolucije bio feudalni poredak. Njega nazivaju ancien régime (franc. stari poredak/režim), odnosno feudalno-apsolutistički poredak prije buržoaske revolucije iz 1789. godine. Izraz je populariziran u Europi Tocquevilleovim djelom Stari poredak i revolucija (L'Ancien Régime et la Révolution, 1856). Nakon rušenja tog poretka u Francuskoj se uspostavlja država građana. Proces izgradnje nacije uvijek se odvija kao dvostran proces: s jedne strane, prema unutra – integracija, a s druge strane, prema vani – razgraničenje.*

Kako su nastajale nacionalne države na Balkanu? Nacionalne države na Balkanu, prije svega Srbija, nastajale su putem nasilja, progona, asimilacije, pljačkanja manjinskih grupa i masovnih iskorjenjivanja neželjenih etničkih grupa; ovdje se primarno misli na muslimansku populaciju kojoj pripadaju Bošnjaci, Albanci, Turci, Pomaci i drugi. Od 19. stoljeća to je dio procesa rješavanja "istočnog pitanja".

Bosna je stoljećima oblikovana kao pluralno društvo koje je davalo sintezu u formi plodonosne simbioze pojedinačnih konstituenata – razgranatih iz istog korijena. Takva povijesna linija najednom se našla na udaru projekcija susjednih hegemonijskih ideologija nacionalizma u drugoj polovini 19. stoljeća. Od religijskih skupina vremenom su kroz istrajnu propagandu stvorene tri "etničke grupe" u Bosni. One su u 20. stoljeću izgrađene u tri konfrontirane socijalne grupe iz kojih je potisnuto bosansko samorazumijevanje i svijest o ishodištu. Identitetna diferencijacija dovela ih je do konflikta.

Od 1992. godine "osmišljen" je politički proces da se u Bosni uvede konsocijacijski princip naporednih društava, zajednica, "republika", entiteta, čime je bitno negirana i odbačena njezina povije-

sno-politička struktura. To je pokazatelj da su u Bosnu udarila najmanje dva antibosanska nacionalizma i razne vrste geopolitičkih projekcija i procesa dugog trajanja koje u svakodnevnoj zasljepljenosti beznačajnostima nije moguće primijetiti. U takvom vrtlogu, vidljivo je da političke grupacije nisu uspjele razviti politiku bosanstva kao najširu nacionalnu osnovu života bosanskog čovjeka, nego se podleglo nametnutim procesima etnicizma, u kojima partikularne etničko-religijske grupacije uspostavljaju “nacije” na osnovu konfesionalne i religijske razlike što je vodilo u etnoteritorijalizaciju i nijekanje suvereniteta države. Onda su etničko-religijske grupe pojmene i definirane kao nacije, a ne svi ljudi (građani, stanovnici, državljani) u okviru jedne države bez obzira na njihovo etničko, religijsko, rasno, seksualno, spolno, ekonomsko, partijsko ili bilo koje drugo određenje.

Dezorijentirani religijski konstrukt nacionalne svijesti, uz koji je išla politika defanzive i uzmicanja pred svim bitnim pitanjima života, predstavlja danas najveću opasnost za bosansku naciju-državu, koja ne može biti zamijenjena nikakvom formom panislamizma ili nekog drugog ideološkog sadržaja koji reducira smisao i formu ljudskog života u okviru države ...

Ključne riječi: Bosna, bosanska nacija, bosanstvo, ideologija nacionalizma, hegemonija ...

Pitanje koje je pokrenulo ovaj rad može se iskazati ovako: da li je moguće osvijestiti racionalnost bosanstva primjereno savremenosti u kojoj živimo? To pitanje, čini se, sasvim dubinski podrazumijeva da pristup **bosanskom identitetu** i **bosanskoj naciji** uopće nije na razini vremena u kojem živimo već da je koruptiran (iskrivljenim) spornim strujama i tendencijama prošlosti koje su pokazale svoju nemoć i nesposobnost u razumijevanju bitnih tokova savremenog svijeta, a posebno evropske racionalnosti, eurocentrizma, scijentizma, s jedne strane, i sasvim suprotnih epistemičkih modela, svjetonazora, metafizika i predrasuda, s druge strane, u kojima se prepoznaje neznanje, neodgovornost i strah od promjena.

Pokušalo se u interpretacijama od 19. stoljeća s pozicija eurocentrizma i trofazne historiografske slike povijesti pokazati musliman-

ski svijet Bosne kao pad, potonuće, diskontinuitet, nazadovanje. Ponovila se demonizacija islama slična onoj povijesno ranijoj koja se odnosila na manihejsko krstjanstvo u Bosni i širom Evrope. Čule su se ideologizirane fraze da je islam u Bosni prekinuo sjajni razvoj i doveo do pomračenja. Nobelovac Ivo Andrić je o tome napisao disertaciju u Grazu 1924. godine.¹ Pored njega, to je posebno isticano u velikosrbijanskoj hegemonijskoj ideologiji koja je postala sastavni element cjelokupne antibosanske ideologije. Tako je na razini kulture sve muslimansko u Bosni proglašeno orijentalnim despotizmom, nečim stranim i neprimjerenim. Naravno, to nije bilo primjereno povijesnim činjenicama i istini o prožimanju kultura. Pored ove kulturne predstave koja je bila klasična predrasuda jer se koncept “islamskog srednjovjekovlja” ne može smatrati nečim istinitim, kako to upozorava Thomas Bauer,² pojavila se i opaka ideja o zakašnjelosti naroda s ovih prostora u stvaranju nacija unutar evropske epohe nacionalizma. Po toj obmanjujućoj predstavi narodi zapadne Evrope su u “pravo vrijeme” ili u “pravom povijesnom času” napravili nacije i ustabilili ih kao političke zajednice. Oni narodi ili društvene narodne grupe koje to nisu uradile, oni su “zakasnili” i oni stvaraju “zakašnjele nacije”. F. Engels je ove narode nazivao nepovijesnim narodima! Neki su voljeli podmetati pojam “sintetičke nacije” koje nisu “prirodne” i nisu nastale u “pravom času povijesti”. Jasno je, međutim, da ne postoje “pravi trenuci” za stvaranje nacije i oblikovanje nacionalne države. U tom pitanju radi se o povijesnom procesu,

Ono što je dovelo do bitne distinkcije između zapadnoevropskog procesa stvaranja nacija, od Engleske u 17. stoljeću, Francuske u 18. stoljeću i Njemačke u 19. stoljeću, i jugo-istočno evropskog procesa, u Grčkoj, Albaniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj, od 1821. do 1878. godine, bilo je iskazano u *principu mobilizacije nacije*, to jeste u tome šta je poslužilo kao osnova za oblikovanje nacije. Negdje je jezik poslužio

¹ Ivo Andrić, *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*, (Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine), prijevod: *Razvoj duhovnoga života u Bosni za vreme turske uprave*, Beograd: Prosveta, 1997.

² Thomas Bauer, *Warum es keine islamisches Mittelalter gab? Das Erbe der Antike und der Orient*, Munchen: C. H. Beck, 2018., str. 11-31.

za slaganje nacionalne jedinice, negdje *religija*, negdje *etnijska*, negdje stara *država*, a negdje *teritorija*. U tome oblikovanju nacionalne jedinice nastajali su veliki nacionalni mitovi koji su trebali poslužiti kao argumentaciona osnova za semantički sadržaj “izmišljene zajednice”.

Etničko-religijsko razumijevanje koncepta nacije odredilo je sadržaj epohe nacionalizma na Balkanu, a time i u Bosni. U ovome modelu polazilo se od mita o zajedničkom porijeklu, pa je ispadalo da su pripadnici jedne nacije, ustvari, jedna velika porodica. Uz mit o porijeklu, nacionalni pokret je vremenom stvorio još niz elemenata koji su služili za utemeljenje konstrukcije o naciji, naprimjer: jezik, teritorija, običaji, veliki događaji i važne ličnosti iz prošlosti, stara država i tako redom. Ono što je određena grupa nacionalnih zagovornika inaugurirala u strukturu nacionalnog pokreta postalo je sadržaj nacionalnih mitova u zadnjih dvije stotine i pedeset godina. Miroslav Hroch je taj proces podijelio u tri faze koje se razlikuju po trajanju i provođenju inicijalne ideje o naciji.³ Naravno, nisu svi nacionalni pokreti u Evropi isto trajali i u isto vrijeme započinjali, odvijali se i okončavali. Stvar je krenula s epohom kapitalizma u Engleskoj 17. stoljeća i Holandiji, nastavila se u Francuskoj 18. stoljeća, pa u Italiji i Njemačkoj 19. stoljeća i tako do danas. Mi živimo u Evropi *epohu nacionalizma* koja je u svome temelju imala snažan princip mobilizacije nacije, odnosno politički osviještene grupe koja stvara svoju nacionalnu državu. Nacija-država je politički konstrukt kojim se ljudi ujedinjuju u političku zajednicu koja sebi postavlja zakone i brine se o ekonomskoj održivosti. Moglo bi se reći da je ova epoha temeljna struktura kapitalizma oko koje se pojavljuju i drugi fenomeni, ali samo kao prateće pojave, sekundarne i ovisne od dubinske veze kapitala i nacije kao političko-ekonomskog poretka. Pokazalo se da je taj primarni pothvat mobilizacije na osnovi *nacije* mnogo jači i istrajniji od principa mobilizacije *klase* i iz njega izvedene naracije klasne borbe u evropskom svijetu. Racionalno govoreći, izgleda, da je sasvim naivno danas svoditi nacionalno pitanje na klasno pitanje ili ga pokušavati interpretirati kao razrješavanje klasnih sukoba. Model

³ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, 1985.

objašnjavanja dinamike povijesti kao borbe klasa svodi povijest na konfrontaciju suprotstavljenih klasa.

Unazad dvadeset stoljeća ili dvije hiljade godina, prostor koji se danas zove Balkan ili jugoistočna Evropa bio je kontinuirano pod nekom vrstom okupacije, nasrtaja, napada, osvajanja, potčinjenosti, nemoći. Izgleda da stotine godina potčinjenosti, migracija i progona nisu porodile ideju slobode koja bi bila osnov političke kulture u kojoj bi najveća vrijednost bio pojedinac, građanin, slobodan čovjek. To bi mogla biti jedna psihička i kulturna osnova razvijanja predstave o “našoj slavnoj grupi” – jučer plemenu, pa narodu, a danas naciji! Etničko-religijska grupa na Balkanu jednostavno je u drugoj polovini 19. stoljeća proglašena nacijom i ona je krenula o unutarnju integraciju ili homogenizaciju strukture grupe metodom prisile i sistemom obrazovanja, s jedne strane, te u razgraničenje svoje države od drugih uz permanentan pokušaj proširivanja “nacionalne teritorije” – i militantnim sredstvima i osvajačkim poduhvatima. Zato se desilo da iznutra jedna država suštinski jeste definirana kao država jedne etničko-religijske grupe koja je podrazumijevala da se druge grupe moraju asimilirati, iskorijeniti i/ili protjerati. Takav model, nažalost, perpetuirao je kontinuiran konflikt između različito definiranih etničko-religijskih grupa koje su stoljećima dijelile isti životni prostor i govori-le jedinstven razumljiv jezik. Ono što je u feudalizmu bilo narodna grupa, u epohi kapitalizma brzo je proglašeno nacijom na Balkanu, a da nije iznutra oblikovalo nacionalnu političku svijest povrh etničko-religijske. Balkanski nacionalni tumači su brzo iz religijske osnove konstruirali nacionalnu sadržinu i širili je kroz religijske i obrazovne institucije. To se pokazalo vrlo učinkovitim i stvorilo je predstavu da je religija osnova nacije. U Bosni o tome svjedoče današnji Bošnjaci, Hrvati, Srbi, negdašnji Bošnjaci krstjani, katolici, pravoslavci i muslimani. U tome prepoznajemo vezu između identiteta i političkog poretka što je biopolitika od 19. stoljeća iskoristila za uspostavljanje kontrole nad populacijom jedne države kroz konstruiranje ideologija, statističkih pregleda, psihičkih profila grupa, saradnju ekonomije, vojske i nacionalne politike.

U Engleskoj je u 17. stoljeću stvorena prva forma nacionalne države. Taj proces bi se mogao razumjeti kao promjena semantičkog

kapaciteta riječi *people* – svi građani ili cjelokupan narod države. Poslije *greate revolution* 1680. svi građani su shvaćeni kao *nation*. Proces stvaranja *nation* kao političkih jedinica bio je u zapadnoj Evropi zasnovan na ideologiji liberalizma. B. Russell je podsjetio da je krajnji rezultat liberalizma bio *nacionalizam* – epoha stvaranja nacionalnih država ili sistema država-nacija u Evropi i širom anglosaksonskog svijeta. Radilo se o stvaranju novog poretka koji se razlikovao od feudalnog poretka i njegovog agrarnog društva. Suštinski epoha nacionalizma prekida s monarhističkim dinastičkim imperijima i sistemima vlasti, napušta feudalni poredak i njegov pojam naroda kao skupa *podanika* nekog vladara, razvija koncept i legislativu građanina, uvodi parlamentarne sisteme vlasti, borbu političkih grupacija, te dinamiku kapitalizma i interesa za profitom u državni poredak.

Nacionalne države na Balkanu

Na prostoru Balkana ponuđen je model nacije kao etničko-religijske zajednice koja se širi u vremenu i prostoru. Za jedan proces potrebno je stvoriti mitove, a za drugi snažnu i razornu vojnu silu. Na početku 20. stoljeća J. Cvijić je govorio da Srbija, koja je priznata kao država 1878. godine, mora imati jaku vojnu silu – to je tek 1912/13 postalo jasno i zbog čega je potrebna ta vojna sila.

Iz povijesti znamo da je Bosna stoljećima bila pluralno društvo koje je davalo sintezu u formi plodonosne simbioze pojedinačnih elemenata koji su se razvijali na istom korijenu. Ali, ne smije se zanemariti, od 1992. godine otvara se politički proces uvođenja konsocijacijskog principa organiziranja etničkih naporednih društava, zajednica, “republika”, entiteta, čime je bitno negirana i odbačena njezina povijesno-politička struktura. Povijesno, Bosna nije bila razdijeljena na etničko-religijske grupe, naprotiv, bila je prepoznatljiva po izmiješanosti ljudi različitih vjerovanja. To je pokazatelj da su u Bosnu udarila najmanje dva antibosanska nacionalizma i razne vrste geopolitičkih projekcija i procesa dugog trajanja koje nismo ni primijetili. U takvom vrtlogu, vidljivo je sasvim, nije razvijena *politiku bosanstva* kao najšira nacionalna osnova života bosanskog čovjeka, nego se podleglo procesima u kojima partikularne etničko-religijske

grupacije uspostavljaju “nacije” na osnovu konfesionalne i religijske razlike. U tome su sramnu antibosansku ulogu odigrale religijske institucije i njihova infrastruktura širom države. Onda su etničko-religijske grupe pojmljene i definirane kao nacije, a ne svi ljudi (građani, stanovnici, državljani) u okviru jedne države bez obzira na njihovo etničko, religijsko, rasno, spolno, ekonomsko, partijsko ili bilo koje drugo određenje. Država je izgubila svoj suverenitet koji je spušten na etničko-religijske grupe! Počelo se govoriti da su “narodi” suvereni i da je suverenitet u rukama vođa naroda.⁴

Govoreći etatiistički dosljedno, bošnjački nacionalizam može biti samo i jedino *bosanski*, to jeste borba za bosansku državu-naciju sa svim njezinim domoljubima, objedinjavajući nacionalizam bosanskih ljudi oko njihove države i povijesnog iskustva pluralnosti, tolerantan i demokratski. Pitanje bosanske nacije, bosanskog ustavno-patriotskog nacionalizma, nadilazi sve naše ograničene, pojedinačne iskaze i njemu se mora ozbiljno pristupiti kao najvažnijem pitanju bosanske budućnosti, što podrazumijeva vrhunsko znanje o procesima u kojima se nalazimo. Na tom pitanju moraju raditi intelektualne grupacije u koordinaciji s poslovnim i političko-operativnim grupacijama. To će biti jasan znak da razumijemo distinkcije između naroda i nacije, etnosa i demosa, kulturnog i političkog identiteta.

O stvaranju srpske i bugarske nacionalne države, Safet Bandžović podsjeća:

“Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Rusija je nastojala uspostaviti bugarsku nacionalnu državu i brutalnom silom pravoslavce učiniti dominantnom većinom. Ocjenjujući ponašanje ruske vojske 1877-1878 u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da su ru-

⁴ Dezorijentirani religijski konstrukt nacionalne svijesti, uz koji je išla politika defanzive i uzmicanja pred svim bitnim pitanjima života, predstavlja najveću opasnost za bosansku državu, koja ne može biti zamijenjena nikakvom formom etnicizma, etničkih geta, panislamizma ili nekog drugog ideološkog sadržaja koji reducira smisao i formu ljudskog života u okviru države. Bošnjaci nemaju pravo na primitivni etničko-religijski nacionalizam ili slične ideološke simulakrume kojima bi imitali srpski ili hrvatski, i time potisnuli Bosnu kao političku, povijesnu, geografsku, ekonomsku, kulturnu činjenicu.

ski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: 'hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosedelaca.' Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja koju su do tada posjedovali muslimani bila je javno rasprodana, groblja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.

Sticanje neovisnosti, kao i izgradnja srpske i crnogorske države bili su u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana, njihovim masovnim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Borba je imala obilježja vjersko-gradanskog rata. Srpska vlada je težila 1878. da se stvori čisto srpska nacionalna država, te da se 'očisti zemlja od nekrsta' na novoosvojenim područjima. Iz vranjskog, niškog, pirotskog i topličkog okruga masovno je iseljeno muslimansko stanovništvo različitog etničkog porijekla.

Dimitrije Tucović kaže, to su bile 'reke krvi poubijanoga neboraćkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Arbanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nose i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde.'

U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca 'kulture' i slobode, kao i iskazi da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine 'užasna sramota i blamaža za civilizirane države'. Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nos i gornja usna bili odrezani."⁵

Istu sudbinu su doživjeli **muslimani u kneževini Srbiji**. Srbi su svečano 1862. proglasili da je Srbija očišćena od muslimana. Gradovi u kojima su muslimani stoljećima bili većina i graditelji odjednom su postali *srpski* gradovi i u njima je uništen svaki trag muslimanskog postojanja i prisustva. Tako se desilo i 1990-ih godina kada je Miloševićeva Srbija izvršila agresiju na Republiku Bosnu i izazvala stravične zločine nad civilnim stanovništvom. Rezultat tog osvajačkog rata za teritorije bilo je preimenovanje pola Bosne u entitet "rs" i preimenovanje starih bosanskih gradova.

⁵ Sažeti rad Safeta Bandžovića, Progon muslimana Srbije 1830-1867. godine, (Objavljeno: 12. novembar 2011. 22:11:06).

Jugoslavenstvo je, uz srpstvo i hrvatstvo, bila jedna od dominirajućih političkih i nacionalnih ideja u prvoj polovini 20. stoljeća u Bosni. Od sloma Pokreta za autonomiju Bosne koji je vodio Husein Gradašćević 1831-1832, u Bosni se nisu posebno intenzivno isticale bosanske ideje, jer je društveno-znanstvena misao gotovo nestala na razini ideološkog elaboriranja pitanja i problema koji su aktualni za prelaz iz 19. u 20. stoljeće, te iz jednog političkog i upravnog sistema, kakvo je Osmansko carstvo, u drugi, evropski i zapadnjački kakva je Austro-Ugarska monarhija. Narod Bosne u tim prijelomnim epohama bio je dramatično osiromašen, ekonomski nemoćan i vrlo neobrazovan u aktualnim evropskim znanjima o organiziranju društvenog života ljudi. Na prelazu epoha drugi su određivali njegovu sudbinu i nametali mu okvir postojanja.

Muslimanska “nacija”, 1968.

U Sarajevu je održan značajan naučni skup od 18. do 20. novembra 1968. godine pod nazivom “Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine”, koji su zajednički organizirali Katedra za političke nauke Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju iz Sarajeva, ANUBiH, Društvo historičara BiH, Katedra za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Katedra državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta, Skupština SRBiH i CK SKBiH.⁶ Pored ovoga skupa 1968. godine održane su dvije važne sjednice CK SKBiH na kojima se raspravljalo o identitetu Bošnjaka koji su tada bili podvedeni pod ime “Muslimani” da bi se naglasilo kako oni svoj posebni identitet primarno duguju religiji i osmanskom periodu vladanja u Bosni. Ali, ne samo to, ovim je okončan period mutnih kalkulacija oko “nacionaliziranja” Bošnjaka pod tuđom firmom.⁷ Dvadeseta sjednica CK SKBiH održana je 17. maja 1968. godi-

⁶ Referati sa ovog skupa objavljeni su u br. 4 časopisa “Prilozi” Instituta za istoriju. Prema redakcijskoj informaciji, na ovom je skupu sudjelovalo oko 80 historičara i više predstavnika političkog i kulturnog života, ali su objavljeni referati 30 historičara, te veoma korisna diskusija.

⁷ Kamberović podsjeća: “ (...) SKBiH je na 17. sjednici CK SKBiH 26. januara 1968. vodio debatu o nacionalnim odnosima u BiH. Sjednicom je predsjedavao Cvijetin Mijatović

ne, i u osnovi je nastavak 17. sjednice i na njoj su bez velike diskusije usvojeni “zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje”. U zaključcima se konstatira da u BiH ravnopravno žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati. Doduše, tu se konstatira kako je Savez komunista “uvijek polazio od činjenice da u Bosni i Hercegovini žive tri ravnopravna naroda” ... Dakle, nastavlja se negiranje bosanskog naroda i tempiranje misli o Bosni kao zemlji tri naroda.

Spriječiti svaku suverenost Bosne

Predstavnik CK KPJ Moša Pijade iznio je na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine partijsko (komunističko) razumijevanje Bosne i Bošnjaka. “Bosna i Hercegovina zauzimaju posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslavenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslavenskih nacija.”⁸ Ova činjenica, da pet nacija živi u šest republika, jasno potvrđuje da u tom kontekstu Bošnjaci nisu bili ravnopravni sa ostalim narodima jugoslavenske države. Oni se samo spominju kao stanovništvo kako to kaže Moše Pijade: “ (...) treći deo stanovništva sačinjavaju muslimani slovenskog porekla, koji su primili islam i koji sebe obeležavaju po verskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredeljeni. Ova činjenica da se danas može u Evropi naći

---

vić. Vrijedi napomenuti da na sjednici nisu bili prisutni slijedeći članovi CK SKBiH: Blažo Đuričić, Ilija Materić, Danica Erak, Pero Jeličić, Vlado Šegrt, Ibro Šator, Rade Jakšić, Slobodan Erceg, Petar Dodik i Šefket Maglajlić, ali su bili prisutni članovi Komisije za unapređivanje međurepubličke saradnje i razvoja međunacionalnih odnosa CK SKBiH, članovi CK SKJ iz BiH, članovi CK SK Makedonije Cvetan Avramovski i Dimitar Mirčev, član IK CK SK Srbije Predrag Vlajkić i član CK Srbije Vaso Rehak, Miladin Gvozdenov – predsjednik Komisije za međunacionalne odnose Pokrajinskog komiteta SK za Vojvodinu, te predstavnici sljedećih općinskih organizacija SK iz BiH: Bosanski Brod, Zenica, Bihać, Trebinje, Foča, Bijeljina, Ljubuški, te predstavnik univerzitetskog komiteta SK Sarajevo.”

⁸ *Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1–5. novembar 1948): stenografske bilješke*, prir. Veselin Mitrašević, Arhiv Centralnog komiteta SKBiH / Arhiv Bosne i Hercegovine / Oslobođenje, Sarajevo, 1988., str. 19.

stanovništvo bez nacionalnog obeležja plod je one teške zaostalosti i velikog stagniranja, koje karakteriše skučenost turskog feudalizma.”⁹ Izlažući svoje stavove dalje na kongresu Moša Pijade ističe:

“(...) Bosna i Hercegovina, juče zemlja srpsko-hrvatskog razdora, postala osnovom čvrstog i više neraskidivog bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, a s time i moćna podloga bratstva i jedinstva svih jugoslavenskih naroda (pljesak). (...)

Ne smemo se uspravljati time što je nacionalno pitanje rešeno i ne smemo zbog zaoštavanja klasne borbe u periodu socijalističke izgradnje zaboravljati na nacionalno pitanje, zauzimati stav kao da ga više nema ili padati u pogrešno shvatanje da proces razvitka vodi stvaranju neke nove, bosanske nacije. To je zabluda opasna, zabluda koja ne znači nikakav napredak, već naprotiv nazadak prema postignutom rešenju nacionalnog pitanja u ovim oblastima.”¹⁰

U navedenom možemo raspoznati svu neiskrenost i neprincipijelnost jednog dijela komunista prema Bosni i Bošnjacima, a posebno Moše Pijade i njegovog licemjernog dociranja o nacijama. Pijade nije glasno rekao ono što slijedi iza svođenja Bošnjaka na religijsku skupinu – oni trebaju biti asimilirani u nešto drugo. On je na taj način kao predstavnik Centralnog komiteta KPJ na osnivačkom kongresu KP BiH, iznio stav rukovodstva nove države prema pitanju narodne posebnosti Bošnjaka, ali i prema Bosni i Hercegovini.

Svega može biti, samo ne smije biti bosanske nacije!

U Bosni je ideja nacionalne države, nacionalnog identiteta, nacionalne svijesti korumpirana drugim sadržajem na koji mislimo kada kažemo danas nacija. Jugoslavenstvo, ustvari, negira bosanstvo i svaku bosansku suverenost – to je već jasno iskazao Svetozar Pribičević na početku stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine naglašavajući “da svaku ideju o bosanskoj suverenosti treba suzbijati svim sredstvima te da je prava sreća što su tu ideju satirali i Turci”. To političko usmjerenje je ostalo i nastavilo se poslije Drugog svjetskog

⁹ Isto, str. 20.

¹⁰ Isto, str. 21.

rata, sve do perioda 1968–1971. kada se Bošnjacima “dalo” ime Musliman i još ih se “proglasilo” nacijom u stilu *Lenjin – Staljin – Kardelj – definicije nacije* koja je zapravo “etnička zajednica” ili etničko-religijski model nacije.

Nakon ideološkog potiskivanja svega bosanskog tokom 20. stoljeća, povijesno stanje se može iskazati prostom rečenicom – Bosna je *okupirana!* Okupacija Bosne antibosanskom ideologijom počinje od kraja 19. stoljeća i krajem 20. stoljeća poprima razorne razmjere, najbolnije izražena u genocidu nad Bošnjacima.

Od 1990-ih godina odvija se brz i dinamičan proces transformacije društvene svijesti Bošnjaka. U tom procesu rat je odigrao ulogu ubrzavajućeg faktora mobilizacije bošnjačkog naroda oko etničko-religijskog modela političkog djelovanja. Organizirani genocid od strane Miloševićevog režima i države Srbije je na tlu Republike Bosne i Hercegovine napravio “entitet” pod imenom “rs” u kojem su napravljeni brojni stravični zločini do genocida. Sada bi srpska politika to zanemarila i pokušala okupiranu teritoriju polovine Bosne otkinuti i legalizirati kao “srpsku zemlju”.

Neuspjele reforme političkog sistema u velikoj naraciji o tranziciji zarobile su cjelokupan društveni život ljudi u starim modelima politike, obrazovanja, poslovanja i političke kulture. Možemo s velikom vjerovatnoćom tvrditi da konzervativna svijest nije dozvolila bilo kakvu promjenu društvene svijesti ljudi i njihovo razvijanje u novim postsocijalističkim i postfeudalnim predstavama o političkom povrh etničko-religijskog oblika iz 19. stoljeća. Nereformirane institucije i resori sistema u današnjoj državi i društvu Bosne onemogućavaju bilo kakvu promjenu svijesti i političkog sistema. Ponovo smo vraćeni, čini se, u epohu 1918-1939 godine, odnosno u prednacionalno etničko-religijsko razvrstavanje u kojem je nacionalna politika supstituirana predmodernim.

(...)

BOSNIAN NATION IN THE CONTEXT OF THE BALKANS AND THE EUROPEAN PROCESSES

Summary

Before the bourgeois revolution, France had a feudal order. It is called the *ancien régime* (French: old order/regime), i.e. the feudal-absolutist order before the bourgeois revolution of 1789. The term was popularized in Europe by Tocqueville's work *Old Order and Revolution* (*L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856). Upon the overthrow of that order, a state of citizens was established in France. The process of nation-building always unfolds as a two-sided process: on the one hand, on the inside - integration, and on the other hand, on the outside - demarcation.

How did nation-states emerge in the Balkans? Nation-states in the Balkans, primarily Serbia, emerged through violence, persecution, assimilation, depredation of minority groups, and mass eradication of undesirable ethnic groups; this primarily refers to the Muslim population to which Bosniaks, Albanians, Turks, Pomaks and others belong. Since the 19th century, it has been part of the process of resolving the "Eastern Question".

For centuries, Bosnia has been fashioned as a plural society that provided synthesis in the form of a prolific symbiosis of individual constituents – stemming and branching out from the same root. Such a historical line suddenly came under attack from projections of neighbouring hegemonic ideologies of nationalism in the second half of the 19th century. Over time, through persistent propaganda, three "ethnic groups" in Bosnia were constructed from religious groups. In the 20th century, they were built into three confronting social groups in which Bosnian self-perception and awareness of the origin were inhibited. Identity differentiation steered them to conflict.

Since 1992, a political process has been "designed" to introduce the consociational principle of parallel societies, communities, "republics", or entities in Bosnia which has significantly negated and rejected its historical-political structure. This is an indication that Bosnia has

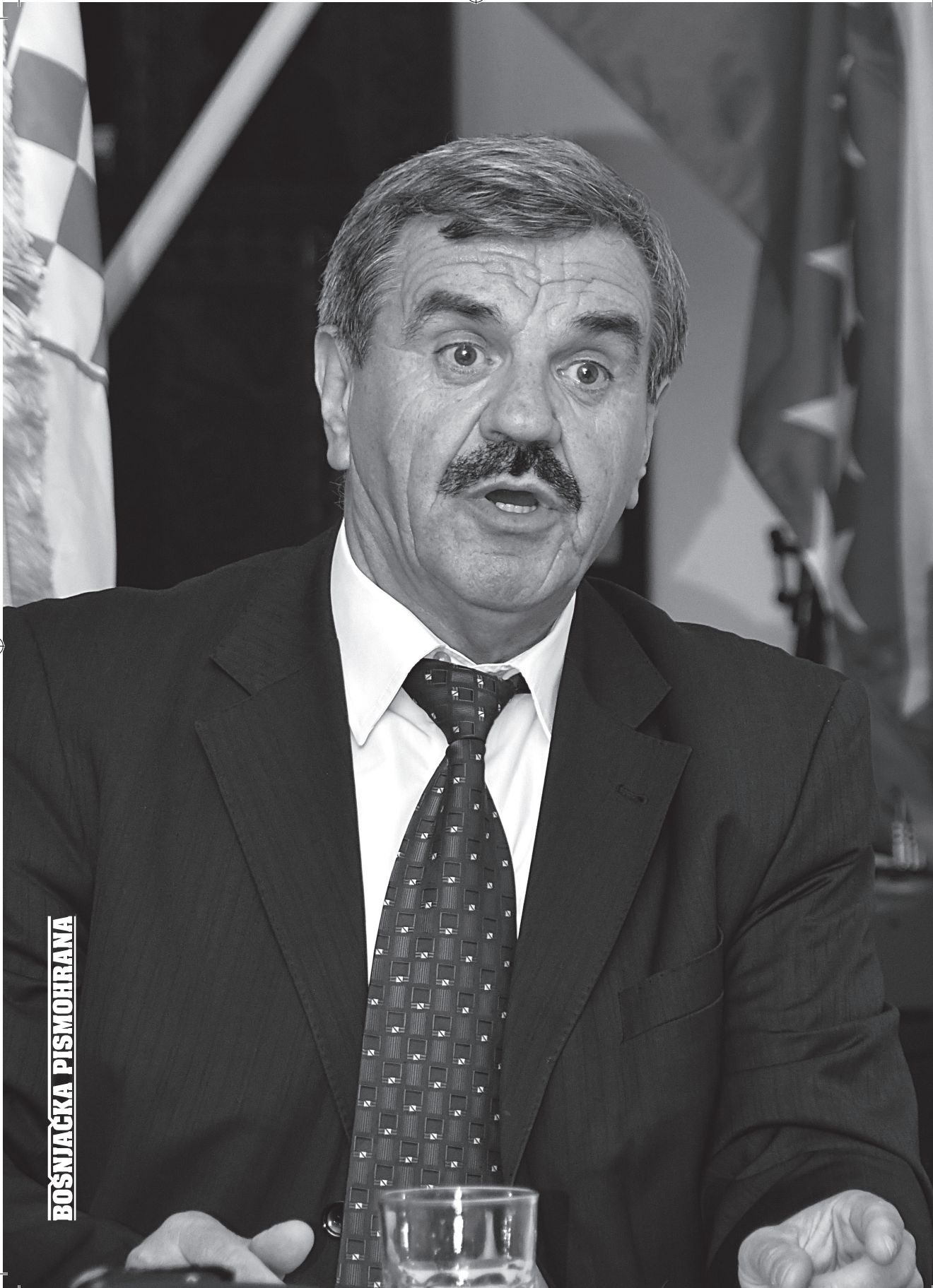
been affected by at least two anti-Bosnian nationalisms and various types of geopolitical projections and processes of long duration that cannot be identified as result of being blinded on daily basis with trivialities. In such a maelstrom, it is evident that political groups have failed to develop *politics of Bosnianness* as the broadest national basis of Bosnian life, but have instead succumbed to imposed processes of ethnicism, in which particular ethnic-religious groups establish “nations” based on confessional and religious differences which eventually led to ethno-territorialisation and denial of the state sovereignty. Subsequently, ethnic-religious groups were viewed and defined as nations, and not as all people (citizens, residents, nationals) within one state regardless of their ethnic, religious, racial, sexual, sexual, economic, party, or any other disposition.

The disoriented religious construct of national consciousness, complemented with a policy of defensive and retreat before all important life issues, today represents the greatest danger to the Bosnian nation-state, which cannot be replaced by any form of pan-Islamism or any other ideological content that reduces the meaning and form of human life within the state...

Key words: Bosnia, Bosnian nation, Bosnianness, ideology of nationalism, hegemony...

BOSNIJACKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Adib Dozić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

BOSANSKA MULTILATERALNOST I EVROPSKI NACIONALIZAM

Neka oprosti gospođa Evropa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike. Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprosti gospođa Evropa, samo Bosna ima spomenike, stečke...

(Miroslav Krleža)

Sažetak: *Bosanski identitet je neosporna društveno-historijska i kulturno-civilizacijska evropska činjenica sui generis. Nerijetko se bosanski identitet, iz ideološko-predrasudnih, evropskih nacionalnih politika, pogrešno razumijeva i interpretira. Komparativnom analizom društveno-historijskih činjenica, primarno iz sociološke perspektive, u radu želimo pokazati da je današnje zagovaranje evropskog multilateralizma, ustvari, uočena potreba izaći iz evropskih nacionalnih politika, evropskog nacionalizma kao "patenta" političkog života Evrope 19. i 20. stoljeća i živjeti s onu stranu nacionalizma. Nasuprot evropskom političkom nacionalizmu, višemilenijski egzistira autentični, oživotvoreni bosanski multilateralizam kao životni stil, pravilo egzistencije bosanskog društva u svim sadržajnostima bosanskog identiteta: društvu, etničnosti, kulturi, religiji, moralu, jeziku, pismu, bosanskom duhu, arhitekturi, političkoj organizaciji života. Ključ evropskog mira i prosperiteta nalazi se u prevladavanju evropskog nacionalizma bosanskim multilateralizmom.*

Ključne riječi: *Bosna, Evropa, politički život, bosanski duh, bosanska multilateralnost, evropski nacionalizam, Bošnjaci.*

Uvod

U dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj sociološkoj i političkoj misli nije u dovoljnoj mjeri istražen odnos Bosne i Evrope kao kulturno-civilizacijskih i društveno-historijskih identiteta, naprotiv, ovo pitanje opterećeno je splotom raznovrsnih stereotipija među kojima je najrasprostranjenija ta da je Bosna i kao društvo i kao civilizacija “tamni vilajet”, a Evropa kao napredna, ljudskom rodu poželjna kultura i civilizacija koju valja slijediti u njezinom punom i neokrnjenom kapacitetu. Da li je to baš sve tako i koja su to vrijednosna i naučna mjerila/parametri kojima možemo i trebamo izmjeriti kvalitet društvenog života pojedinih društava, kultura, civilizacija u svim njegovim sferama: ideologiji, ekonomiji, politici, kulturi, ljudskim pravima, slobodi i moralu? Mogu li se isključiti univerzalne društvene vrijednosti, u punom smislu te riječi, kao etici življenja, kao parametar kojim određujemo stepen razvijenosti društva poimanog kroz nivo međuljudskih odnosa na svim nivoima, od pojedinačnih na nivou lokalne zajednice do intergrupnih na “višim” nivoima društvene organiziranosti kao što je država? Iz ovih razloga, kao jedno od bitnih naučnih pitanja, postavlja se i pitanje naučnog objašnjenja odnosa Bosne i Evrope kroz odgovor na pitanje čiji su u identitetskom smislu proizvodi nacionalizam razumijevan kao jedna od destruktivnih ideologija 19. i 20. stoljeća, s jedne strane, a čiji je društveno-civilizacijski proizvod multilateralizam, s druge strane. U sferi društvenosti, sferi ljudskog djelovanja, kojeg primarno istražuje sociologija, Bosna nije slučajan gest, povremeni izliv dobročinstva, naprotiv, ona predstavlja stil življenja gdje vrijednosti kao što su milost i samilost prema drugom čovjeku i ostalim živim stvorenjima postoje kao konstitutivna odrednica njezinog bića i u sferi individualnog i kolektivnog aktivizma. Bosanska multilateralnost je, uz pojedinačna ideološka zamagljivanja i osporavanja, te stereotipna iskrivljivanja, neupitna društveno-historijska činjenica *sui generis* i jedna od osnovnih karakteristika bosanskog identiteta. Upravo ta specifičnost bosanskog multilateralizma, kao bitne karakteristike bosanskog identiteta, zahtijeva precizno naučno objašnjenje iz svih aspekata naučnog mišljenja, kako bi se onemogućila manipulacija ovom društveno-povijesnom i civilizacijskom činjenicom, ponajprije u političke svrhe. Ovim radom

želimo dati doprinos naučnom razumijevanju bosanske multilateralnosti, ističući da je bosanska multilateralnost primarno determinirana bošnjačkom otvorenošću za drugo i drugačije, a od prije nekoliko stoljeća i islamsko-moralnom idejom pravednosti. Do sada se vrlo malo ili skoro nikako nije isticala islamsko-moralna ideja pravednosti kao jedna od bitnih bošnjačko-bosanskih identitetskih karakteristika, te njezina uloga u formiranju i egzistenciji bosanske multilateralnosti. Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti izražava se u svim sadržajnostima bosanskohercegovačkog društva: nauci, filozofiji, etničnosti, religiji, kulturi, multikulturi, arhitekturi, stilovima življenja, moralu, jeziku, duhovnosti, te političkoj organizaciji života. Želimo pokazati da bosanska multilateralnost nije samo posebnost sama za sebe, naprotiv, ona predstavlja bitnu karakteristiku Bosne i kao društva i kao civilizacije, sam način egzistencije i postojanja bosanskog identiteta kao autonomnog i autohtonog društveno-historijskog i nadasve civilizacijskog subjekta. Također, želimo pokazati da raznovrsni oblici nacionalizma i na njima zasnovani projekti destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države, među kojima su genocid i udruženi zločinački poduhvati nad Bošnjacima, nisu bosanski, već izvanbosanski programi zla protiv bosanskohercegovačkog društva i države. Svjesni složenosti i zahtjevnosti postavljene teme istraživanja, s jedne strane, i ograničenosti i dometa koji se mogu postići jednim ovakvim radom, s druge strane, ovoga puta naznačit ćemo samo neke osnovne elemente teorijskog pristupa ovoj temi i navesti neke konkretne društveno-historijske primjere bosansko-bošnjačke multilateralnosti naspram zatvorenih krugova evropskog nacionalizma, što u narednim radovima želimo eksplicitnije elaborirati, ali i pozvati istraživače Bosne i Evrope da ovo pitanje postave u prioritetne istraživačke teme, ne samo u okviru sociološko-politiološke perspektive već i drugih naučnih disciplina.

Neki elementi teorijskog pristupa odnosu bosanske multilateralnosti i evropskog nacionalizma

Kada govorimo o Bosni i Evropi suočavamo se s nizom autentičnih specifičnosti koje valja naučno objasniti. Kako to postići? Prvo, pojmovno valja precizno odrediti šta je to što podrazumijevamo pod poj-

mom koji iskazujemo sintagmom *bosanska multilateralnost i evropski nacionalizam* i u sklopu toga šta podrazumijevamo pod pojmom *Bosna* i pojmom *Evropa*. Sintagme *bosanska multilateralnost* i *evropski nacionalizam* nas asociraju na njima slične pojmovne sintagme kao što su: *etika Bosne*, *bosanski duh*, *evropski duh*, *duh kapitalizma*, *apsolutni duh*, *njemački duh*, *duh prosvjetiteljstva*, *duh vremena* i sl. Drugo teorijsko-metodološko pitanje jeste: Može li se govoriti o bosanskoj multilateralnosti kao samostalnom identitetu izdvojenom izvan cjeline društveno-historijske egzistencije bosanskohercegovačkog društva?¹ Treće važno pitanje jeste odnos bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije i bosanske multilateralnosti. U ovom slučaju bosansku multilateralnost² ne svodimo na filozofsko-naučno ispitivanje nastanka, razvoja, ciljeva, smisla i historije društvenih vrijednosti i normi, već bosansku multilateralnost razumijevamo kao ukupni izraz društveno-historijskog bića Bosne (i Hercegovine)³, primarno kao

¹ “U Bosni i Hercegovini je tokom vremena nastalo i oblikovalo se autohtono i autonomno bosansko društvo. Ono vlastitom cjelinom povezuje različite običaje, tradicije, kulture, multikulture i religije. Bez obzira na to što bosansko društvo u sebi sažima različite kulturne, duhovne, ideološke, religijske i tradicijske pojedinačnosti, ono upravo pod uticajem ovog spleta ‘jedinstva različja’ posjeduje, istovremeno, i vlastitu sadržajnost *sui generis*, prepoznatljivu i izraženu u multilateralnosti i sinkretizmu. Sadržajnost ‘spleta različja’ bosanskog društva ne izražava se samo u složenosti kulturnih i religijskih elemenata života, već u multilateralnosti ukupnog društveno-povijesnog življenja.” S pravom Ivo Banac (1994: 108) ističe “da Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvate i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji. Razliku čine povijest suživota Bosanaca s islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo.”

² Osnovnu društvenu strukturu bosanske multilateralnosti čine: multietničnost, multi-religioznost i multikulturalnost.

³ Pod pojmom *Bosna* u radu podrazumijevamo prostor i društvenu sadržajnost koji obuhvataju granice države Bosne i Hercegovine. U daljem tekstu složenicu *bosanskohercegovačko društvo* i *bosanskohercegovačka država* označavat ćemo sintagmom *bosansko društvo* i *bosanska država* iz razloga što se milenijska sadržajnost današnje Bosne i Hercegovine i imenom i sadržajem sve do 1878. godine nazivala samo bosanskim

oblik društvenosti⁴, čovjeka Bosne. Pojednostavljeno rečeno, u ovom radu pojam *bosanska multilateralnost* upotrebljavat ćemo u značenju ukupne filozofije života, bosanskog društva, bosanske kulture, države Bosne, bosansko-islamske simbioze koju “klasična” evropska misao razumijeva kao “bosansku herezu”. Bosanska multilateralnost kao društveno-historijski identitet nije izvan niti iznad ukupnosti života bosanskog društva, već zajedno s njim čini civilizacijsku vrijednost u čijoj esencijalnoj biti jeste bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije u čiju je sadržinu, danas, utkana i islamsko-moralna ideja pravednosti.⁵ Bosanska multilateralnost je društvena pojava, kao kolektivna društvena činjenica⁶ i postoji kao, kako bi rekao E. Durkheim, “stvar po sebi”. Bosanska multilateralnost kao kolektivna datost ima zakonitosti svoga razvoja, postojanja i djelovanja, kao i sve druge kolektivne društvene činjenice, te je valja naučno objasniti. U teorijsko-metodološkom smislu u objašnjenju odnosa bosanskog multilateralizma i evropskog nacionalizma, s ciljem da naučno osporimo već ustaljeni stereotip o “građanskoj Evropi” i “tamnovilajetskoj Bosni”, koristit ćemo teorijska stajališta kritičke teorije društva (Adorna, Markuzea, Froma, Habermasa, Milsa), hrvatskih mislilaca B. Horvata i M. Krležę, a od bosanskohercegovačkih autora: H. K. Pruščaka, M. Filipovića, J. Žige, O. Ibrahimagića, Š. Filandre, F. Muhića i A. Dozića.

---

imenom. Dvoimeni naziv za jedinstvenu bosansku državu, jedinstveno bosansko društvo, jedinstvenu bosansku kulturu i tradiciju, uvodi se tek okupacijom Bosne od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. godine. Hercegovina nije ništa drugo nego južna bosanska zemlja, kao što je Podrinje istočna, Usora sjeverna i sl.

⁴ “Društvenost je svojstvo, sposobnost uspostavljanja ciljnih, smislenih veza, odnosa i interakcija među određenim subjektima (pojedincima ili društvenim grupama). Društvenost je sadržajnost relacija između društvenih činilaca (pojedinaca, grupa). Ona se nalazi u odnosima, relacijama, vezama, kao unutarnja, nužna sposobnost pojedinačnih elemenata (činilaca) društva da međusobno stupaju u raznovrsne odnose.” (Žiga, Dozić 2013: 139–140)

⁵ “Pravednost kao temeljni pojam etičke teorije i političke filozofije, povezana je s pojmom prava pravičnosti (ili nepristranosti) i jednakosti.” (Abercrombie, Hill, Turner 2008: 281)

Pojam pravednosti najneposrednije je povezan i s pojmom pravde. “Pravda – moralna i pravna vrijednost čijem se ostvarenju teži u svakom društvu. Pravda nalaže da se svakom da ono što mu pripada.” (*Sociološki leksikon* 1982: 484)

⁶ O fenomenu društvene činjenice pogledati u: Durkheim, Emile, *Pravila sociološke metode*, Beograd, Savremena škola, 1963.

Da bi ukazali na mogućnosti prevladavanja otuđenosti i postvarenosti čovjeka u zapadnoevropskoj civilizaciji svoga doba, “frankfurtovci” analiziraju pitanja uticaja savremene tehnike i političke organizacije na sudbinu i položaj ličnosti, njezine individualnosti i slobode. Njih prvenstveno interesira odgovor na pitanje šta je uslovilo i uslovljava nastanak destruktivno-represivnih ideologija kao što su fašizam i nacizam. Da bi odgovorili na ova i mnoga druga pitanja depersonalizirajućeg karaktera kapitalističkog društva Zapadne Evrope, “frankfurtovci” za svoju teorijsku paradigmu uzimaju Marksovu kritiku ekonomije i teoriju otuđenja, te Frojdovu psihoanalizu ličnosti. Na osnovu ovih učenja oni razvijaju novu filozofsko-socijalnu teoriju analize savremenih problema vezanih za odnos čovjeka i društva, rada i čovjeka, tehnike i društva, uma i slobode, otuđenja i mogućnosti njegovog prevladavanja, formiranje različitih oblika mišljenja pod uticajem propagande, te uticaja političke propagande na izgradnju autoritarne ličnosti. Razvoj totalitarnih ideologija, među koje svakako spada i nacionalizam izražen u političkoj formuli nacija – država, “frankfurtovci” objašnjavaju vladavinom tehničkog uma u skoro svim sferama čovjekovog života (proizvodnji, politici, kulturi, umjetnosti, psihičkoj sferi) zapadnoevropske civilizacije. Cilj zapadnoevropske ekonomije jeste ostvarenje što većeg profita, a ne čovjekove slobode. Da bi se postigao postavljeni cilj – gomilanje bogatstva – tehnički um različitim formama tehničko-tehnološke racionalnosti manipulira čovjekovim potrebama, interesima, osjećajima i sviješću. “Frankfurtovci” ukazuju na značaj sredstava masovnog komuniciranja i političke propagande u manipulaciji javnim mnijenjem, te političkim institucijama demokratije, koje se nerijetko pretvaraju u raznovrsne oblike diktature. Dominantna vladavina moći tehničkog uma producira “instrumentaliziranu racionalnost”, koja pogoduje razvoju totalitarnih organizacija vlasti. Vlast, dalje, pomoću organizacije političke propagande reproducira autoritarnu ličnost. Naučna vrijednost kritičke teorije društva ogleda se upravo u spoznaji da su destruktivno-totalitarne ideologije 19. i 20. stoljeća, među kojima se posebno ističu fašizam, nacizam, kolonijalizam, neokolonijalizam, komunizam i nacionalizam, izraz dominacije tehničkog uma u svim sferama društvenog života zapadnoevropske civilizacije. J. Habermas je kritičku teoriju društva uskladio

s razvojem moderne filozofije i sociologije, i time je učinio životvornom u sadašnjosti. U svojim djelima *Strukturalne promjene javnosti* (1962), *Saznanje i interes* (1968), *Tehnika i znanost kao ideologija* (1968), *Prilog kritici društvenih znanosti* (1970) i drugim, Habermas analizira opće političke fenomene manipulacijom javnim mnijenjem kao ideologiziranom sviješću političke propagande. Habermas dalje prati preobražaj liberalne u demokratsku državu, te promjenu uloge intelektualca u građanskom društvu. Habermas uočava da je novom društvenom sloju industrijskog društva – građanstvu – u fazi uspona na vlast potrebna kritička inteligencija, dok je u fazi konsolidacije vlasti tom istom građanstvu potrebna stručna inteligencija koja je institucionalno vezana za vlast. Habermas tvrdi da dualizam, koji postoji u društvu, isto tako postoji i u znanosti. U društvu postoje dva tipa djelovanja, a u znanosti dva tipa teorijsko-metodološkog razumijevanja. Jedan tip djelovanja u društvu ima institucionalni karakter, a drugi komunikativni. Drugi vodi emancipaciji, prvi ne može da vodi dijalog. Komunikativno djelovanje ne stoji u vezi s vladanjem prinudom, već ima za cilj nenasilno razumijevanje među ljudima. Instrumentalno djelovanje omogućuje ljudima da preko znanosti, tehnike i ekonomije vladaju prirodom. Habermas se bavio i pitanjem objašnjenja razvoja demokratije. Da bi ona bila moguća, neophodno je umijeće sporazumijevanja ili “komunikativna kompetencija”, kako je naziva Habermas. Ona treba postati društvenom navikom većine ljudi, jer je upravo demokratija proces sporazumijevanja između slobodnih ljudi. U suprotnom, ako se ne realizira “komunikativna kompetencija”, politika kao djelatnost postat će borba elita, koju će pasivno posmatrati apatična masa ljudi. Ovi teorijski stavovi poslužiti će nam da na osnovu dvije društveno-političke prakse djelovanja (bosanske i evropske) razumijemo i dva tipa teorijsko-metodološkog razumijevanja odnosa bosanskog multilateralizma i evropskog nacionalizma, koji se različito razumijevaju u zavisnosti iz koje se perspektive posmatra – bosanske ili evropske. Rješenje je, Habermasovski kazano, u razvoju “komunikativne kompetencije” koja podrazumijeva razvoj procesa sporazumijevanja između slobodnih ljudi.

Bosanska multilateralnost je jedan od kolektivnih svjetsko-povijesnih identiteta neodvojivo određen zemljom Bosnom, državom Bo-

snom, bosanskim duhom⁷, islamsko-moralnom idejom pravednosti i ukupnom sadržajnošću i dinamizmom bosanskog društva. Da bi se potpuno, iz sociološke perspektive, razumjela fenomenologija bosanske multilateralnosti dominantno zasnovane na bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, u čiju je sadržinu nakon prihvatanja islama kod Bošnjaka utkana i islamsko-moralna ideja pravednosti, neophodno je istaći da ona nije identična često upotrebljavanom pojmu moderne, evropske, demokratije, odnosno fenomenu zaštite manjina.⁸ Postavlja se logično pitanje: Da li je evropski, demokratski pojam zaštite manjina različit od fenomena bošnjačke ideje pravednosti realizirane u društvenoj praksi otvorenosti za drugo i drugačije? Najkraće, ovo su dva sasvim različita društveno-civilizacijska i politička fenomena. U Bosni, bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije jeste način, princip same egzistencije bosanskog društva kao autohtonog, autonomnog i autentičnog društvenog, historijskog, kulturnog i duhovno-idejnog identiteta, dok je obaveza zaštite manjina u ovovremenim evropskim

⁷ “Bosanski duh je otvoren duh za razliku od mitološkog koji je zatvoren, apsolutan, završen, vječan, čiji je narod izabran, nebeski, koji živi duboko u prošlosti. Taj se mitološki duh, kojeg deformiše duh prošlosti, očigledno u ovozemaljskom svijetu ne nalazi.

Bosanski duh je otvoren, tolerantan, multidimenzionalan. On nema ništa završeno, dato, zadato, konačno. Nema mitova, otvoren je prema Istoku i Zapadu. Naspram njega je, naprimjer, zatvoreni duh srpskog nacionalizma, nacizma, fašizma o kojem govori Radomir Konstantinović, iz kojeg najveći dio naroda ne može da izađe. To je duh plemena, odgajan u plemenu. Sve je dobro što je u njemu. Izvan njega sve je loše. Nema ljubavi izvan njega. On, kao takav, u osnovi je agresivan. Zato on mora biti pocijepan u sebi, iznutra. Islam je, kao neposredni susjed njegov, za sve kriv. Svemu su Turci krivi i Zapad je tuđi njima.

Bosanski duh je suštinsko svojstvo Bošnjaka. U njemu je sadržana ideja bosanskog čovjeka, čovjeka Bosne, njegova misao, idejnost, svijest i savjest, način doživljavanja svijeta/svjetova, to je način izražavanja, karaktera, života, egzistencije, putokaz njegov u totalitetu.” (Sabitović 1999: 10)

⁸ Upotreba termina “manjina” (odnosi se na “nacionalnu manjinu”) neadekvatna je matrici i logici mišljenja bosanskog duha, odnosno logici bosanske samosvijesti. Na političkom nivou Bosna nikada, pa i danas, nije ostvarivana kao nacionalna država jednog naroda, jedne religije, jedne kulture, naprotiv, bosansko jedinstvo razumijevano iz same Bosne jeste jedinstvo različja, koje ne prihvaća pojmove niti pozicije većine ili manjine, za bilo koji od bosanskih subidentiteta. Pojam “manjina” je nebosanski i logičan je, nažalost, vladajućim političkim organizacijama (državama) organiziranim po formuli “jedna nacija – jedna država”. Bosanskom društvu, bosanskoj matrici življenja i mišljenja, koja izvire iz bosanskog duha kao pojave *sui generis*, odgovara pojam “drugi i drugačiji”.

društvima jedno od demokratskih dostignuća evropskog političkog mišljenja 19. i 20. stoljeća.

Šta je Bosna? Evropska zemlja (država) koja objedinjava povijesne različitosti.⁹ Iz objedinjavanja povijesnih različitosti, razmeđa svjetova i spajanja granica naroda¹⁰ izrasla je bošnjačka otvorenost prema drugom i drugačijem, kao izraz vlastitosti koja traje preko 1000 godina. Od svog nastanka do danas, bosansko društvo¹¹ je skup zasebnosti svjesnih vlastitih identiteta, čija svjesnost o sebi izvire iz otvorenosti prema drugom i drugačijem. Priznanje drugom da postoji tu pored tebe istovremeno je određivanje sebe kao identiteta, ne nasuprot drugom, već kao zasebnosti koje se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju. Zasebnosti koje žive zajedno. U bosanskoj povijesti i kulturi, na zemlji bosanskoj, egzistirali su i danas egzistiraju osnovni povijesno-civilizacijski identiteti sa svojom ukupnom dinamičnošću. Materijalizacija tih povijesnih i civilizacijskih subjektiviteta vidljiva je, između ostalog, u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima.

Nakon kratkog određenja pojma *Bosna*, neophodno je da ukratko kažemo šta je bosanski identitet, odnosno da li se on uvijek i od svih razumijeva na isti način.

Objektivno odgovoriti na postavljeno pitanje primarno podrazumijeva izaći iz okvira matrica (modela) mišljenja koje stereotipno

⁹ “Bosna i Hercegovina je mogla afirmirati kulturu na razini zajedničke duhovne samobitnosti. Uticaji koji ipak prodiru ovako, uz ono što je donijela crkva bosanska i hrvatska glagoljaška tradicija, miješaju se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi s nasljeđem autohtone tradicije i stvaraju jedinstvene oblike: bosansku ćirilicu u pismu, domaće graditeljstvo, umjetnost ukrašavanja rukopisa, umjetničko zanatstvo, umjetnost stećaka, karakterističnu crkvenu literaturu. Islamska kultura neosporno je u Bosni i Hercegovini dala neka značajna ostvarenja u sakralnoj i profanoj arhitekturi čiji se dometi često uspoređuju s dometima europske sakralne renesansne arhitekture.” (Topić 1999: 85)

¹⁰ “Mi živimo na razmeđu svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome, na nama se lome talasi historije, kao na grebenu.” (Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Univerzal, Tuzla, 1986., str. 241)

¹¹ “Bosanskohercegovačko društvo je autonomna i autohtona društveno-historijska, kulturno-civilizacijska i duhovno-idejna sadržajnost sa hiljadugodišnjim kontinuitetom. Bit njegove sadržajnosti jeste multilateralnost, koja se realizira u tri uzročno-posljedične društveno-historijske konkretnosti: multireligioznosti, multietničnosti i multikulturalnosti.” (Žiga, Dozić 2013: 443) Opširnije o bosanskohercegovačkom društvu iz sociološke perspektive pogledati u: Dozić, Adib, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, Sarajevo/Tuzla 2012.

promatraju fenomenologiju egzistencije bosanskog identiteta. Dvi je su dominantne matrice mišljenja o bosanskom identitetu. Jedna matrica ukorijenjena je, odnosno određena ideologijom jedna nacija – jedna država, što je, priznat ćete, dominirajuća matrica evropskog političkog mišljenja.¹² Druga matrica jeste autentično bosanska. Njezina esencijalna utemeljenost ne izvodi se iz ideje nacija – država, već se ona suprotstavlja toj ideologiji koja je suprotna bosanskoj “formuli” življenja “jedinstva različja”. Ova autentična bosanska matrica mišljenja Bosne izrasta iz društveno-historijskog žilišta bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije koja je, ipak, rezultat (posljednjih 5 stoljeća) ostvarenja i islamsko-moralne ideje pravednosti. Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti nije samo jedna od etničkih i etičkih karakteristika bosanskog društva, nego pravilo življenja, bitna karakteristika bosanskog identiteta. Tokom cijelog postojanja Bosne u okviru Osmanskog Carstva, zanemarujući sve historijske činjenice, proizvođači destruktivne ideologije “nacionalnog mesijanstva”, s ciljem potpune kryptoizacije Bosne, proglašavaju je “tamnim vilajetom”. Za njih ništa ne znače svjetski vrijedna arhitektonsko-graditeljska djela sakralne i sekularne prirode, kao što su medrese (škole), džamije, tekije, turbeta, hamami, bezistani, vodovodi, šadrvani i mostovi, te ljepota cjeline urbanog prostora bosanskih gradova toga doba. I u oblasti duhovno-kulturnog stvaralaštva, Bosna u osmanskome periodu, u odnosu na svoje susjede, predstavlja superiorniju sadržajnost u svakom pogledu.¹³

¹² Nacija je ideologija evropskog prosvjetiteljstva koja se epidemično proširila planetom u posljednja dva stoljeća. Nacija se na političkoj ravni željela realizirati kao država. Historija svjedoči da je u realizaciji ideologije jedna nacija – jedna država ubijeno više ljudi nego što su to uradile ideologije fašizma i komunizma pojedinačno. Posmatrana iz tog aspekta, ova ideologija je više zločinačka od mnogih drugih destruktivnih ideologija 19. i 20. stoljeća.

¹³ “Bosna je u ono vrijeme spram Hrvatske prenapučena. Ona je organizacija koja stoljećima prije toga traje. Postoje crkve, mostovi, džamije, postoje pismeni ljudi, postoji alhamijado literatura, pišu se neke knjige. Postoje visoke teološke škole, a ovdje su šume, ponegdje naselja, ostalo je prazno. Ovo naše ovdje spram Bosne u to vrijeme mizerija je nevjerovatna, jer sve što je nastalo uglavnom je u novije vrijeme nastalo, mi to sve zaboravljamo. Dakle, u Bosni živi ono što je u to vrijeme sasvim drugi tip čovjeka. Ima ljudi koji putuju, dolaze iz Kaira i odlaze u Kairo, dolaze i odlaze iz Carigrada s univerziteta. I tamo su, kako rekoh, visoke škole u Bosni, a mi ne znamo jer nemamo

Prema bosanskoj matrici mišljenja bosanske društvene zbilje, bosanski identitet pripada svim svojim bićem, svakim svojim dijelom, podjednako svakom od svojih naroda (nacija), bez obzira na broj i mjesto stanovanja. Bosanski identitet izražen u bosanskoj državi je opće (javno) dobro i ne može pripadati na jednom mjestu (političkom subidentitetu) više jednom etničkom identitetu, a na drugom mjestu drugom ili trećem identitetu. Nažalost, Bosna i Hercegovina je Dejtonskim mirovnim sporazumom konstruirana upravo na diskriminirajućim političkim osnovama, sasvim suprotnim karakterologiji bosanske multilateralnosti, a po logici političke filozofije evropskog nacionalizma. Razumijevan iz perspektive ideologije nacija – država bosanski identitet se svojata, prisvaja, dijeli, negira kao višestoljetna cjelina “jedinstva različja”. Iz te matrice mišljenja proizašla su praktična politička ponašanja iskazivana najprije kroz ideološke poruke, kao npr. “ovo je Srbija” ili “ovo je Hrvatska”. To su bile političke parole velikodržavnih nacionalnih ideologija koje su željele uspostavljanje novih granica u Bosni, razarajući bosanski identitet nasiljem, kako bi politički realizirale ideologiju jedna nacija – jedna država, ustvari, to nije ništa drugo do evropska nacionalna politička ideologija i praksa od prosvjetiteljstva do danas. Poznata je politička krilatica te ideologije “Svi Srbi u jednoj državi”. Nakon toga je slijedilo organiziranje Srpskih autonomnih oblasti (SAO)¹⁴ i uspostava Hrvatske zajednice Herceg-Bosna po “uzoru na srpska autonomna područja”, (Čekić 2004: 477–546). Nasilnim procesima “saoizacije” i “haoizacije” državna teritorija Bosne i Hercegovine bila je potpuno podijeljena.¹⁵ Područja koja su bila obuhvaćena “saoizacijom” obu-

---

historije. Nemamo kulturne historije, nemamo političke historije uopće – potpuno smo na krivim izvorima.” (Krlježa 1977)

- ¹⁴ Od aprila do kraja novembra 1991. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine, međunarodno priznate države, paradržavni organi formirani od strane SDS formirali su pet autonomnih regija i oblasti i to: 1) Autonomna regija Krajina, 2) Srpska autonomna oblast Hercegovina, 3) Srpska autonomna oblast Romanijsko-birčanska, 4) Srpska autonomna oblast Semberija i 5) Srpska autonomna oblast Sjeverna Bosna, (Čekić 2004: 477–546).
- ¹⁵ “Srpske autonomne oblasti” su već u januaru 1992. obuhvaćale 62,94% (ili 32.222 km²) državne teritorije, a 13. marta 1992. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine je, na osnovu toga, podnijela i “zvaničnu ponudu” o podjeli Bosne i Hercegovine (61,6% prema 38,4% ili 32.260 km² prema 18.862 km²).

hvaćala su 62,94% teritorije Bosne i Hercegovine, Hrvatske zajednice obuhvaćale su 20,88% bosanske teritorije, a preklapanje između “sao” i “hao” oblasti iznosilo je 12,63% bosanske teritorije. Područja Bosne i Hercegovine koja nisu obuhvaćena “saoizacijom” i “haoizacijom” iznosila su svega 3,52% bosanske teritorije (Begić 1977: 68–69). U realizaciji ovih, u suštini evropskih nacionalnih projekata, vršena su: ubijanja, progoni, razaranje materijalnih i kulturnih dobara i činjani i drugi oblici ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti, među kojima i najteži – etničko čišćenje, udruženi zločinački poduhvat i zločin genocida.¹⁶ Da bi se uništio bosanski identitet, odnosno njegova esencijalna bit, bosanska multilateralnost, kao autohtono bosansko “jedinstvo različja”, obilježilo ga jednodimenzionalno etničkim, odnosno da bi se ubila Bosna u Bosni, nije bilo dovoljno očistiti teritoriju od drugog, već se pristupalo zločinu genocida, etničkog čišćenja i udruženog zločinačkog poduhvata i nemoralnoj, nehistorijskoj i nebosanskoj promjeni imena gradova, ulica i javnih institucija. Bila su promijenjena i imena gradova, kao npr. Foče u Srbinje, dijela Sarajeva u Srpsko Sarajevo, danas Istočno Sarajevo, Bosanskog

¹⁶ Poznato je da je Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) u Hagu donio, do sada, nekoliko pravomoćnih presuda za zločin genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone UN Srebrenica, jula mjeseca 1995. godine. Prema presudama ICTY-a genocid su počinili dijelovi Vojske i policije Republike Srpske. Navest ćemo samo neke od presuda za genocid. Pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu prvi je pravomoćno osuđen general Vojske Republike Srpske Radislav Krstić na kaznu zatvora od 35 godina. Žalbeno Vijeće Međunarodnog suda pravde u Hagu (MICT), nasljednik ICTY-a, pravomoćno je na doživotne kazne zatvora osudilo generale VRS Vujadina Popovića i Ljubišu Bearu, a Draganu Nikoliću izreklo kaznu od 35 godina zatvora. Radovan Karadžić, prvi predsjednik Republike Srpske, također je pravomoćno osuđen od strane MICT-a na doživotnu kaznu zatvora za genocid u Srebrenici, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja rata u Bosni i Hercegovini. R. Karadžić je učestvovao u četiri udružena zločinačka poduhvata. Komandant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske general Ratko Mladić u prvostepenom postupku je, također, od strane ICTY-a osuđen na doživotnu kaznu zatvora za genocid, progone, istrebljenje, ubistva, deportacije, nehumana djela, terorisanje, uzimanje talaca i protivpravne napade. Pred sudom Bosne i Hercegovine za genocid je osuđeno više oficira VRS između kojih izdvajamo: Milorada Trbića, Miloša Stupara, Milenka Trifkovića, Branu Đurića, Branislava Medana i druge. Pred njemačkim sudovima za genocid nad Bošnjacima 1992–1995. godine osuđeni su: Nikola Jorgić (doživotna kazna zatvora), Maksim Sokolović i Đurađ Kušljčić. (Đozić 2016: 121–147)

Broda u Srpski Brod, Bosanskog Novog u Novi Grad, Bosanske Dubice u Kozarsku Dubicu, “Srpska Republika Bosna i Hercegovina”¹⁷ i sl. Naprijed navedeni primjeri otvaraju jedno novo pitanje, a to je pitanje odnosa morala i rata, u našem slučaju odnosa morala i ratnih zločina, prije svega genocida, u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995, a sve u kontekstu odnosa evropskog nacionalizma i bosanskog multilateralizma kao političkih i drugih filozofija života. Najuže povezano s ovim pitanjem jesu i pitanja odnosa morala i mira, morala i siromaštva, morala i pravednosti, etike i slobode. Sve su ovo elementi koje treba uzimati u obzir prilikom mjerenja razvijenosti i karaktera nekog društva, a ne samo nivo ekonomskog bogatstva (što je kriterij koji prihvata vladavina “tehničkog uma”), koje može biti stečeno i raznovrsnim pljačkama, koje su se najčešće dešavale kolonijalnim osvajanjima.

Postavljanjem naprijed imenovanih odnosa dotičemo se još jednog važnog teorijskog problema, a to je islamska etička misao kod Bošnjaka, posebno ona pisana na orijentalnim jezicima za vrijeme egzistencije Bosne u Osmanskom Carstvu i njen uticaj na razvoj ukupnog kolektivnog identiteta Bosne. Bošnjačka islamsko-moralna misao najautentičnije artikulira bošnjačku otvorenost za drugo i drugačije, kao jednu od osnovnih karakteristika bosanske multilateralnosti. Nažalost, bošnjačko-islamska etička misao za vrijeme Osmanskog Carstva vrlo je malo istražena, posebno njen uticaj na razvoj bosanskog političkog mišljenja i bosanskih ideja uopće. Poznato je da su mnogi Bošnjaci pisali komentare, ali i originalna djela s područja islamske etike. Spomenimo ovom prilikom, nama poznata, najznačajnija imena: Hasan Kafija Prušćak¹⁸ piše o idealu pravde, Mustafa Prušćak¹⁹ i

¹⁷ “Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, na svom Trećem zasjedanju održanom 21. decembra 1991. godine, donijela je *Odluku da se pristupi formiranju Republike Srpske Bosne i Hercegovine, kao federalne jedinice u sastavu savezne države Jugoslavije*. Devetog januara 1992. godine na područjima srpskih autonomnih regija i oblasti proglašena je *Srpska Republika Bosna i Hercegovina*.” (Čekić 2004: 547–553)

¹⁸ Hasan Kafija Prušćak (1544–1615. ili 1616.) rođen je u Pruscu. Školovao se u Istanbulu. Bio je muderis, te kadija u Pruscu i Sremu. Napisao je 17 djela iz različitih oblasti filozofije i nauke. Jedno od najznačajnijih djela mu je *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* (1596).

¹⁹ Mustafa Prušćak rodio se krajem 17. ili početkom 18. stoljeća u Pruscu. U Kairu je završio najviši stepen obrazovanja toga vremena. Izučavao je hanefijsku pravnu školu,

njegovo učenje o etici milosrđa, Mehmed Mejlija Guranija²⁰ i njegovo učenje o socijalnoj etici, Muhamed Prozorac²¹ i njegovo učenje o islamsko-moralnoj restauraciji politike. U novijoj bošnjačkoj historiji o etičkim temama pisali su: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Šaban Hodžić, Mehmed Handžić, Kasim Dobrača, Ibrahim Hodžić, Kasim Hadžić, Husein Đozo, Nerkez Smailagić, Alija Izetbegović, Nijaz Šukrić, Enes Karić, Mustafa Spahić²², Dževad Hodžić i drugi. Prostor ovoga rada ne dozvoljava nam da sveobuhvatnije elaboriramo historiju etičkog mišljenja kod Bošnjaka, ali ovo pitanje smatramo relevantnim za cjelinu razumijevanja bosanskog multilateralizma čiju kvintesenciju čini upravo bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti. Usvajajući i praktikujući osnovne vrijednosti i norme islamske etike: život, vjeru, znanje, pravdu, dobrotu, ljubav, ljepotu i milost²³, Bošnjaci su razvili kod sebe takve moralne osobine na nivou kolektivnog aktivizma, koje određuju njihov stil i filozofiju života, čije su osnovne karakteristike milosrđa, odnosno samilost. Klasičan primjer islamske etike milosrđa nalazimo u djelu Mustafe Prušćaka. M. Prušćak, raspravljajući o islamskoj etici rata, kaže da ona podrazumijeva “da musliman ne smije mrcvariti poginulog ili poraženog neprijatelja”, (Šabanović 1973: 473).

---

filologiju, apologetiku i filozofiju. Nakon završetka školovanja u Pruscu je radio kao profesor, a kasnije kao prusački i livanjski muftija. Među mnogobrojnim djelima izdvojit ćemo njegovo djelo *Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja*. Umro je 1755/56. godine. (Šabanović 1973)

- ²⁰ Mehmed Mejlija Guranija rođen je oko 1713. godine u Sarajevu, a umro 1771. u Docu kod Travnika gdje mu se i danas nalazi mezar. Bavio se pjesništvom, epigrafikom i kaligrafijom. Pripadao je sufijskom Kaderijskom tarikatu. Prema Fehimu Nametku (1989) sačuvano je preko 100 Mejlijinih kronograma.
- ²¹ Puno ime Muhameda Prozorca je, prema Hazimu Šabanoviću (1973), Muhamed Hamdi Skejo Prozorac Bošnjak. Najvjerovatnije je rođen u kasabi Prozor na rijeci Rami u drugoj polovini 18. stoljeća. Zna se da je bio kadija i muftija, te da je živio i službovao u više mjesta, jer je bio prisiljen “na seobu iz mjesta u mjesto”. Najznačajnije mu je djelo *Uputstvo o uređenju države na osnovu islama*, koje je napisao 1802. godine i predao ga sultanu Selimu III i Selimovom šejhul-islamu Omeru Hulusiju (1727–1812).
- ²² Pogledati u: Mustafa Spahić, *Etika i društvo*, vlastito izdanje, Sarajevo, 2006.
- ²³ “Allah zahtijeva da se svačije pravo poštuje i naređuje da se dobro čini, i da se bližnjima udjeljuje, a razvrat i sve što je odvratno i nasilje zabranjuje, da pouku primite, On vas savjetuje.” (Kur’an, En-Nahl, 90) “Allah se neće smilovati onima koji nisu milostivi prema ljudima.” (Hadis, El-Buhari, 6941)

Prema normama islamske etike milosrđa, piše Pruščak “da ratnici budu humani, ne samo međusobno nego i prema neprijatelju, te da se pokazuju plemenitim”, (Šukrić 1987: 161).

Kada je riječ o islamskom moralu kod Bošnjaka treba istaći da se on ne sadrži samo u sferi individualnog djelovanja, naprotiv, moral milosrđa jeste jedan od osnovnih sadržajnosti socijalne etike Bošnjaka. Institucija vakufa možda i najupečatljivije svjedoči o tome. Podsjetimo da pored etike samilosti ljudi jednih prema drugima²⁴, islamska etika obuhvata, kao višedimenzionalna, cjelokupnu stvarnost kao cjelinu, te obuhvata i Božiju samilost i etiku saosjećanja spram živih stvorenja i prirode uopće. Sada će nam biti lakše razumjeti zašto su i kako nastale i razvile se dvije matrice mišljenja Bosne, prije svega, u političkoj sferi. Bosanska je zasnovana na bošnjačkoj islamsko-moralnoj ideji pravednosti, ideji dobra. Govoreći o državi, Pruščak ističe da je njezin najznačajniji temelj “pravda i dobra politika”, koju mogu realizirati stručni, sposobni i moralni ljudi. Ono što čini poseban doseg Pruščakovog sociološko-politološkog mišljenja jeste etički profil vlasti. Pruščak zagovara etiku u politici nasuprot tradicionalnom evropskom konceptu politike bez etike zasnovane na političkim interesima, čiju teorijsku osnovu čini Makijavelijevo djelo *Vladalac*, gdje on zagovara i preporučuje politički postulat “cilj opravdava sredstvo”. Antibosanska matrica mišljenja Bosne upravo je zasnovana na filozofiji makijavelizma. Ove dvije matrice mišljenja (bosanska – sadržana u strukturi bosanskog duha čija je esencijalna bit “jedinstvo različja” i antibosanska – zasnovana u ideologiji nacija – država) imaju sasvim suprotstavljene stavove u poimanju bosanskog identiteta čiju kvintesenciju čini bosanska multilateralnost.

Četvrto, vrlo važno pitanje, prije svega iz sociološko-politološke perspektive odnosa bosanskog multilateralizma i evropskog nacionalizma, jeste odnos bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije kao društvene prakse egzistencije bosanskog društva i bosanskog identiteta s jedne, i srednjovjekovne bosanske “hereze” i islamske tradicije Bošnjaka, s druge strane. U višestoljetnoj egzistenciji bosanskog društva i države mnogobrojni su primjeri suživota kao stila života i

²⁴ Hadis: “Samilost neće postati karakterna osobina nekog od vas sve dok ne bude milostiv prema svim ljudima”.

zaštite drugog i drugačijeg, tako da s pravom možemo govoriti da je bosanski multilateralizam izrastao na bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, ne samo kao bitna karakteristika bosanske političke filozofije već esencijalna bit bosanskog identiteta i njegova kvintesen- cijalna sadržajnost. Društveno-historijski primjeri koje ćemo navesti, o tome nedvosmisleno svjedoče.

Bosanski multilateralizam i evropski nacionalizam, primjeri i praksa

Navest ćemo, po našem mišljenju, samo neke karakteristične, društveno-historijske primjere bosanskog multilateralizma kao kvintesen- cijalne karakteristike identiteta Bosne. O bošnjačkoj predislam- skoj otvorenosti za drugo i drugačije nedvosmisleno svjedoči Povelja Kulina bana, izdata Dubrovčanima 1189. godine.²⁵ Ipak, mi ćemo

²⁵ “Ja, ban bosanski Kulin, zaklinjem se tebi, kneže Krvašu, i svim građanima dubrovač- kim, da ću vam biti od sada pravi prijatelj i do vijeka pravi mir držati, s vama dok budem živ. Svi Dubrovčani koji budu išli po mojoj državi trgujući, gdje god budu htjeli odsjesti, kud god budu išli, s pravom vjerom i s pravim srcem, neće im niko nanijeti nikakvo zlo, osim što im ko da svojom voljom na poklon. A od mojih carinika neće biti nasilja. I dok kod mene budu davaću im savjet i pomoć, kao i sebi, koliko budem mogao, bez ikakve zle misli. Ja Radoje, dijak banov, pisah ovu povelju po naređenju bana godine 1189. na dan 29. mjeseca augusta.” (Ibrahimagić 1997: 11)

Kulinova Povelja ne svjedoči samo o državno-pravnom subjektivitetu bosanske drža- ve kao konstituiranog političkog identiteta, nego izražava dostignutu svijest o slobodi, pravdi, zabrani zla i prihvatanja drugog i svjedoči o kontinuitetu bošnjačke moralne ideje pravednosti od srednjeg vijeka do danas. Bošnjaci, oni srednjovjekovni i ovi da- našnji, unutar svog zasebnog nacionalnog bića, sažimaju zajednička ishodišta vlasti- te otvorenosti. Otvorenost za drugo i drugačije čini samu srž, osnovnu karakteristiku bošnjačkog identiteta. Ta otvorenost prisutna je u svim strukturalnim sadržajnostima bosanskog društva: kulturi, arhitekturi, umjetnosti, pismenosti, religioznosti, običaj- nosti, tradiciji i sl. Srednjovjekovna bosanska duhovnost, kršćanstvo, islam i autentična bosanska narodna običajnost kroz nerazdvojivu sedimentiranu isprepletenost tvore je- dinstveno biće bosanskog identiteta. Biće bosanskog identiteta, kao rezultat bošnjačke otvorenosti, u sebi sažima jedinstvo različja. Bošnjaci, “s obzirom na posebnosti, pri- padaju istodobno evropskom kulturno-historijskom krugu i političkom okviru, medi- teranskom krugu uzajamnosti kultura i vjerskih predanja, svijetu kršćanstva i svijetu islama”. Praktično ozbiljenje svih ovih dimenzija otvorenosti susrećemo u simbolima nadgrobnih obilježja: križ, polumjesec i zvijezda, jabuka, loza i otvorena ruka, neumo- ljivo svjedoče o univerzalnosti otvorenog bošnjačkog kruga. Bošnjaci svoju otvorenost,

ovom prilikom, zbog ograničenosti obima rada, početi s primjerom prijema Sefarda²⁶ u Bosnu, španskih Jevreja izgnanih iz Španije krajem XV stoljeća, iako to nije prvi primjer bosansko-bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije. Dolazak Jevreja u Sarajevo bio je omogućen islamsko-moralnom idejom pravednosti, koja se tada razvijala u okviru Osmanskog Carstva i njegove državne uprave koju su Bošnjaci “ugradili” u svoj ukupni kolektivni identitet kao vlastitu “filozofiju življenja”.²⁷ U Sarajevu i drugim bosanskim gradovima za Jevreje nisu bila formirana geta, (Čampara 1994). U početku su živjeli zajedno s Bošnjacima, dok nisu formirali svoju četvrt, a kasnije i svoje mahale (Čelebija 1996: 105–106) i općinu.²⁸ Jevreji u Bosni nisu bili diskriminirani. Oni su se sasvim slobodno kretali, imali su poslove kao i ostali građani, u nekim čak i prednjačili, kao npr. trgovini i liječenju ljudi. Bavili su se brojnim zanatima. Govorili su slobodno svoj maternji jezik i organizirali židovsku osnovnu školu i mnoge vjerske škole, stvarajući tako osnovu za dalji kulturni razvoj svoje posebnosti. Bošnjačka islamsko-moralna ideja pravednosti svoje žilište ima u bosanskoj

svoju sposobnost sažimanja razlika nisu ispoljavali samo u znakovima i simbolima, nego i u praktičnom životu. Samo iz otvorenog kruga bosanske duhovnosti može se objasniti vjersko ponašanje vojvode Sandalja Hranića i hercega Stjepana Vukčića Kosače. Oni su istovremeno ispovijedali po dvije, pa i tri religije. Herceg Stjepan Vukčić Kosača je bio i pripadnik Crkve bosanske i pravoslavac, ali je, istovremeno, zbog političkih prilika poručivao Papi da je spreman preći na katoličku vjeru. Nije mu bilo teško da umjesto domaće vlastelinske titule ban, koja je avarskog porijekla, ili susjednih vlastelinskih titula (župan), za sebe uzme titulu hercega, po kojoj je i današnji toponim za Hercegovinu, Hercegovu zemlju. Nasljeđujući i nastavlajući povijesni tok bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, hercegov sin Stjepan, koji, prihvatajući islam, uze ime Ahmed, ali vezanost za rod i rodnu gruđu uputi ga da prezime imenuje rodom i zavičajem. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije, ne samo da je priznavala drugom drugost već je podrazumijevala i zaštitu drugog od eventualnih nepravdi i nasilja, omogućavanje dostojanstvenog života, ne kao formalne pažnje već, prije svega, kao pravila i načina ispoljavanja života kao takvog.

²⁶ “Sefard” je naziv za španske Jevreje doseljene u Bosnu krajem XV vijeka i na hebrejskom jeziku znači “Španija”.

²⁷ “Turski sultani Bajazit i njegovi nasljednici Selim I i Sulejman II širom su otvorili vrata svoje države izbjeglicama iz Španije. Oni su im dali slobodu i sva građanska prava.” (Pinto 1987: 11)

²⁸ “Jevreji 1565. godine osnivaju svoju opštinu. Opština će biti ona centralna ustanova koja će okupiti sve Jevreje. Ona će ih reprezentovati u gradu i pred vlastima. Opština će usmjeravati njihov individualni i kolektivni život.” (Pinto 1987: 12)

srednjovjekovnoj duhovnosti koju najčešće prepoznavamo kao *Vjeru bosansku*.²⁹ Pojednostavnimo problem: Sefarde ne trpi sa sobom niti pored sebe evropski nacionalizam toga vremena, ali ih istovremeno objeručke prihvataju u Bosni, jer bošnjačkom, bosanskom duhu i islamsko-moralnoj ideji pravednosti osmanske vlasti, drugi i drugačiji nisu neprijatelji, već jednostavno drugačiji od “mene”.

Otvorenost za drugo i drugačije, kao suštinski izraz društvene egzistencije bosanskog multilateralizma, susrećemo kao neprekinuti tok događanja, ali o njegovom značaju i suštini tek možemo suditi ako tu bosansku autentičnost uporedimo sa izvanbosanskim isključivostima³⁰ i jednodimenzionalnim uokvirenostima društava i država koje dodiruju Bosnu. Dok bosansko srednjovjekovno društvo, kulturno i religijski nehomogeno, povezuje u cjelinu bosanski način života (bosanski duh) “potrebu slušanja drugog, bez obzira šta određuje njegovu

²⁹ Pripadnici Crkve bosanske, u zapadnoj literaturi poznati kao “bosanski heretici”, a u historiografijama bosanskih susjeda kao “bogumili”, progonjeni od nebosanskih identiteta i kada su se odricali vlastite duhovnosti, činili su to da bi preživjeli s drugim, naviknuti na drugačije. Tako postupa i bosanski ban Kulin 1203. godine. Na pritisak nebosanskog identiteta, Rimske crkve, ban Kulin, s vjerskim poglavarima je 1203. godine promijenio svoj odnos prema “drugom”, ne kao izraz dobre volje, jer bi to uradio sam, bez prisustva papskog kapelana i izaslanika Ivana Casamarisa, već kao izraz spremnosti bosanskih ljudi i bosanskog društva da živi sa drugačijim. I ovaj primjer ukazuje na razliku između otvorenosti bosanskog društva prema drugom i drugačijem i zatvorenosti drugih duhovno-idejnih krugova prema bosanskom društvu. I dok zatvoreni identitet Rimske crkve imperativno uslovljava banu Kulinu, “za koga bismo sa sigurnošću znali da je manihejac ili neki drugi heretik, nećemo primiti da s nama stanuje”, otvorenost bosanskog identiteta realizirana kroz bosansko društvo prihvata drugo, ne samo kao drugačije već i kao dio vlastitog življenja i time pokazuje jednu od bitnih karakteristika svog identiteta. Nasuprot brojnim vanjskim nebosanskim nasrtajima na bosanski identitet, on je uspio upravo snagom svoje otvorenosti da sačuva svoj identitet kroz očuvanje bosanskog društva i države. Sadržajnost bosanskog identiteta nije izrastala iz zatvaranja u vlastitu zasebnost, nego iz međusobne otvorenosti i poštovanja kako unutar bosanske zasebnosti tako i prema onima koji su dolazili izvan Bosne.

³⁰ Uporedimo događanja u dva povijesno-civilizacijska kruga toga vremena. Sefardi su živjeli i u jednom i u drugom. Iz jednog, špansko-katoličkog, protjerani su kao nepoželjni zato što su drugačiji, a u drugom, bosansko-islamskom, primljeni su sa dobrodošlicom upravo zato što su drugačiji od svojih novih domaćina. U zatvorenom krugu španske inkvizicije nije bilo mjesta za nekatolike. Svi oni koji nisu uvažavali volju i pravila velikog inkvizitora Tomasa Torkvemade proglašavani su krivim, živi spaljivani ili dobijali rok da se isele iz Španije, da izađu iz kruga koji nije bio otvoren za drugog.

drugost”, (Mahmutćehajić 1994: 190) u njegovom susjedstvu, u društvu Stefana Dušana, drugačiji iskaz vjerske duhovnosti biva sankcioniran državnim zakonom.³¹ U raškom društvu toga vremena kažnjava se i samo izricanje drugačijeg religijskog mišljenja (“ko rekne babunsku reč”), dotle se u Bosni susreću različite religije i civilizacijske tradicije, prepoznaju se jedna pomoću druge, slijedeći vlastite puteve, čije ukrštanje i preplitanje čine bosansko društvo otvorenim krugom unutar kojeg opća isprepletenost učvršćuje različitosti kao način egzistencije bosanskog identiteta. Zato se i moglo desiti da Anđel Zvizdić, čovjek Bosne, Bošnjak, izađe pred sultana Mehmeda Fatih II 1463. godine i dostojanstveno zatraži slobodu ispovijedanja kršćanske vjere za sve one u Bosni koji to žele. “Mi, bosanski franjevci, prihvatamo tursku državu i ono što ona sa sobom nosi i drugi vjerozakon i drugačiju kulturu i ponašanje. To je poruka izlaska franjevac pred sultana, ali istovremeno tražimo da ostanemo zasebnost.” Razumijevajući drugog i uvažavajući drugost kao dokaz vlastitog identiteta, Mehmed Fatih II izdaje *Ahdnamu*³² bosanskim franjevcima, ne osporavajući im pravo “drugog” i drugačijeg, da zajedno sa drugim vjerozakonima, kao izrazima življenja i kao pojedinačnostima, čine jedinstvenu cjelinu – jedinstvo različitosti. Ovaj susret dva civilizacijska kruga, jednog duhovnog (Abrahamovskog) stabla, na bosanskom tlu odlučujuće je uticao na dalji razvoj bosanskog identiteta kao “jedinstva različitosti”. “Opstojanje takvog obrasca moguće je pratiti na cijeloj bosanskoj teritoriji kroz tisuću godina”, (Mahmutćehajić 1994: 191). Nisu samo visoki državni činovnici davali garancije na slobodu življenja, rada i

³¹ “Čl. 10. O jeretiku. I ako se ko nađe da kao jeretik živi među hrišćanima, neka se opali po obrazu i neka se izagna; a ako će ga neko tajiti i taj da se opali.”

“Čl. 85. O babunskoj reči. Ko rekne babunsku reč, ako bude vlastelin, da plati 100 perpera, ako li ne bude vlastelin da plati 12 perpera i da se bije štapovima.” (*Dušanov zakonik* 1950: 51)

³² “Ja sam sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostog puka kao i odličnijima ova moja vlastodržačka povelja previšnja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovijedam spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane tako od mojih vezira, niti od mojih podanika, raje niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenuti niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih, ni njihov život, njihov imetak (imovina), ni njihove bogomolje. Također iz tuđine u moju državu dovođiti ljude dozvoljava im se.” (Dizdar 1944: 13)

vjerovanja, već su to radili i lokalni činovnici. Jedan takav primjer je i hudžet (dokument) koji je izdao imotski kadija (sudija) Hadži Sulejman Mehmedov 1622. godine o zaštiti katolika u Hercegovini.

U nebosanskim, zatvorenim civilizacijskim krugovima na meti diskriminacije bili su ne samo Jevreji već i Mauri, muslimani Španije. Da bi ih obilježili kao druge i drugačije bila je propisana obaveza da nose oznake na gornjim dijelovima odjeće. Nasilno su pokrštavani, maltretirani, ubijani i progonjeni jer zakon zatvorenog kruga “nalaže da u jednoj državi vlada jedna vjera, jedna rasa, jedna boja kože, jedna politička doktrina, kao da je imao strah od nečeg drugačijeg nego što je on sam”, (Čampara 1994: 91). Prisjetimo se da su Bošnjaci Prijedora 1992. godine morali da nose bijele trake oko rukava kako bi bili prepoznati kao drugačiji, oni koji ne pripadaju uspostavljenom srpskom “nacionalnom kontejneru”, samo kao jednoj vrsti evropskog nacionalizma.

Potvrđujući sebe kao zasebnost, bosanski identitet bitno određen bošnjačkom otvorenošću za drugo i drugačije u svom neprekinutom toku stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri različite religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga, formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti istovremeno oslonjeni jedni na druge, jedni drugima poznati, ne tuđi već drugačiji, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kao izraz te duhovne samobitnosti i moglo se desiti da Osman-paša Bošnjak (Čampara 1994: 91) u svom rodnom selu Kazancima u Hercegovini sagradi džamiju i crkvu, jer jedna drugoj nisu smetale. Oba sakralna objekta, shvaćena kao društvene institucije, bila su izraz susretišta različitih duhovnih sistema, koji su se raspoznavali i prepoznavali. Bili su potrebni jedan drugom, da bi sebe prepoznali i identificirali se kao identiteti.

Izvore o bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, istovremeno slijedeći islamsko-moralnu ideju pravednosti, nalazimo i u dokumentima bosanskih franjevac. Tako, biskup Mato Delvić piše 3.11.1736. godine da u Travniku ima “2.000 kuća Turaka (Bošnjaka, *op. A. Đ.*) i 9 mošeja (Jevreja, *op. A. Đ.*) između kojih se nalaze samo 2 mizerne kuće katolika, jer oni borave izvan grada u poljima i brežuljcima, pošto su oni seljaci travničkih Turaka. Ipak, njima vladaju fino”. U

periodu između 1736. i 1777. godine nastala je u Travniku mahala Dolac sa isključivo katoličkim stanovništvom. I u ovom vremenu na otvorenost bosanskog društva nasrtali su nebosanski mono-religijski identiteti i ideologije. Evo samo jednog primjera u nastavku. Namjeravajući da zauzme Bosnu, austrijski car Karlo VI 1737. godine izdao je proglas Bošnjacima u kojem im garantuje život i imetak ukoliko napuste islam i pređu na kršćanstvo.³³

Bosansku multilateralnost, izraslu na bošnjačkoj islamsko-moralnoj ideji pravednosti i suprotstavljanju nepravdi koju je znala iskazivati vlast, nalazimo i u sljedećem primjeru: “1818. godine planula je u Sarajevu buna protiv Mehmed Ruždi-paše. On je bio lakom i u želji da nagrabi novca pohvata i zatvori neke kršćane i Jevreje iz sarajevske čaršije. Na ovo se dignu sarajevski muslimani i zatraže da se uhvaćeni odmah puste iz stanice. Deputaciju sarajevskih muslimana, koja je pošla po savjetu kadije Hatibovića veziru, radi intervencije, dočekaše vezirovi ljudi pod konakom vatrom iz pušaka. Tek tada planu prava pobuna, pa vezir morade popustiti i sve uhvaćenike pustiti na slobodu. Da sebe opere, htio je svu krivicu prebaciti na svog čehaju, ali mu Sarajlije, bojeći se da stvar ne prikaže lažno u Stambolu, ne dadoše otići u Travnik, dok pred kadijom nije dao pismenu izjavu da je on kriv za pobunu Sarajlija.” (Dizdar 1943: 11–12) Iste godine, tačnije 1.3.1818. godine austrijski konzul Simbschen izvještava namjesnika Zadra Tomašića da su u Travniku po nalogu kajmekama zatvoreni Jevreji pod optužbom da su zaklali jedno dijete. Travnički Bošnjaci iskupili su se u jednoj od džamija i izabrali delegaciju koja je odnijela kadiji ultimatum da se Jevreji puste na slobodu, jer im krivica nije dokazana. Jevreji su odmah pušteni kućama.

Na prijedlog fra Ilije Starčevića, Husein-kapetan Gradašćević odobrio je da se 1823. godine u Tolisi otvori prva katolička škola. Ovaj podatak dobija na važnosti ako se zna da je tek naredne godine (1824) sagrađena džamija Husejnija. Nisu bili rijetki primjeri da su u Bosni Bošnjaci muslimanske vjeroispovijesti novčano pomagali izgradnju vjerskih objekata pripadnika drugih religija. Nakon odobrenja koje je dobio od Visoke porte 1854. godine fra Ante Tuzlančić je novčanu

³³ *Vjestnik* Kraljevskog hrvatsko-slovensko-dalmatinskog zemaljskog arhiva u Zagrebu, 1900., str. 250–252.

pomoć za gradnju crkve dobio, ne samo od sultana već i od travničkih begova Teskeredžića i Vilića. Za gradnju pravoslavne crkve i škole na Babića brdu u Travniku 1854. godine zemljište je poklonio Šemsi-beg Ibrahimpašić.

Isticanje ovih primjera na nivou pojedinačnosti ni u kom slučaju ne znači da su to pojedinačni i izolovani slučajevi. Našu tvrdnju najupečatljivije potvrđuje podatak da su se još u osmanskom periodu u Bosni u gotovo svim većim gradovima, čije je većinsko stanovništvo bilo Bošnjačko, formirale (izgradile) pravoslavna ili katolička varoš, i da kao takve nikome nisu smetale. Tek od druge polovine 19. stoljeća ove varoši se zovu nacionalnim imenom, npr. Srpska varoš. Nakon odluke Berlinskog kongresa 1878. godine da se Bosna preda na upravljanje Austro-Ugarskoj Monarhiji, poznato je da su se tome usprotivili, čak i oružano, Bošnjaci, ali ne samo oni, formirana je i Narodna vlada. “Narodna vlada je postojala dvadeset i dva dana. Za to vrijeme nije niko nikog ni prstom takao, a isto tako nije se diralo ni u čiji privatni imetak. Odličniji su ljudi noću stražarili po gradu i okolicama i nijesu ovu službu povjeravali sumnjivim elementima. Osobito su se pazile i čuvale one mahale i čaršija gdje su kršćani i Jevreji stanovali i svoje radnje imali, da im ne bi ko šta našao učinio.” (Kreševljaković 1991: 108)

Bosanska multilateralnost posebno se ispoljavala u trenucima aktiviranja duhovno zatvorenih krugova različitih oblika destrukcije i nasilja protiv bosanskog društva i države. Takvih je slučajeva svuda po Bosni i Hercegovini. Upečatljiv primjer su antifašističke rezolucije Bošnjaka o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše početkom Drugog svjetskog rata. O ovim rezolucijama, koje predstavljaju najsvjetlije primjere poimanja humanizma, političke slobode, prava na život i rad druge religije i druge kulture, druge nacionalne grupe, drugog stila i načina života, u našoj znanstvenoj, intelektualnoj i političkoj javnosti zna se vrlo malo.³⁴ Prema istraživanju M. Hadžijahića, rezolucije su izdate u Prijedoru 23. septembra, Sarajevu 18. oktobra, Mostaru 21. oktobra, Banjoj Luci 12. novembra,

³⁴ O ovim rezolucijama, kao o protestu i osudi zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu opširnije pogledati u: Hadžijahić 1973: 275–282; Hurem 1965: 191–220; Duraković 1993: 134–135.

Bijeljini 2. decembra i Tuzli 11. decembra 1941. godine, dakle, odmah nakon prvih ustaških zločina nad Srbima. Hadžijahić ističe da postoje indicije da su iste takve rezolucije izdate i u još nekim mjestima Bosne i Hercegovine, a najprije u Bosanskoj Dubici i Visokom. Pored toga što rezolucije nedvosmisleno jasno, zvanično i otvoreno³⁵ osuđuju ustaško ubijanje, pljačku i progon Srba, ograđuju se i od zločina koje čine pojedini Bošnjaci, zavedeni ustaškom ideologijom i uključeni u njihov pokret, i osuđuju progone samih Bošnjaka. One, prije svega, u sebi sadrže potvrdu bošnjačke islamsko-moralne ideje pravednosti u svim segmentima ljudske egzistencije. “Možemo i treba da živimo jedni pored drugih i jedni s drugim kao braća”, ističe se u Bijeljinskoj rezoluciji. Istovremeno, u Mostarskoj rezoluciji naglašava se stranost “duši svakog muslimana” činjenje zločina, nanošenje nepravde i nasilnog prevjeravanja i bezakonja. “Osuđujući sve to, želimo da se **zavede puna jednakost i jednakopravnost, red i zakonitost za sve, bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost**”.³⁶ (Istakao A. Đ.) Rezolucije imaju poseban značaj, ako se posmatraju kao akt cjeline bošnjačke nacije,³⁷ a ne samo kao stavovi pojedinih njezinih političkih grupacija. Neosporna je činjenica da je inicijator donošenja ovih rezolucija bilo Udruženje ilmije “El-Hidaje”, koje je na svojoj skupštini, održanoj u Sarajevu 14.8.1941. godine, uputilo “ustaškim vlastima” protest protiv njihovih zločina. Potpisnici rezolucija bili su najširi slojevi bošnjačke inteligencije i javnog života, bez obzira na to kojem su političkom opredjeljenju pripadali. U odbrani prava drugog da živi pored Bošnjaka i sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, uvažavajući religijske, nacionalne i kulturne različitosti, a osuđujući nasilje, pljačku, zločine,

³⁵ “Zato u ocjeni ovih rezolucija treba istaći da je to prvi, i koliko znamo, jedini organizirani i zvanično prosljeđeni protest i osuda progona i ubijanja Srba. Ta, nadasve humana, solidarna i hrabra akcija bosanskohercegovačkih Muslimana je, uz osudu koja je došla iz redova Komunističke partije Jugoslavije, bio jedini čin osude terora i progona naroda, koji nažalost nikada nije bio recipročno uzvraćen u situaciji kada su muslimani bili izloženi masovnom teroru i ubijanju.” (Duraković 1993: 134)

³⁶ Navedeno prema: Hadžijahić, Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, Zbornik “1941. u istoriji naroda BiH”, Sarajevo, 1973.

³⁷ “Na osnovu svih ovih zahtjeva, sudeći po masovnosti i odzivu potpisnika, te po tom što je taj protest ravnomjerno obuhvatio cijelu BiH, od Mostara, preko Tuzle i Bijeljine, do Prijedora i Banje Luke, može se reći da ove rezolucije na reprezentativan način odražavaju političko raspoloženje cijelog muslimanskog naroda.” (Duraković 199: 135)

ubijanje, progone, deportacije i nasilna prevjeravanja, na istoj strani našli su se islamski vjerski službenici i ostala bošnjačka inteligencija. Ove činjenice nedvosmisleno ukazuju na to da bosanska multilateralnost nije plod jedne političke opcije ili političkog opredjeljenja, nego svoje izvorište ima u žilištu bošnjačkog duhovno-kulturnog, društveno-historijskog i bosansko-islamskog moralnog kodeksa ponašanja kao stila življenja.

Bošnjaci su štitili i Srbe i sve one “druge”, koje drugi nisu štitili. Spomenut ćemo primjer zaštite Cigana od njemačkih fašista u Drugom svjetskom ratu u Zenici. Bošnjaci Zenice su 26. maja 1942. godine izdali vlastitu rezoluciju koju je potpisalo 27 uglednih Bošnjaka. Rezolucijom se traži zaštita zeničkih Cigana, predstavljajući ih kao dio sebe. “Malo je poznato, a još manje priznato, da bosanskim Muslimanima (Bošnjacima, *op. A. Đ.*) pripada u zaslugu i čast da su u teškim danima okupacije spasili od fizičkog istrebljenja čitavu jednu genetičku skupinu – bosanske Cigane. Da bi realizirali tu svoju humanitarnu namjeru, Muslimani su na prve nacističke pokušaje koji su išli za likvidiranjem Cigana, čitavo pitanje predstavili kao atak na islam i Muslimane.” (Džemaludinović 1971: 72–77)

Mnogobrojni su primjeri bošnjačkog islamsko-moralnog milosrđa u toku Drugog svjetskog rata kao najsvjetlijih primjera egzistencije bosanske multilateralnosti. Navedimo jedan iz Srebrenice, rijetko spominjan u historiji pravde i pravednosti u Bosni i Hercegovini. Dvojica srebreničkih dobrotvora, “pravednika”, spasili su od ustaškog pokolja 3.500 srebreničkih Srba 1942. godine, koje su ustaše već bile zarobile u logor. Radi se o efendiji Aliji Klančeviću i njegovom sinu Nazifu. O njima se nije ništa pričalo ni pisalo kao o antifašistima, najvjerovatnije što je Alija-efendija Klančević bio imam/hodža.³⁸ Isto djelo, o kome se jako malo zna, učinio je i tuzlanski muftija Šefket-efendija Kurt, koji je na Badnju večer 1942. godine spriječio pokolj tuzlanskih Srba od ustaša. Sasvim je drugi fenomen i zaslužuje posebnu analizu kako su Srbi uzvratili na ova djela, posebno u Srebrenici.

O otvorenosti bosanskih krugova uvažavanja, koegzistencije, tolerancije i razumijevanja, svjedoči autentični bosanski fenomen pobra-

³⁸ O ovom događaju tek nedavno je, bosanskohercegovačku akademsku i ostalu javnost, upoznala Senija Milišić sa Instituta za historiju u Sarajevu.

timstva. I u periodima sukoba i u periodima mira bilo je primjera da se pobratime ljudi različitih religijskih, kulturnih i političkih identiteta.³⁹ I pored svjesnosti svojih zasebnosti i razlika i različitih političkih interesa, i muslimani i kršćani osjećali su zajedničku pripadnost tlu i zajedničku pripadnost istom korijenu svetog predanja, koje za drugog traži postupanje kao i prema sebi. Bosanski čovjek je svaki za sebe, ali i u okviru svog duhovnog kolektiviteta, potvrđivao sebe kao “Ja” i “Mi”. Držao se dostojanstveno i ponosno, braneći svoj život i čast, čuvajući svoje simbole i običaje. Istovremeno je gajio svijest o nužnosti i potrebi života drugog “Ti” i “Oni”, poštujući život, tradiciju i simbole drugog. “Moguće je reći da su ti razlozi tolerancije utemeljeni u pojedinačnim svetim predajama. Oni djeluju unutar te unutarnjosti, isključivosti i potpunosti svake pojedinačne svete predaje, ali za postojanje drugog i drugačijeg nalaze razloge u Svetoj Jednosti Boga koji se objavljuje različitim oblicima predaje.” (Mahmutćehajić 1994: 193) Neophodno je istaći da religije nisu uzrok barbarskim nasrtajima na bosansko društvo.⁴⁰

Da bismo napravili poređenje i ukazali na bitne razlike između bosanskog multilateralizma realiziranog u sferi društvenosti kao otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanskih evropskih nacionalizama (u našem slučaju srpskog i hrvatskog) prema bosanskoj multilateralnosti, prije svega prema bošnjačkim religijskim sadržajnostima, upozorit ćemo na podatke o srušenim vjerskim objektima Bošnjaka u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Pokazatelji uništavanja 614 džamija, mesdžida, mekteba, tekija, turbeta, mezarja i vakufskih objekata su zastrašujući.⁴¹ Nasuprot velikom destruktivizmu agresora, Bošnjaci, rukovođeni svojom islamsko-moralnom idejom pravednosti, nisu uništavali pravoslavne i katoličke vjerske objekte, izuzev onih oštećenih neposrednim ratnim dejstvom.

³⁹ Kako je konkretno izgledao proces usvajanja pobratimstva pogledati u: Čelebija, Evlija, *Putopis*, Publishing, Sarajevo, 1996., str. 147–148.

⁴⁰ “Same te religije nisu uzrok suprotnosti koje nastaju među članovima tih religija. Uzrok je, naprotiv, u tome što ti ljudi – i u kršćanstvu i u islamu – ne žive praktično po duhu tih religija. Uzrok je, dakle, u nesavršenosti i grijesima ljudi, koji čine protivno od onoga što im religija zapovijeda.” (Markešić 1997: 29)

⁴¹ Opširnije pogledati u: Omerdić, Muharem, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*, El-Kalem, Sarajevo, 1999., str. 476.

Sve katoličke i pravoslavne crkve u mjestima gdje su Bošnjaci tokom rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine činili većinu stanovništva i koja su bila pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, ostale su neoštećene. Bošnjaci, ne samo da nisu rušili pravoslavne i katoličke vjerske objekte nego su ih u toku rata, kada su bili izloženi agresorskim granatiranjem, sanirali, popravljali i zaštićivali.⁴²

Poslije iznesenih društveno-povijesnih primjera bosanskog multilateralizma i njemu suprotstavljenih primjera evropskog nacionalizma, opravdano se postavlja pitanje uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini. Jesu li oni bosanskog ili izvanbosanskog porijekla? Prelistajmo samo ključne momente destruktivizma bosanskog društva i vidjet ćemo da su oni nebosanskog porijekla.⁴³

Krstaške pohode protiv “bosanskih heretika” u srednjem vijeku vodili su ugarski kraljevi, po naredbi Pape i rimskih inkvizitora. Krajem 17. stoljeća Eugen Savojski je zapalio Sarajevo i, kako sam kaže, “prepustili sam grad i svu okolicu vatri”. I ne samo da je zapalio grad, on je sa sobom poveo kršćansko stanovništvo Bosne (40.000 katoli-

⁴² “Ne samo da Bošnjaci nisu rušili pravoslavne i katoličke crkve nego su, štaviše, činili sve da ih sačuvaju. Tako, naprimjer, kad su Srbi, granatirajući Sarajevo u starom gradu zapalili pravoslavnu Mitropoliju, Bošnjaci su, izlažući se smrtnoj opasnosti, ugasili požar. Slično je bilo i s Franjevačkim samostanom “Guča Gora”. Pripadnici HVO-a, naime, teškim su artiljerijskim oruđima iz neposredne blizine ovog samostana nemilosrdno razarali okolna bošnjačka sela (Krpeljiće, Bukovicu, Maline i dr.). Stoga je Armija Republike Bosne i Hercegovine bila prisiljena otjerati ih s tog područja. U međusobnoj razmjeni artiljerijske vatre neznatno je oštećeno zdanje ovog samostana. Po njegovu zauzeću, Bošnjaci su sami sanirali sva oštećenja. Armijski general Rasim Delić, komandant Generalštaba Armije Republike Bosne i Hercegovine, u jeku najžešćih napada HVO-a na bošnjačka naselja u srednjoj Bosni, naredio je jedinicama Armije na tom području da poduzmu sve potrebne mjere kako bi se sačuvali franjevački samostani u Gučkoj Gori, Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. I sačuvani su. Nasuprot tome, džamija u Kreševu potpuno je uništena, a u Fojnici je spaljena tekija i turbe čuvenog šejha i bošnjačkog pjesnika Siri-babe.” (Omerdić 1999: 23–24)

⁴³ “Nisu bosanski programi zla – bosanski. Prelistajte ovdašnje uzburkane datume od 1875. do 1992. i vidjet ćete omjere vanjskog uplitanja.” (Isaković 1997: 14)
“Cjeloviti povijesni uvid potvrđuje da su promjene izvornog stanja posljedica vanjskih namjera protiv Bosne i djelovanja u skladu s njim.” (Mahmutćehajić 1994: 191)
Opširnije objašnjenje izvanbosanskih uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Dozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23, Sarajevo, 2004., str. 131–147.

ka) jer nije razumijevao da se bosanski kulturno-civilizacijski krug ne zatvara, jer je izgrađen od “jedinstva različja”. Njemački fašisti 1941. godine došli su sa Zapada i u bosanskom otvorenom krugu uspostavili Nezavisnu Državu Hrvatsku.⁴⁴ Posljednji pokušaji nacionalno-fašisoidnih ideologija četništva i ustaštva 1992–1995. godine, također su došli izvan Bosne, vođeni matricom mišljenja ideologije nacija – država, da pokušaju uništiti identitet Bosne, rušeći njezinu multilateralnost kao neprocjenljivu civilizacijsku vrijednost.

Primjere bosanske otvorenosti za drugo i drugačije i nebosanske zatvorenosti kao različitih civilizacijskih matrica mišljenja, koje ovdje imenujemo sintagmama *bosanska multilateralnost* i *evropski nacionalizam*, podrazumijevajući ih kao dvije filozofije življenja i mišljenja, susrećemo u svim segmentima društvene sadržajnosti bosanskohercegovačkog društva i nakon rata protiv bosanskohercegovačke države i njezinog društva od 1992. do 1995. Navest ćemo samo jedan među mnogobrojnim primjerima koji se odnose na nazive ulica u Banjoj Luci i Tuzli. U Banjoj Luci je prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992. godine, od ukupno 511 ulica 89 ili oko 18% nosilo naziv ličnosti bošnjačke nacionalnosti. Danas, dakle 2019. godine, samo 3 ulice, što je manje od 1%, nose nazive ličnosti sa bošnjačkim imenima. Našli su se u imeniku ulica, najvjerovatnije, što su se deklarativno u periodu vladavine ideologije socijalizma izjašnjavali, u etničkom smislu, kao Srbi. U Banjoj Luci ukinuti su svi nazivi ulica koje su nosile imena bošnjačkih antifašista iz Drugog svjetskog rata, te ulice AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, a umjesto njih ulicama su dati nazivi ličnosti iz srpske historije koji s Bosnom i Hercegovinom nemaju nikakve veze, kao što su: despot Stefan Lazarević, ruska kraljevska porodica Romanovi, crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš, mitski junak sa Kosova Jug Bogdan, osnivač ideologije velike Srbije Ilija Garašanin i mnogi drugi. Prijeratna Ferhat-pašina ulica, nazvana po jednom od osnivača grada Banja Luke i jednom od najvećih dobrotvora bosanskih, zamijenjena je imenom patrijarha Makarija Sokolovića koji nikada nije boravio u Banjoj Luci. Da paradoks bude što veći i što jasnije i upečatljivije istaknut vulgarni dogmatizam nebosanske

⁴⁴ Opširnije o zbivanjima u Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini pogledati u: Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998.

zatvorenosti, odnosno neotvorenosti za drugo i drugačije, “izgonitelji Bosne iz Bosne” jednoj od ulica daju ime poznatog teroriste, člana terorističke grupe Mlada Bosna, Mehmeda Mehmedbašića koji je s Gavrilom Principom u Sarajevu 1914. godine učestvovao u terorističkom napadu i ubistvu Austro-Ugarskog prijestolonasljednika princa Ferdinanda i njegove goloruke i trudne žene Sofije. Nasuprot ovom, nebosanskom, zatvorenom krugu (matrici) mišljenja i djelovanja, u Tuzli, i ne samo Tuzli (nju uzimamo kao primjer jer je po veličini slična Banjoj Luci), djeluje u punom izražaju bosanska otvorenost za drugo i drugačije. Na nivou simboličke sadržajnosti izražene u nazivima ulica, ličnosti srpske nacionalnosti nisu progane. I danas, 2019. godine preko 20 ulica u Tuzli nosi nazive ličnosti srpske nacionalnosti kao što su: Mitar Trifunović Učo, Slavko Mičić, Veljko Lukić-Kurjak, Pavle Goranin, Aleksa Šantić, Srpska varoš, Petar Kočić i drugi. Također, iz imenika ulica nisu protjerani ni nazivi ulica koje nose ime po ličnostima hrvatske, jevrejske i drugih nacionalnosti. Islamsko-moralnu ideju pravednosti, kao bitnu karakteristiku bosanskog multilateralizma, nedavno je iskazala bošnjačka omladina Tuzle, u organizaciji Medžlisa Islamske zajednice Tuzla, čišćenjem jevrejskog groblja koje je bilo zapušteno.⁴⁵

Zaključak

Bosanski multilateralizam, kao autohtona i autonomna pojava, nastao u dugostoljetnom društveno-historijskom i kulturno-civilizacijskom razvoju bosanskog društva i države predstavlja društvenu i naučnu činjenicu *sui generis*. Kao društvena činjenica bosanski multilateralizam objedinjava društveno-historijske različitosti spajanjem, ne sukobljavanjem granica religija, etnija, kultura u specifično bosansko “jedinstvo različja”. Materijalizacija bosanskog multilateralizma vidljiva je, između ostalog, u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima. Objedinjene bosanskim

⁴⁵ “Povodom dana džamija, Mreža mladih Medžlisa Islamske zajednice Tuzla 28. aprila je organizovala akciju čišćenja nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine, Jevrejskog groblja u tuzlanskom naselju Borić i platoa Kicelj. Učesnici ove akcije su bili mladi iz tuzlanskih džemata na čelu sa tuzlanskim imamima” (www.bir.ba, 29. april 2019.).

multilateralizmom zasebnosti Bosne se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju; zasebnosti koje žive zajedno i istovremeno u procesu dugostoljetne simbioze tvore bosanski identitet kao autonoman civilizacijski subjekt. Bosanski multilateralizam se suprotstavlja svim jednodimenzionalnim izmima: religijskim, etničkim, kulturnim i drugim i u društvenoj sferi realizira otvorenost za drugo i drugačije. Otvorenost za drugo i drugačije, kao suštinski izraz društvene egzistencije bosanskog multilateralizma, susrećemo kao neprekinuti tok događanja. Mnogobrojni su društveno-historijski i duhovno-kulturni uzroci nastanka i razvoja bosanskog multilateralizma ali je jedan od najbitnijih uzroka, koji danas čini i njegovu kvintesencijalnu sadržajnost, bošnjačka, islamsko-moralna ideja pravednosti. Suština bošnjačke ideje pravednosti jeste u uvažavanju prava drugih ljudi kao svojih – pravo komšije da bude miran od ruku i jezika komšijinog. Ova bošnjačka ideja pravednosti posebno se ispoljavala u trenucima aktiviranja duhovno zatvorenih krugova, različitih oblika destrukcije i nasilja protiv bosanskog društva i države, koji su dominantno proizvodi političke ideje evropskog nacionalizma. Primjera je mnogo, od prijema i zaštite Sefarda, španskih Jevreja u XV stoljeću, preko zaštite kršćana kada su bili ugrožavani od zloupotrebe osmanske vlasti, zaštite Srba i Cigana u Drugom svjetskom ratu od ustaških zločina. Upečatljiv primjer su antifašističke rezolucije o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše u Drugom svjetskom ratu. Navedeni primjeri nam pokazuju da vladajući narativ o “tamnovilajetskoj” Bosni i civiliziranoj Evropi nije tačan i objektivian, već da upravo predstavlja predrasudno i stereotipno mišljenje “tehničkog uma”, “institucionalne racionalnosti”, evropskog nacionalizma. “Neka oprostí gospođa Evropa” valja početi govoriti i izučavati bosanski multilateralizam, bosansko jedinstvo različja, kao civilizacijsku vrijednost koju “gospođa Evropa” tek treba realizirati. Osnovni uslov za to jeste spasiti bosanski multilateralizam od evropskog nacionalizma.

LITERATURA

- Abercrombie, Nicolas, Stephen Hill, Bryan Stanley Turner (2008), *Rječnik sociologije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Babić, Anto (1987), *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, Prilozi za istoriju BiH, ANU BiH.
- Banac, Ivo (1994), *Cijena Bosne*, Zagreb, Evropa danas.
- Begić, Kasim (1977), *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo, Bosanska knjiga.
- Kržišnik-Bukić, Vera (1977), *Bosanski identitet*, Sarajevo, Bosanska knjiga.
- Hadžijahić, Muhamed (1973), *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, Zbornik "1941. u istoriji naroda BiH", Sarajevo, Veselin Masleša.
- Hodžić, Šaban (1958), *Migracije Muslimanskog stanovništva 1788–1862*, Tuzla, Članci i građa, knjiga 2.
- Hurem, Rasim (1965), *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH*, Sarajevo, GDI, BiH XVI.
- Dizdar, Hamid (1943), *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*.
- Duraković, Nijaz (1993), *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, Oslobođenje.
- Durkheim, Emile (1963), *Pravila sociološke metode*, Beograd, Savremena škola.
- Dušanov zakonik* (1950), Novi Sad, Matica srpska.
- Čelebija, Evlija (1996), *Putopis*, Sarajevo-Publishing.
- Čampara, Ešref (1994), *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Sarajevo, Svjetlost.
- Čekić, Smail (2004), *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
- Džemaludinović, Muhamed (1971), *Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana*, Sarajevo, Takvim.
- Đozić, Adib (2016), *Genocid kao društveni i znanstveni fenomen*, DHS, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla.
- Đozić, Adib (2012a), *Studije o bošnjaštvu, Prilog sociologiji nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo/Tuzla, BKC, OFF-SET.
- Đozić, Adib (2012b), *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, Sarajevo/Tuzla, BKC, OFF-SET.
- Đozić, Adib (2004), *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23, Sarajevo.

- Ibrahimagić, Omer (1997), *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*.
- Isaković, Alija (1997) *Autentičnost i autonomnost bosanskog duha*, u: *Bosanski duh, Zbornik radova* (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo, Odbor savjetovanja – Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja.
- Kreševljaković, Hamdija (1991), *Izabrana djela I- IV*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Krleža, Miroslav (1997), *Eseji i zapisi*, Sarajevo/Zagreb, Svjetlost, Školska knjiga.
- Mahmutćehajić, Rusmir (1994), *Živa Bosna, Politički eseji i intervjui*, Sarajevo, Oslobođenje.
- Mahmutćehajić, Rusmir (2000), *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancija i tradicija*, Sarajevo, Međunarodni forum Bosna.
- Markešić, Luka (1998), *Politički pluralizam i jedinstvo države*, u: *Politički pluralizam u demokratskoj tranziciji Bosne i Hercegovine. Zbornik radova* (gl. ur. Sadudin Musabegović), Sarajevo, Odbor savjetovanja – Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja.
- Nametak, Fehim (1989), *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, El-Kalem.
- Omerdić, Muharem (1999), *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo, El-Kalem.
- Pinto, Avram (1987), *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Redžić, Enver (1998), *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, Oko.
- Sabitović, Mesud (1997), *Bosanski duh u pitanju*, Sarajevo, Zbornik *Bosanski duh*, Biblioteka Bosna i Hercegovina.
- Topić, Franjo (1999), *Jedinstvo u različitosti*, Zbornik *Bosanski duh*, Biblioteka Bosna i Hercegovina.
- Sociološki leksikon* (1982), Beograd, Savremena administracija.
- Šabanović, Hazim (1973), *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, Svjetlost.
- Šukrić, Nijaz (1987), *Etika milosrđa ili Traktat o samilosti i sažaljenju spram živih stvorenja od hadži Mustafe sina Muhameda Prušćaka*, Sarajevo, Zbornik radova, br. 2, Islamski teološki fakultet.
- Šanjek, Franjo (1975), *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*.
- Žiga, Jusuf, Adib Dozić (2013), *Sociologija*, Sarajevo/Tuzla, BKC, OFF-SET.

BOSNIAN MULTILATERALITY AND EUROPEAN NATIONALISM

Summary

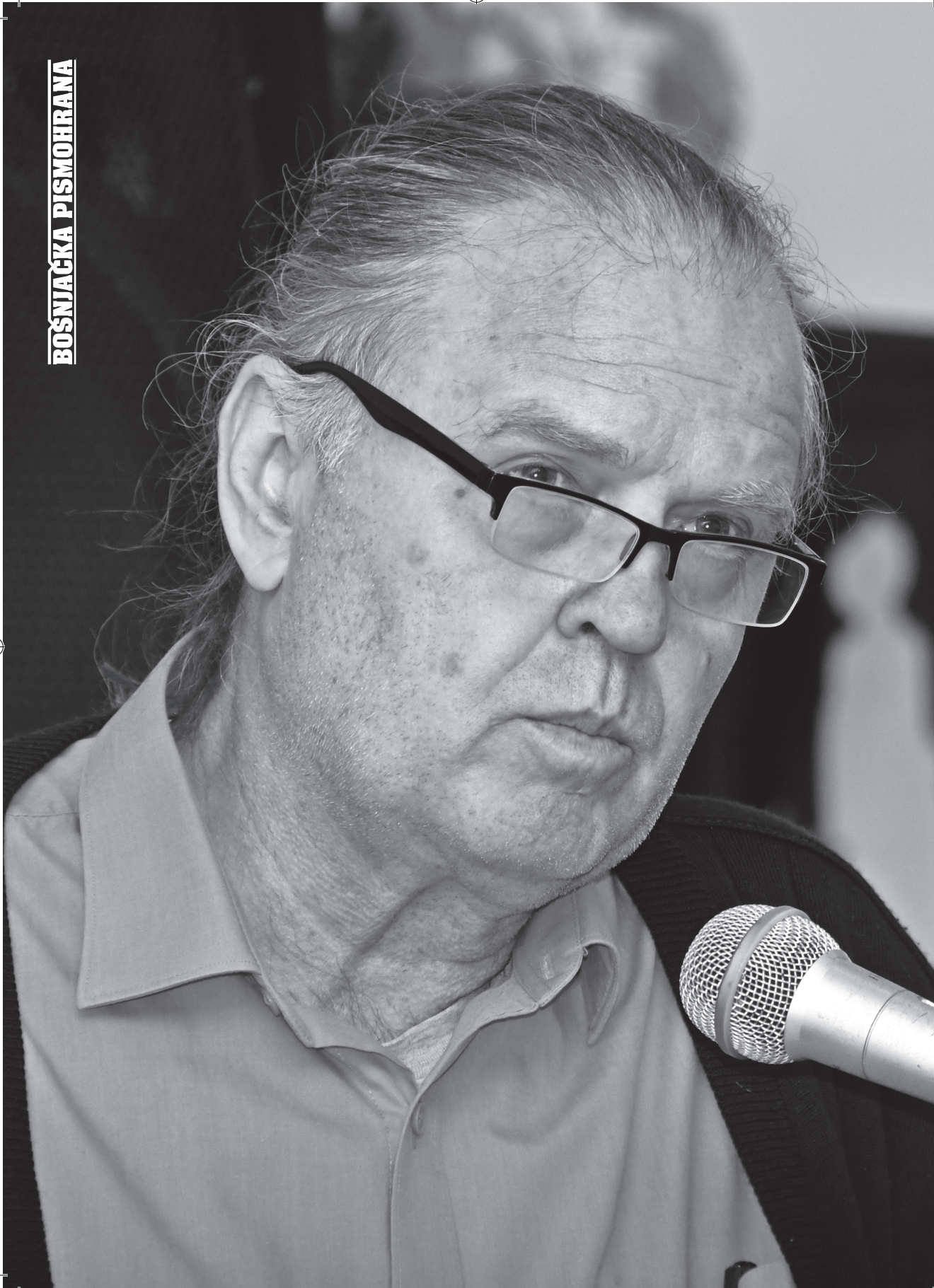
Bosnian identity is an indisputable socio-historical and cultural-civilizational European fact *sui generis*. Bosnian identity is often misunderstood and misinterpreted from ideological and prejudiced, European national policies. By comparative analysis of socio-historical facts, primarily from a sociological perspective, we want to show in this paper that today's advocacy of European multilateralism is, in fact, a perceived need to leave European national policies, European nationalism as a "patent" of political life in 19th and 20th century Europe and to live beyond nationalism. In contrast to European political nationalism, an authentic, incarnated Bosnian multilateralism has been existing for many millennia as a lifestyle, a rule of existence of the Bosnian society in all substantialities of Bosnian identity: society, ethnicity, culture, religion, morals, language, script, Bosnian spirit, architecture, political organization of life. The key to European peace and prosperity lies in overcoming European nationalism with Bosnian multilateralism.

Key words: Bosnia, Europe, political life, Bosnian spirit, Bosnian multilateralism, European nationalism, Bosniaks.

BOSNIJAČKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Sead Alić
Sveučilište Sjever Koprivnica/Varaždin

SKRIVENA AGENDA

Ono što su danas Srbi u Hrvatskoj, to su Bošnjaci u regiji odnosno Europi.

Ono što su nekada u svijetu bili Židovi danas su u svijetu muslimani.

Nema pravednog razdoblja u ljudskoj povijesti, vremena bez rata i osvajanja teritorija.

Teško je ... bilo Indijancima kada su im došli civilizirani Europljani.

Teško je ... bilo Židovima kad su se pojavili arijevc.

Teško je Palestincima preko čijih leđa se Europljani ispričavaju Židovima za svoja zlodjela a preko kojih Amerikanci na Bliskom istoku grade svoje poligone za današnje, suptilnije oblike osvajanja svijeta.

Teško je kršćanima bilo kad su im djecu odvodili u janjičare.

Teško je muslimanima Španjolske bilo (onima koji su preživjeli rekonkvistu) gledati kako se ruši u tom trenutku vrhunac svjetske civilizacije.

A nije lako ni meni jer ni kriv ni dužan nosim na leđima poglede ljudi koji moje ime smatraju čudnim i koji prikriveno ili otvoreno grade zidove između nas.

Moglo bi se ovako nabrajati do sutra.

Ali netko će krivo shvatiti. Drugi će odabrati jednu rečenicu i sve dimenzije teksta svest će se na jednu. A ako im skrenete pozornost na to oni će jednostavno reći: Sude mi.

A bit je ovoga što pokušavam reći: Svi smo patili, ali umjesto da iz te patnje izvučemo pouku, umjesto da nadvisimo patnju kroz koju smo prošli, umjesto da bratski opraštamo (jer svi smo mi uistinu braća) mi dopuštamo širiteljima mržnje da i dalje dijele nebo nad nama.

Bosna je bila Europa prije Europe. Bila je zemlja naroda različitih vjera.

Od *Načertanija* nadalje Bosna je poprište borbe za podjelu u ljudskim dušama, podjelu između vjera, poistovjećivanje vjerskog i nacionalnog, u konačnici – borbe za podjelu Bosne.

Pokušao bih sada najjednostavnijim riječima reći ono što je manje više svima jasno, ali o čemu se uglavnom šuti, reći nekakav rezime ovoga što se događalo i događa oko nas.

Ne treba zaboraviti:

1. Raspad bivše zajedničke države Jugoslavije bio je dio obračuna Zapada s idejom komunizma (bez obzira što ona nikada nije zaživjela) i u tom kontekstu treba razlikovati **realne** odnose i **ideološke priče** koje su stvarane da bi se stvari zamaskirale.

Realni odnosi: *Divide et impera*. Pronađi dovoljan broj korumpiranih, dakle potkupljivih, kvarnih osoba, spremnih probuditi mitske dimenzije mržnje u svojim narodima. Da bi bili poslušni to moraju biti na neki način ucijenjeni, ranjivi, ali to moraju biti i grabežljivi pojedinci, žedni moći, vlasti, utjecaja. Idealna situacija za bivše tajne službe, emigraciju i domaće suradnike sa starim režimom.

Ideologija: Konačno uspostavljanje samostalnosti države. Konačna osveta ‘Turcima’ za to što su od 100 do 500 godina ostavljali svoje gene po svim zemljama Jugoslavije osim Slovenije i malog dijela Hrvatske. Konačno priznanje povijesnih granica naroda koji su se mogli osjećati prevarenim u ranijim historijskim dogovorima.

(Zato je nerearno govoriti o ‘očevima nacija’, o ‘velikim ratnim pobjedama’, o izborenoj samostalnosti ... Sve to stvara plodno tlo za mitomanske ideologije prvenstveno četništva i ustaštva a onda i druge, istina manje i rjeđe devijacije).

Ne treba zaboraviti:

2. Istrebljenje ‘Turaka’, Muslimana, Bošnjaka ili njihovo svodenje na zanemariv broj, bio je prešutni ili jasno iskazani cilj različitih politika (kako političkim orijentacijama zemalja bivše Jugoslavije, tako i njihovim suflerima iz Europe i šire). Za to istrebljenje koordinirana je sjajna dramaturgija:

- Egzekutori će uglavnom biti Srbi (jer s Muslimanima imaju neke stare neriješene račune, jer su skloni mitološkim obrascima, jer se na nekome treba dokazati snaga i sloga Srba i sl.),
- Hrvatima će smetati to srpsko bahaćenje pa će s jedne strane humanitarno pomagati Muslimane, ali će istovremeno naftom

opskrbljivati srpske jedinice u BiH. Igra je to koja omogućuje da se prema svijetu uvijek ide sa slikama humanitarne pomoći, a da se proskribiraju novinari koji se usude pisati o generalskim naftnim igrama.

I dok će srpske jedinice otvoreno istrebljivati (od razine mentalnih ubojstava silovanjima, zatvaranjima, mučenjima i ubojstvima genocidnih razmjera) Hrvatska će se zadovoljiti povremenim egzekucijama, svojevrsnim carinjenjem svega što je trebalo kao pomoć doći u Bosnu, te povremenom uspješnom suradnjom sa srpskim jedinicama u neutraliziranju snaženja muslimanskih jedinica.

Istrebljenje bi išlo na ruku i Hrvatskoj političkoj eliti i srpskoj, ali bi i Europu riješilo velikog problema – mogućnosti da se islam preko Bosne širi Europom. Bila je to situacija koja je zahtijevala igru u rukavicama, odluke koje se mogu različito tumačiti, krvava prešućivanja i sl.

Treba imati na umu:

3. Širenje granica Hrvatske i Srbije

Sredstva i načini se mijenjaju ali želja za proširenjem granica Hrvatske i Srbije konstantno je prisutna. U početku je to bila najava o promjeni izgleda 'kifla države' i memorandum SANU. Poslije su to bila osvajanja ratnim akcijama, logorima, silovanjima, slavodobitnim bešćutnim ubijanjima pojedinaca na otvorenome ili u logorima, da bi po službenom okončanju rata sve bilo nastavljeno političkim igrama stvaranja Republike Srpske i Herceg-Bosne.

Širenje granica stalni je imperativ nad glavama mitomanskih ideologa jer se prema nekom rezultatu mora ići. Pa ako se o njemu ne smije otvoreno govoriti, to ne znači da svako neko vrijeme neće isplivati na površinu neka verzija priče o nekom pripojenju, širenju, samostalnosti, pridruživanju, odnosno ignoriranju zajedničke vlasti u BiH (neplaćanjem poreza, blokiranjem zajedničkih institucija i sl.).

Širenju granica ispriječila se tvrdoglavost 'Turaka', 'Muslimana', odnosno 'Bošnjaka' koji su iz ničega stvorili vojsku s kojom su uspjeli sačuvati dio svog naroda i dio teritorija.

Briga za hrvatski/katolički narod u BiH uglavnom je krinka za sitne imperijalne težnje Hrvatske kao zakašnjele imperijalne sile. Briga Srbije za srpski/pravoslavni narod u BiH odjek je imperijalne želje da se sve Srbe smjesti u jednu državu bez obzira na želje ili čak postojanje drugih naroda na tim prostorima. Kad nije išlo s Jugoslavijom,

dio srpskih ideologa izlazi s tezom da ni Bosna ne može funkcionirati kao zajednica naroda. To im naravno daje opravdanje da na skriveni način zatraže povezivanje sa Srbijom odnosno širenje granica Srbije.

Skrivena agenda Prisvajanje teritorija proglašavanjem naroda hrvatskim ili srpskim

Rat i borba za teritorij drugim sredstvima u poratnim godinama nastavljani su tezama i podržavanjem takozvanih povjesničara koji su na različite načine pokušavali bošnjački korpus smjestiti u okvire hrvatske ili srpske nacije. Tako su muslimani ponovno imali priliku postati cvijećem hrvatskog naroda, odnosno Srbima koji su bili prisiljeni prijeći na islam.

Igre su to dijela politike koji smatra da, uz pomoć obavještajnih i paraobavještajnih struktura, može isplesti takvu mrežu utjecaja u koju će pasti čitav jedan narod (a s njim naravno i teritorij).

Zagovornici hrvatstva ili srpstva **bošnjačkog ili bosanskih naroda** naravno ne govore o teritoriju. U svom dodvoravanju oni znaju granice. Važno je **biti na strani** onih koji prisvajaju narod u želji da pripoje teritorij. To je stav koji katapultira u takozvanu visoku politiku (koja bi se s dosta prava danas trebala nazvati dubokim muljem, kaljužom, blatom, močvarom).

U tranzicijsko doba u regiji politika je oblik trgovinskog interesnog okupljanja, pa je i odnos hrvatske i srpske politike prema Bosni proces trgovanja na svim razinama.

Izravna je to posljedica utjecaja europske i svjetske politike, obavještajnih službi i njihovog utjecaja na potkupljivi sloj političara koji je bio zadužen provesti raspad jedne države i podsticanje mržnje među narodima te države i s druge strane posljedica je to društvenog vlasništva koje je podržavljeno i koje je predstavljalo plijen namijenjen takozvanim političarima.

Stvoren je sistem održavanja i odvajanja srpske enklave unutar Bosne i hercegbosanskog ignoriranja državne zajednice Bosne i Hercegovine. Ove su dvije zajednice dobile svoju političko-ekonomsku nomenklaturu koja je bez obzira na korupciju, nepotizam,

očigledne krađe u pretvorbi – tolerirana od strane trgovaca iz Hrvatske i Srbije.

Ako bi se ozbiljno govorilo onda bi se moglo i trebalo reći/pitati:

Iz kojih je pozicija moguće govoriti o prošlosti i budućnosti jednog naroda, jedne države, zajednice naroda ...

Treba li prije ulaska u materiju postaviti **kriterije** razmišljanja i vrednovanja kako bi se omogućila nepristranost.

Svojevremeno je utemeljitelj znanosti povijesti tvrdio kako je bez utemeljenja u filozofiji historija zapravo samo pričanje priča. Vjerujem mu i pokušat ću razmišljanje približiti pristupu koji će barem u namjeri **biti filozofijski**.

1. Sve se mijenja, mijena je povijesna zakonitost svega pa i političkih odnosa. Istovremeno povjesničari pokušavaju napraviti ideološke jednolinijske priče identiteta nacija i država kao da nikada nije bilo drugih i drugačijih ideja. (Ako su Hrvati bili sretni što izlaze iz Jugoslavije to ne znači da su bili nesretni izlaskom iz Austrougarske i ulaskom u slavenske integracije).

2. Zadatak države je pravedno uređenje koje bi njenim građanima omogućilo život u skladu s vlastitom vrlinom, dakle sreću. O tome se naravno danas više ne razgovara. To pripada vremenima teorije ... Mi smo danas navijači jedne ili druge ideologije, a ideologije su laži ispod kojih se kriju prevare.

3. Povijesne mijene odnosa nacije i vjere ne omogućuju poziciju iz koje bi se interpretirala neka politička situacija. Nacije naimenisu oduvijek postojale, a okolnosti nastajanja nacija su različite. Jednako tako kad pogledamo temeljne odrednice nacija vidjet ćemo da ne postoji jedna zakonitost i jedno pravilo/razlog uspostavljanja odnosno opstanka neke nacije.

Preskočio bih teorijski dio koji pojašnjava pa bih dodao za kraj još samo ovo:

U Bosni se sudaraju dva principa: Islam je vjera, ali i način života, pa i oblik koji propisuje načine političkog organiziranja i djelovanja. Ako ćemo biti iskreni u Bosni nikada nije bio prakticiran islam koji je uobičajen u arapskim zemljama. Kod nas se manje klanjalo, vjernici su voljeli zaviriti u čašicu, desetljećima se na ulicama nije moglo vidjeti žensku osobu prekrivena lica.

S druge strane Europa i Zapad proklamirali su sekularnu državu i razvijaju svoj oblik licemjerja. Kršćanska vjera je jedan od snažnih identiteta Europe, a mnoge dimenzije vjerskoga ušle su na mala vrata u ta sekularna društva. Pritom ne treba zaboraviti istaknuti da bi bilo sjajno da je riječ o sustavu etičkih vrijednosti koji bi pridonio moralnosti društava. Nažalost u pravilu je riječ o uplitanjima religijskih hijerarhija u političke teme. Riječ je o novim sukobima religijskih i političkih struktura.

Druga podjela bitna za Bosnu je dvojba o tome da li nacionalno ili građansko treba prevladati u zemlji koja je već do sada stradala zbog interesa koji su došli izvana, a pred kojom su novi utjecaji i novi/stari interesi. Besmisleno bi naravno bilo da Europa zagovara bilo kakvo načelo osim građanskog, no to građansko istovremeno može biti trojanski konj onoga što kao kulturni i civilizacijski kontekst dolazi s islamom. A ako na povijesnoj, kulturnoj, pa i vjerskoj razini nisu zaživjele teze II Vatikanskog koncila, onda i u Bosni možemo očekivati samo probleme uz eventualno priznanje građanskog načela kao osnovnog za konstituiranje zajednice.

Treća stvar koju smatram bitnom je pokušaj odgovora na pitanje kako se postaviti.

O sudbini ove države odlučivat će interesi sila koje svakodnevno odmjeravaju svoje snage na raznim meridijanima svijeta. Bošnjaci im u tome mogu pomoći samo tako što će biti 'veći od svoje sudbine', što će *sabur* koji nose u sebi razviti do krajnjih granica, što će pokazati da su dio i europskog korpusa i da podsjećaju Europu da je Europa kao zajednica naroda i vjera – moguća.

Ernest Renan je u svom relativno kratkom ali vrlo smislenom tekstu što je nacija skrenuo pozornost na nekoliko stvari koje bi trebalo imati u vidu kod razmišljanja o bilo kojoj naciji ili bilo kojem konfliktu nacionalnih osjećaja. Renan je naime upozorio da greške u operiranju idejom nacije mogu dovesti do opasnih nerazumijevanja. Kad govori o naciji on govori o rasnim, jezičkim, teritorijalnim i vjerskim vezama unutar neke ljudske zajednice koje utječu na oblikovanje nacije. No nijedna od tih odrednica nije univerzalna niti isključiva.

Na oblikovanje nacija, smatra Renan utjecali su i raspad Rimskoga Carstva i pojava kršćanstva, i provale Germana u Rimsko Carstvo i njihova struktura dinastije odnosno vojne aristokracije.

Interesantan je detalj njegovo detektiranje razlike između europskih civilizacijskih integracija i integracija pod okriljem Osmanskog imperija. Dok u slučaju Germana osvajači preuzimaju vjeru osvojenih i dolazi do svojevrsnog približavanja nacija, Turci svoj imperij oblikuju tako da u njemu paralelno koegzistiraju različite religije: “*Turci, Slaveni, Grci, Armenci, Arapi, Sirijci, Kurdi i dan danas se razlikuju kao što su se razlikovali onda kad su bili pokoreni.*”

U temeljima svakog velikog imperija leži uklesano ***Divide et impera*** – Zavadi pa vladaj. Austrougarska je imala takvu politiku prema svojim pokrajinama, ali joj se to vratilo kada su Sjedinjene Američke Države poželjele umanjiti utjecaj Austrougarske, pa su podržale pokrete koji su doveli do cijepanja Austrougarske monarhije.

Sve administracije SAD-a koristile su se tom metodom. Snaga imperija leži u slabosti njegovih potencijalnih suradnika, pa i onih koji bi pružili makar simboličan otpor. Grčko-turski rat velikim je dijelom izazvan interesima država Europe i Amerike. Izraelsko-arapski ratovi uvezani su sa civiliziranih područja na ‘necivilizirano’ arapsko područje (koje je inače jedno od kolijevki čovječanstva).

Ako preskočimo niz sličnih uvođenja demokracije i dođemo na područje bivše Jugoslavije, moramo shvatiti da Jugoslavija nije odgovarala europskom kapitalu i američkim vojnim interesima. Hoće li kapitalizam i američka vojna i obavještajna struktura mirovati? Mislim da je to retoričko pitanje i da je odgovor jasan. Vrijeme će donijeti sve više potvrda o ulozenim sredstvima i obavještajnom radu koji je uloženi u razbijanje Jugoslavije, uvođenje najsirovijeg kapitalizma, osiromašenje privrede, ulazak globalnih korporacija i stvaranje pretpostavki za postavljanje vojnih baza.

Naravno da je u Jugoslaviji kao zemlji kojom upravlja jedna hijerarhija moralo biti velikih nepravdi, prikrivanja zločina iz i nakon Drugog svjetskog rata, zločina Golog otoka, neslobode iznošenja stavova koji se nisu slagali sa stavovima hijerarhije.

Jugoslavija nije znala niti što će s narodom koji je živio u Bosni i stoljećima živio islam. Vjerojatno je mišljeno da će se iskra islama ugasiti u toj europskoj islamskoj enklavi ali to se nije događalo. Neodlučnost je osnažila utjecaje Hrvatske i Srbije u razvijanju koncepta o srpskim ili hrvatskim korijenima svih ljudi u Bosni pa tako i bosanskim muslimana. Sve su to jako dobro poznate stvari. Pitanje je jesu li

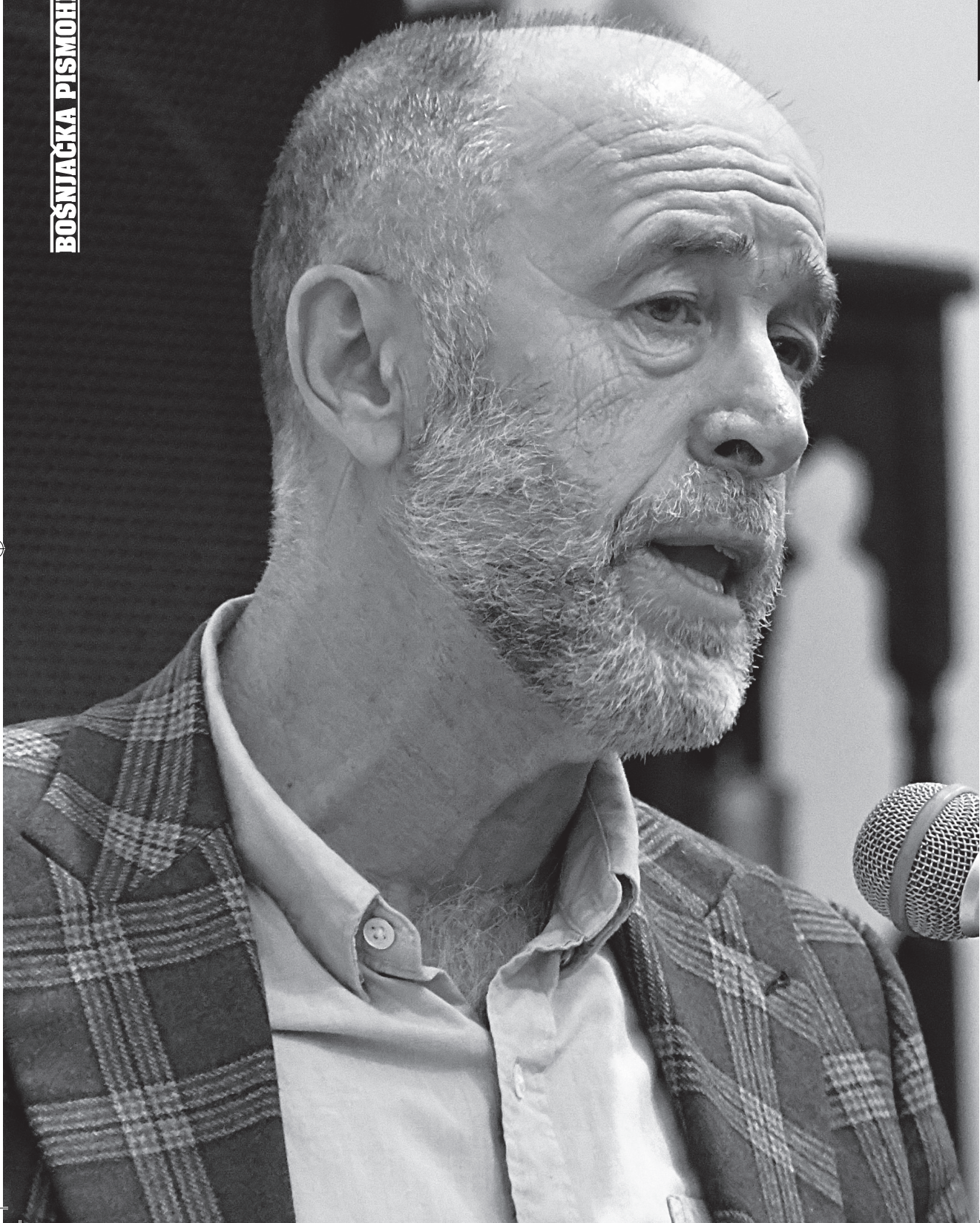
poduzeti koraci bili pravi i kako se postaviti u ratu koji je po završetku rata nastavljen političkim, gospodarskim, obavještajnim, medijskim i drugim sredstvima.

U dubinama pitanja odnosa BiH, Hrvatske i Europe krije se zapravo jedno temeljno ljudsko pitanje o odnosu morala i politike. Politika je pjena kojom se pokušava objasniti voda. Moral je dubina vode koja pjenom može biti skrivena, ali koja će prije ili kasnije doći do izražaja.

HIDDEN AGENDA

BOSNIJACKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Šaćir Filandra
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

BOŠNJACI I HRVATI: KONTINUITET NE/SPORAZUMA

Sažetak: *Odnosi Bošnjaka i Hrvata posljednje stoljeće prolazili su i još prolaze kroz različite faze. Aktualno stanje ovih odnosa još je pod refleksom minulog rata i neostvarenih političkih ciljeva u njemu. Bošnjačke i hrvatske političke elite u Bosni i Hercegovini zarad svojih partijskih interesa instrumentaliziraju otvorena pitanja između ovih naroda. One ne iskazuju interese za znanstveno istraživanje međuetničkih prilika u državi kao pretpostavku trajnijeg rješenja međusobnih odnosa.*

Ključne riječi: *Hrvati, Bošnjaci, povjerenje, sukob.*

I

Svaki govor o općim odnosima dvaju naroda, u ovom slučaju Hrvata i Bošnjaka, metodološki je nedostatan budući da se o odnosima tako velikih društvenih grupa kakve su nacije ili narodi, a s obzirom na njihovu strukturalnu i kvalitativnu heterogenost i kompleksnost, znanstveno i odgovorno skoro i ne može govoriti. Svi aktualni govori o odnosima naroda u Bosni i Hercegovini su, inače, dosta paušalni i neargumentirani te više emocionalizirani i ideologizirani nego na znanstvenim istraživanjima zasnovani. Metodološku ogradu ove vrste naprosto moramo na početku svake analize ovog tipa imati u vidu te i rezultate takvih općenitih analiza uzimati s izvjesnom rezervom. Ne prejudicirajući krajnji stav ovoga eseja, na njegovom početku kao svojevrsnu zaključnu preporuku sasvim odgovorno iznosim stav da je o odnosima Hrvata i Bošnjaka danas potrebno i jedino moralno i politički odgovorno govoriti na osnovu konkretnih empirijskih i komparativnih analiza odnosa ovih naroda. Naime, danas nam nedostaje konkretna analiza recentnih hrvatsko-bošnjačkih odnosa uopće, a posebno “na terenu” u Stocu, Čapljini, Orašju, Prozoru/Rami, Saraje-

vu, Gradačcu, Novom Travniku, Tuzli itd., i to po pitanjima opće nacionalne ravnopravnosti, uposlenosti u javnim službama, ostvarivanju komunalnih prava i prava na povratak, simboličkom predstavljanju i čitavom setu identitetskih prava. Bez ovakvih empirijskih terenskih analiza i adekvatne komparacije dobivenih podataka od nivoa lokalne zajednice do zastupljenosti naroda na najvišim razinama političke vlasti, nema ni dobronamjernog govora o ovom pitanju.

Zašto ovakvih analiza nedostaje, a moguće ih je bilo i dalje jeste ostvariti bar na razini Federacije Bosne i Hercegovine? Vodeći političari iz ovih dvaju naroda nisu uvijek ni nedobronamjerni ni nekompetentni ali jesu politički i etički neodgovorni spram međusobnih otvorenih pitanja. U okviru takvih elita politika je prije jedna volontaristička djelatnost no na egzaktnim analizama zasnovan odnos prema svijetu te se i o mnogo stručnijim pitanjima govori bez racionalnog i diskurzivnog utemeljenja. Unutar takvih elita često postoji kalkulatивно uvjerenje da je zamagljivanje suštine nekog problema prostor za njihovu uspješnu manipulaciju i stranačku promociju. Uskim stranačkim interesima u pravilu se daje prednost u odnosu na općedruštvena rješenja. Iz svih tih razloga i moj govor o ovoj temi ostaje na razini politološkog eseja i može biti samo prilog stavu da je ovo pitanje nužno ozbiljno shvatiti i razmotriti.

U našoj političkoj kulturi poslovično nedostaje kritičke autorefleksije vlastite pozicije, uvijek je kriv onaj Drugi, te stoga metodološki istraživani odnos počinjem s etničkim istorodnicima, Bošnjacima. Bošnjaci, pogotovo sarajevski i pretežno gradski, s vidnom dozom prepotentnosti odnose se prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Hrvati se, jednostavno, ili podcjenjuju ili u politici zanemaruju. U toj optici, koju nigdje nećete eksplicitno naći, Hrvati se smatraju zanemarljivom manjinom koja je u demografskoj recesiji te neizbježnom statističkom padu udjela u stanovništvu države. Iz te statističke, kvantitativne optike oni se automatski cijene manje relevantnim političkim faktorom te skupinom s kojom je uvijek moguće s pozicije većine naći zadovoljavajuće rješenje. Ovakvu političku percepciju Hrvata unutar bošnjačkih stranačkih elita srećemo posebno nakon smrti Alije Izetbegovića kada su njegovi politički nasljednici državnu i nacionalnu politiku dominantno sveli na relaciju Sarajevo – Banja Luka,

odnosno na bošnjačko-srpske odnose. To fokusiranje bošnjačke političke pažnje na Srbe dijelom je refleks i šireg recentnog geopolitičkog odnosa Rusije i Turske i njihovih povremeno usklađenih nastupanja na balkanskoj i široj političkoj pozornici, a što ćemo ovoga puta ostaviti izvan fokusa naše pažnje. Istovremeno, političko zanemarivanje značaja Hrvata u bošnjačkoj politici posljednjih godina prouzrokovano je jačanjem pozicije entiteta Republike Srpske i njenog lidera Milorada Dodika, od kada se većina bošnjačke politike oblikuje kroz reakciju na njegove poteze.

Političko jačanje i dodatno legitimiranje entiteta Republike Srpske presudno utiče na aktualne stranačko-političke odnose Hrvata i Bošnjaka. Danas hrvatska politička elita sa srpskom nastoji uspostaviti tzv. manjinski blok u Bosni i Hercegovini a Bošnjake predstaviti kao majorizirajuću većinu, simbolički im dodjeljujući dominirajuću poziciju kakvu su u Jugoslaviji imali Srbi. Na izvjestan način Milorad Dodik je, u ovakvom međuetničkom kontekstu, postao politički činilac koji predvodi srpsko-hrvatske te određuje bošnjačko-hrvatske odnose. Bošnjaci su sada prvenstveno fokusirani na sprječavanje Dodikove politike defunkcionalizacije države što je doprinijelo tome da se Hrvati u bošnjačkoj politici zanemare. S druge strane, Dodikov stav političke maksimalizacije monoetničkih zahtjeva u višetničkoj državi utjecao je na orijentiranje Hrvata tom istom Dodiku, budući da su navodno uvidjeli da s Bošnjacima ne mogu ostvariti svoje ekskluzivne nacionalne interese. Reforma izbornog zakonodavstva toga je najilustrativniji primjer. Dodikov monoetnički politički instrumentalizam ohrabruje bosanskohercegovačke hrvatske političare podgrijavajući im nade u teritorijalno-političko zaokruženje unutar države. Na taj način se posljednjih godina uspostavilo političko partnerstvo Hrvata i Srba koje je implicitno protiv Bošnjaka. Na taj način je u izvjesnoj mjeri hrvatska politika u Bosni i Hercegovini postala ovisna o Dodiku i njegovim metodama političkog djelovanja dovodeći sebe u opasnost da izgubi samostalnost i autentičnost.

Jedan dio hrvatskog političkog korpusa i dalje iskazuje frustriranost činjenicom neslavne propasti tzv. Hrvatske Republike Herceg-Bosne. To da je hrvatska elita u Bosni i Hercegovini devedesetih godina prošlog stoljeća sebe ekskluzivno teritorijalno-politički sa-

modefinirala, unutar ili izvan Bosne i Hercegovine u kontekstu ovog eseja nije ni važno, u bitnome je odredilo, a i još određuje jedan dio te elite. (Bar ih tako percipiraju Bošnjaci). U toj i takvoj optici neki među Bošnjacima smatraju da Hrvati naprosto kopiraju lošu srpsku politiku, odnosno, politički se prema državi sve više ponašaju kao oni, nastojeći određenim potezima jedan fragilan politički sistem učiniti još slabijim. To što je hrvatska geopolitička, povijesna i kulturna pozicija u Bosni i Hercegovini sasvim različita od srpske taj dio hrvatske političke elite ne interesira dok ih istovremeno rastužuje činjenica da takvi projekti ne korespondiraju nacionalnoj politici Zagreba niti procesu euroatlantskih integracija naše zemlje. Umjesto da budu predvodnici evropeiziranja i civilizacijskog standardiziranja međuljudskih i međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, a što im omogućuje i kvalitativna evropska pozicija Zagreba, aktualni hrvatski političari zarad oligarhijskih interesa najčešće oponašaju partikularne i neodržive politike srpske elite čije su vrijednosne orijentacije onkraj euroatlantskih.

II

Jedan od postojanih bosanskih mitova je onaj o samorazumljivom prijateljstvu i savezništvu Bosanskih Muslimana/Bošnjaka i Hrvata. Ovaj mit traje duže od stoljeća usprkos brojnih mu protuargumentacija. Još od doba Ante Starčevića, s jedne, i Safvet-bega Bašagića, s druge strane, preko Ademage Mešića i Ante Pavelića, pa sve do Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića, u okviru različitih bošnjačkih i hrvatskih političkih i kulturnih elita vladalo je uvjerenje o većoj bliskosti Bošnjaka prema Hrvatima nego prema Srbima. Ne ulazeći u to odakle u ovom slučaju Bošnjacima potreba da se na ovaj način povezuju sa susjedima, možemo istaći da ovakvo uvjerenje i danas vlada na razini svakodnevnog bošnjačkog svijesti te da ova činjenica još ima političku relevanciju. Jednostavno, geopolitički su Bošnjaci upućeniji Splitu nego prema Nišu.

Predodžbu o prirodnom savezništvu Bošnjaka i Hrvata u osnovi je određivao, a time i nametao, karakter političkog sistema određenih povijesnih razdoblja njihovog zajedničkog življenja. Već je u znanosti

opetovana tvrdnja da je recentno povijesno grupiranje ova dva bosanskohercegovačka naroda naspram trećeg, Srba, tokom 20. stoljeća u pravilu bilo i jeste produkt dominacije srpske/jugoslavenske političke paradigme. Istovremeno, povijesno iskustvo svjedoči, a to je i teorijski fundirano, da je svaka politika grupiranja dva bosanskohercegovačka naroda protiv trećega pogubna za svaku stranu. Istinska humanistička i civilizacijska politika, što znači demokratska, liberalna i proevropska, bilo koga naroda u Bosni i Hercegovini danas ne može biti isključivo etnička, ne može biti parcijalna, etnoteritorijalna, već mora biti usmjerena na opće i zajedničko dobro svih ljudi i naroda. To što danas takve politike u Bosni i Hercegovini nema ili nema u dovoljnoj mjeri ne znači da ovu normu političkog djelovanja možemo napustiti ili zaboraviti. Detroniziranje politike sa razine djelatnosti za opće dobro na njena etnoteritorijalna i monoetnička ishodišta i dosege, a to se u Bosni i Hercegovini posljednje tri decenije dešava, nužno vodi međuetničkim sukobima.

Dakle, hrvatsko-bošnjački odnosi kroz povijest su uvijek bili politički, a ne etnički determinirani, mada je dugo među pojedincima s obje strane vladalo uvjerenje o nacionalnoj istorodnosti ovih skupina. Ti odnosi su bili stvar, barem u novije doba, jugoslavenske državne i idejne konstelacije kada su ovi narodi skupa činili ugroženi, manjinski politički blok. No, i tada je politička kooperacija bila stvar političkih i kulturnih elita, dok je konfesionalna, kulturna i grupno-identitetska razdjelnica na razini puka bila uspostavljena, čvrsta i stabilna.

To da su Bošnjaci tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina prošlog stoljeća prvi put u modernom dobu ratovali protiv Hrvata, i obrnuto, značilo je kraj uvjerenja o nekom prirodnom savezništvu ova dva naroda. S tačke gledišta tog sukoba, koji se još snažno reflektira na aktualno stanje, bošnjačko-hrvatski odnosi mogli su krenuti linijom partnerstva, ravnopravnosti ili daljnjeg sukobljavanja. O ovom vojnom sukobu danas postoje, a zadugo će i postojati, dijametralno suprotne percepcije. A o percepcijama je ovdje riječ. Za oba naroda on je značio slabljenje liberalnog a jačanje ksenofobičnog nacionalizma. Znanstveno i političko suočavanje s dijelom nečasnom ulogom u ratu protiv Bošnjaka i Bosne i Hercegovine, a koncentracijski logori i stradanje Mostara je najveći simbol tog sukoba, kamen

je temeljac svake buduće liberalizacije hrvatskog političkog korpusa u Bosni i Hercegovini. Danas je ovo suočavanje još samo svojina pojedinih liberalnih novinara i intelektualaca čije djelovanje ne utiče na promjenu temeljnog, u ovom slučaju prema Bošnjacima i Bosni nacionalistički intoniranog političkog *mainstreama*. Na bošnjačkoj strani, ratni sukob je stvorio nepovjerenje prema komšijskim Hrvatima, ojačao je bošnjačku samosvijest ali i aroganciju te uspostavio razočarenje u politiku Republike Hrvatske prema njima. (A Republika Hrvatska to razočarenje svako malo i danas podgrijava). I pored različitih vizija unutarnjeg uređenja države, proizašlih iz njihove samostalne i slobodne političke individualizacije, demokratska atmosfera ih upućuju na medijaciju, dijalog i konsenzus.

Odnosi Hrvata i Bošnjaka danas nisu faktor političke stabilnosti zemlje, kakvi su ipak, i pored oružanih sukoba, bili u minulom ratu. O karakteru i dosezima novouspostavljene koalicije hrvatske i srpske političke elite Bošnjaci su jako zainteresirani. U njihovoj većinskoj percepciji ova koalicija, u jednom momentu krize, može biti, što ne znači i da mora biti, pokazatelj i instrument opasnih namjera prema Bošnjacima. O ovoj koaliciji Bošnjaci preovlađujuće negativno misle, a njen karakter u vremenu koje slijedi očitovat će sami njeni akteri. Među Bošnjacima je prisutna slutnja da ova nova koalicija Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini legitimira nasilje, nepravdu i amnestiju minulih zločina. Ona svojim zahtjevima za daljnje etno-teritorijalno komadanje zemlje, te permanentnim činjenjem političkog sistema nefunkcionalnim, deinstitutionalizira politiku i dovodi nas na prag vaninstitucionalnih rješenja koja su uvijek predvorje nasilja i mogućih sigurnosnih rizika, smatra se u pojedinim bošnjačkim krugovima.

III

Sva dosadašnja nastojanja, domaća i inozemna, usmjerena na funkcionaliziranje bosanskohercegovačkog političkog sistema, doživjela su neuspjeh. Uz međusobna nacionalna i stranačka okrivljavanja za izostanak razvoja društva i države danas je sasvim evidentno da bosanskohercegovačke političke i nacionalne elite ne iznalaze načine za promjenom postojećeg stanja, a niti im se sa tom promjenom žuri.

Istovremeno, politička praksa svjedoči o nepostojanju nekog novog subjekta promjene. Nacionalne političke i vjerske elite unutar svih naroda akomodirale su svoje ambicije postojećim pravilima igre; uspostavivši održiv omjer snaga politiku su svele na preraspodjelu moći, novca i resursa, reproducirajući sebe i svoje oligarhijske stranačke strukture. Etnicizirana politika intelektualnoj zajednici je suzila prostor kritičkog diskursa, kvalificirajući sumnjivim ako ne i izdajničkim svako prekoračenje vlastitog etničkog univerzuma, tako da je ona kao mogući i dužni činilac nove vizije društva u osnovi inhibirana i marginalizirana. O ovom pitanju je jedino nešto bolje stanje u sarajevskoj intelektualnoj zajednici s tim da njena energija nije dovoljna da bi generirala jednu novu društvenu paradigmu. Dok nevladin sektor preživljava u finansijskoj samodostatnosti, široke socijalno deprivirane kategorije bivših radnika i seljaka u potpunosti su postale žrtve neoliberalne ekonomije pretvorivši se u hranu svakojakih populizama. Novoizrasla poslovna zajednica, zasnovana na privatnom kapitalu i ličnoj inicijativi, jedina bi mogla imati transetničke interese budući da je centrirana na vlastiti kapital, njegovo održanje i uvećanje. Istovremeno, ova grupacija ljudi, u koju osobno polažem najveće nade, stalno je pod pritiskom optužbi za nemoralno bogaćenje i tajkunizaciju društva, s jedne, i pod efektivnom je kontrolom stranačkih oligarhija bez čije pomoći ne može da razvija vlastitu djelatnost, s druge strane.

Budući da se ovakvo teško i komplicirano stanje niti zna niti može kvalitativno i brzo promijeniti ono se, istovremeno, s jedne strane glorificira kao maksimum nacionalnih postignuća, posebno u srpskoj a dijelom i bošnjačkoj politici, dok se, s druge strane, rješenja traže u povijesno već iskušanim obrascima i modelima, što je nemala karakteristika hrvatske politike. Ipak, kako vrijeme prolazi i neriješeni problemi se nagomilavaju, energije za zadržavanje postojećeg stanja kao maksimuma povijesnog trenutka neminovno slabe, tako da i njegovo zadržavanje postaje problematično. Kako u Bosni nema vizije novih društvenih i političkih odnosa rješenja za postojeće stanje i nagomilane međunacionalne probleme nastoje se pronaći u prošlosti. Takvu jednu regresivnu utopiju imamo na strani tzv. nacionalnih stranaka, gdje HDZ prednjači, ali i na strani stranaka tzv. ljevice, gdje prednjači SDP. Ovoga puta ćemo se osvrnuti na ove dvije regresivne utopije.

Kada je hrvatski politički blok u pitanju, a ovdje možemo govoriti o ustanovljenom i monolitnom bloku u određenim nacionalnim pitanjima, aktualni politički trenutak obilježava jedna koordinirana i široko postavljena politička aktivnost usmjerena na to da se istovremenim pokretanjem čitavog niza otvorenih pitanja oni konačno riješe. Za bosanskohercegovačke Hrvate, upravo isto kao i za Srbe i Bošnjake, sva statusna, socijalna, društvena i opća ljudska pitanja postala su nacionalna pitanja. U tom smislu tzv. hrvatsko pitanje u Bosni i Hercegovini krajnje je reducirano na pitanje promjene Izbornog zakona Bosne i Hercegovine, a ovo pitanje na izbor hrvatskog člana Predsjedništva države. Budući da se ovo pitanje povlači više od jedne decenije u njegovom seciranju moramo biti jasni: krajnje je politički i moralno neprihvatljivo da jedan narod, u ovom slučaju bošnjački, nastavlja birati hrvatskom narodu člana Predsjedništva države, a to se desilo već dva puta. Bošnjacima to ne treba, Bošnjaci to ne trebaju raditi; bez obzira što je to legalno po postojećem ustavu, oni takvom praksom neće biti sretniji niti će njihova država biti jača. Bošnjaci se trebaju sjetiti činjenice da su njima, tokom dvije Jugoslavije, sve političke prvake, na ovaj ili onaj način, preko sedam decenija određivali i birali Srbi, posredno ili neposredno. Ako su aktualni bošnjački političari za to da jedan narod drugom ne bira predstavnike, a siguran sam da većinski jesu, onda je rješenje ovog pitanja samo stvar tehnikalija. Na njima je, i to upravo na njima, da oko jednog artificijelno stvorenog pitanja ne prave dublje razdore u zemlji i da ponude rješenja koja će sviju zadovoljiti. Moguć je, na primjer, i posredan izbor člana Predsjedništva, iz državnog parlamenta, pa makar i za Hrvate i Bošnjake, ako Srbi za sada odbijaju ovakav asimetričan prijedlog. Svako rješenje je bolje od postojeće antagonizirajuće prakse. Davanje simboličkog kapaciteta nacionalnih poglavica članovima Predsjedništva države, a što je sada slučaj kod svih nacionalnih politika, dugoročno je pogubno za državu budući da tri poglavice impliciraju tri naroda, tri religije, tri vojske, tri teritorije, tri javna medija, trojno obrazovanje, jednom riječju, trajno trojno podijeljeno društvo. O ovom pitanju su Bošnjaci na potezu, bez obzira što taj potez godinama izostaje, naravno na način koji neće ići u pravcu slabljenja države niti maksimalističkom udovoljavanju samo jednoj strani.

Aktualno hrvatsko inzistiranje na promjeni Izbornog zakona do-
vodi bošnjačko-hrvatske odnosi do vrhunca krize i međusobnog ne-
povjerenja. Ovo pitanje ima i jedan drugi, mnogo širi i mnogo muč-
niji podtekst, bar Bošnjaci tako smatraju. U bošnjačkoj percepciji, ako
o njoj uza sve simplifikacije možemo govoriti, aktualnim prijedlogom
za promjenom Izbornog zakona hrvatski političari nastoje ponovno
legalizirati etničku teritorijalnu podjelu zemlje. Takvo nastojanje, u
ovoj percepciji, krši osnovna ljudska prava građana nehrvata i u su-
protnosti je sa evropskom građanskom orijentacijom zemlje. Hrvati
su ne ugroženi već povlašteni narod u Bosni i Hercegovini, dio je ove
percepcije, njima država služi samo kao bankomat, zauzimaju pro-
porcionalno u vlasti daleko više pozicija u odnosu na svoju brojnost,
i sva priča o vlastitoj ugroženosti samo je paravan za reuspostavu tre-
ćeg entiteta, odnosno bivše Herceg-Bosne. Hrvatski prijedlog izbor-
nog zakona i bošnjačka percepcija tog prijedloga stvara emocionalni
jaz između ova dva naroda i slabi emocionalnu podršku zajedničkoj
budućnosti zemlje. Istina o cijeloj stvari je kao i obično negdje na sre-
dini. Naime, niti hrvatsko uvjerenje o dominantnosti Bošnjaka u Fe-
deraciji Bosne i Hercegovine niti istovremeno bošnjačko uvjerenje o
povlaštenosti Hrvata u njoj nije zasnovano na meritornim podacima i
znanstvenim istraživanjima, već je više stvar medijsko-političke spek-
takularizacije njihovih odnosa. Očito je da ni jednoj ni drugoj eliti,
cijelo vrijeme trajanja ovakvih predodžbi, ne odgovara da se među-
sobni odnosi izvedu na čistac. Umjesto toga, nejasno stanje se svako
malo podgrijava za dodatno nacionaliziranje vlastitih javnosti i ubi-
ranje izbornih glasova.

Regresivna utopija bosanskohercegovačke ljevice na simboličkoj
razini se često javno promovira povodom obilježavanja dana pobje-
de nad fašizmom i sličnim manifestacijama antifašističkog opredje-
ljenja građanstva. Bivši bosanski komunisti Sarajevom znaju upadno
šetati ispod Titovih slika i socrealističkih parola na taj način simbo-
lizirajući ne samo žal za bivšom državom već i svoju viziju budućeg
bosanskohercegovačkog društva. Konzervativizam političke ljevice,
danas vidno institucionalno pocijepane, ogleda se u neartikuliranoj
paradigmi budućnosti sukladnoj promijenjenoj društvenoj strukturi i
izmijenjenim povijesnim okolnostima. Simboličko prizivanje vrijed-

nosti monoideološkog i monostranačkog društva koje je zabranjivalo sve liberalne vrijednosti i ugrožavalo osnovna ljudska prava danas se nadaje politički neodgovornim. Ideološki dezorijentirana i institucionalno neorganizirana bosanskohercegovačka ljevica sve nade jedino može polagati, a tako se bar do sada i ponašala, u propuste pozicije, a ne u atraktivnost vlastitih politika.

Niti aktualna autoteritorijalizacija HDZ BiH niti ideološka neprofiliranost SDP BiH nisu slučajne pojave. Svaka dublja analiza bi pokazala da su političke i socijalne devijantnosti bosanskohercegovačkog društva i države rezultanta izostale demokratske tranzicije. Rat je otac svih bosanskohercegovačkih stanja. Ratom uspostavljena stanja prepuna su boli, krvi, nepravde, gorčine, zaslijepljenosti, osvete, tuge, prevare, iznevjerenih očekivanja. Politička i socijalna postignuća uspostavljena nasiljem danas samo kroz permanentan proces učenja i pregovaranja možemo mijenjati. A za takav tok svijesti nemamo ni tradicije, ni znanja, a počesto ni volje. Izgradnja nove bosanskohercegovačke političke paradigme je nužan i dugotrajan proces. Ta nova Bosna, a o njoj mislimo kada sve ovo pišemo, bit će rezultat hrabrih ljudi, političara s vizijom i spremnošću za rješenja koja nikada ranije u ovoj zemlji nisu iskušavana.

BOSNIAKS AND CROATS: CONTINUITY OF DIS/AGREEMENT

Summary

In the last century, the relations between Bosniaks and Croats have been going through and are still going through various phases. The current state of these relations is still a reflex of the past war and political goals unfulfilled in it. Bosniak and Croat political elites in Bosnia and Herzegovina, for the sake of their parties' interests, are instrumentalizing the open matters between these peoples. They do not express interests in scientific research of the interethnic conditions in the country as a precondition for a more permanent solution of mutual relations.

Key words: Croats, Bosniaks, trust, conflict.

BOSNIAČKA PISMOHRANA

Dr. sc. Fahrudin Novalić

Zagreb

SINERGIJA EKSPPLICITNOGA I IMPLICITNOGA RATA

Sažetak: *Autor u ovom članku razmatra sinergiju eksplicitnoga i implicitnoga rata – tvrde i meke moći, kojima se nameće volja agresora njegovim žrtvama. Implicitno ratovanje u oružanom ratu, kao i u tzv. miru, sredstvima i metodama meke moći (soft power), može zamjenjivati (supstituirati) i(li) dopunjavati (komplementirati) sredstva i metode tvrde moći (hard power). To se postiže legalnim vrstama političkog, diplomatskog, ekonomskog, tehnološkog, trgovinskog, kulturno-duhovnog i inog komuniciranja, na nacionalnoj i međunarodnoj razini, s ilegalnim ciljevima, sredstvima i metodama. Najčešći su oblici implicitnoga rata: politički rat, diplomatski rat, ekonomski rat, tehnološki rat, trgovinski rat, cyber rat, religijski rat, medijski rat, kulturalni rat, ekološki rat, rasipanje i potrošačko ponašanje kao implicitni rat. Samo cjelovitim, trajnim i pravednim mirom, koji se ostvaruje humanim komuniciranjem sudionika, u cjelini nacionalnih i međunarodnih odnosa, može se učinkovito nadvladavati uzroke, oblike i posljedice eksplicitnih i implicitnih ratova.*

Ključne riječi: *eksplicitni rat, implicitni rat, meka moć, mir, sinergija, tvrda moć.*

“Ratovanje među ljudima u ratu i u miru, ključ je za nezasitnost ljudske vrste i za njezine praktične stavove koji iz toga slijede...”

(Horkheimer, 1988: 78)

“Umijeće ratovanja od životne je važnosti za svaku državu. To je pitanje života i smrti; ili put prema sigurnosti ili put prema propasti. Prema tome ono se ni pod kojim okolnostima ne može zanemariti.”

(Cu, 1995: 1)

“Sun Cu je izuzetnu knjigu, (Umijeće ratovanja, *op. a.*), napisao u
Kini pred dvije i po tisuće godina.”

(Clavell, u: Cu, 1995: i)

Uvod

Agresivnost, sukob, podčinjavanje, dominacija i ratna destrukcija, uvijek su bili obilježja ljudskog društva. Čovjek je, primjenjujući sredstva i metode svoje rušilačke moći, postao kataklizmična prijetnja vlastitoj budućnosti. U ratu zaraćene strane, vojnim i nevojnim sredstvima i metodama, nameću svoju volju jedna drugoj, s ciljem pragmatičnih uvjetovanja, osvajanja, podčinjavanja i dominacije teritorijama i eksploatiranja prirodnih i društvenih potencijala. Eksplicitni (oružani/vojni/vidljivi oblik) i implicitni (neoružani/nevojni/nevidljivi, ili manje vidljivi oblik rata), dva su osnovna oblika rata kao društvenoga sukoba. Često se upotrebljava termin hladni rat, o kojemu će sažeto biti riječi u ovom tekstu. Čovjek, kao prirodno biće, raspolaže genetskim programom i instinktivno-nagonskom regulacijom ponašanja i razvoja. Konrad Lorenz, autor poznatoga djela o agresiji¹ “(...) smatra da se ljudi u osnovi ne rukovode razumom, već nagonima i da u tome nalikuju na štakore, koji su miroljubivi u okviru svoga klana, dok su pravi razbojnici u odnosu prema susjedima” (u: Kuvačić, 1979: 157; usp.: Lorenz, 1963, 1966; Novalić, 2006: 80). “Prema Lorenzu, ljudska destruktivnost koja se izražava ubijanjem pripadnika vlastite vrste potječe od instinktivne agresije u čovjeku. Tijekom evolucije ta je agresija poprimila pretjeran oblik – iz njezina nezadovoljenja mogu proizići izljevi razornog i uništavajućeg nasilja (usp. Hacker, 1971). Lorenz tvrdi da ti izljevi postaju sve vjerojatniji, jer izum oružja ima kao posljedicu uništenje funkcionalne ravnoteže između agresivnog instinkta i mehanizama koji sprečavaju ubijanje pripadnika vlastite vrste. To posebice vrijedi u modernome ratovanju, gdje metode ubijanja sa sve većih udaljenosti otklanjaju te zapreke.” (u: Kuper, 1993: 46)

¹ Konrad Lorenz, *Das Sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression*, Wien, 1963.; Konrad Lorenz, *On Aggression*, trans. Marjorie Kerr Wilson, 1966.; London & New York: Routledge, 2002., 2005.

To je područje, osim ostalih autora, istraživao i njemački sociolog i filozof Alfred Vierkandt. “U okviru svoje formalno zasnovane sociologije, istraživao je i neke opće društvene konstelacije, kao što su ‘podređivanje’, odnosno ‘urođena socijalna svojstva čovjeka’ (poziv za pomoć, instinkt borbe, oponašanje, itd.)” (usp. Grlić, 1982: 431) Korijeni ratobornosti su i u prihvaćanju socijalno-darvinističke orijentacije koja je sadržana u individualnoj i grupnoj prirodi čovjeka. Ova se orijentacija na razini pojedinca odvija po logici *homo homini lupus*.

Koje su osnovne vrste, uloga i smisao moći u eksplicitnom i implicitnom ratu?

Tvrda i meka moć

“U ljudske mase treba ili uletjeti kao topovski projektil (tvrda moć, *op. a.*) ili se uvući kao kuga (meko moć, *op. a.*). Poštenjem se ništa ne postiže”.

(Balzac, 2005)

“Čim jedna od naših industrijskih grana ne nađe tržište za svoje proizvode, potreban je rat za otvaranje novih tržišta. U Trećem Zelandu ubili smo dvije trećine stanovnika da bi natjerali preostale da kupuju naše kišobrane i naramenice”.

(Anatole, 1998)

Eksplicitni i implicitni rat su spojivi. Prema potrebi i konkretnim okolnostima u kojima se vode, mogu se dopunjavati i(li) zamjenjivati. Tvrda moć u eksplicitnom ratu (*hard power*) i meka moć u implicitnom ratu (*soft power*), dvije osnovne vrste moći u rat(ovanj)u. Osim njih upotrebljava se i termin hladni rat – hladno, neprijateljsko stanje odnosa među državama, bez upotrebe oružanih snaga, ali s aktivnim propagandno-ideološkim sredstvima i metodama. Po tome se pojam hladni rat može svrstati i u pojam implicitni rat, o kojem će biti više riječi u daljem tekstu. Često je upotreba meke moći, kao zamjena i(li) dopuna tvrde moći, učinkovitija u ostvarivanju ciljeva zaraćenih strana od tvrde moći. Zašto? Meko uže jače steže, a ne izaziva brutalnu destrukciju, kao što je učinak tvrde moći.

Anthony Giddens primjećuje: modernost sadrži četiri institucionalne dimenzije: kapitalizam, industrijalizam, nadzor i vojnu moć (usp.: Beck, 2001). Vojna moć provodi nadzor nad sredstvima prinude u kontekstu industrijalizacije rata.² “Vojna je moć, uglavnom, povlastica nacija-država, a razvoj vojne tehnologije dovodi do industrijalizacije rata i povećava sposobnost nacija-država da pribjegu uporabi (vojne, *op. a.*) sile.” (Haralambos i Holborn, 2002:646) Strategija oružane borbe, kao osnovni doktrinarni dokument o vođenju rata, sadrži: osnovne spoznaje o uzrocima i oblicima primjene sile na ratištu; o činiteljima, načelima, oblicima, organizaciji, namjeni, pripremi i načinu upotrebe oružanih snaga; o oblicima, sadržaju i osiguranju borbenih djelovanja u oružanoj borbi, te načinima njezina vođenja. Taktika i operatika zasnivaju se na strategiji oružane borbe.³

Rušilačko-ratomanska moć modernih, pomračenih umova, sinergijom eksplicitnih i implicitnih ratova u 20. stoljeću, te nacionalna, vjerska, rasna i ideološka, doktrinarna mržnja (totalitarna smaknuća) izvan navedenih ratova, odgovorne su za holističku destrukciju prirodne i socijalne okoline. Odgovorne su za genocide, kulturocide, biocide, ekocide, urbicide. Ratovi 20. stoljeća odnijeli su oko 87.000.000 života. Ne znamo sadrži li taj broj i više od milijun ubijenih ljudi u građanskom ratu u Afganistanu 1980-ih godina, u koji je bila uključena i Amerika. Sadrži li i približno dva milijuna Vijetnamaca, Kambodžanaca i Laošana, te pedeset i osam tisuća Amerikanaca koji su poginuli u ratu koji je trajao više od dvanaest godina, a vodila ga je Amerika u Sjevernom Vijetnamu, Južnom Vijetnamu, Laosu i

² Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press. Izvor je naveden prema: (Haralambos i Holborn, 2002: 1087).

³ Slijedi nekoliko natuknica o taktici i operatici. Taktika je grana ratne vještine koja izučava pojave i zakonitosti oružane borbe u okviru *boja* i *borbe*, kao osnovnih oblika borbenih djelovanja, tijekom pripremanja i provedbe taktičkih borbenih djelovanja i drugih taktičkih radnji na kopnu, moru i u zraku. *Boj* izvode operativno-taktički sastavi i združene taktičke jedinice u okviru operacije ili samostalno. *Borba* je najmasovniji oblik borbenih djelovanja, koji izravno izvode pojedinci, grupe i taktičke jedinice, samostalno ili u okviru *boja*. Operatika ili operativna vještina je vojna znanost i ratno umijeće – teorija i praksa koncipiranja, pripremanja, organiziranja i provedbe operacija, kao najviših i najsloženijih oblika borbenih djelovanja, (usp.: *Vojni leksikon*, 1981).

Kambodži, (Roy, 2004: 58).⁴ Totalitarna smaknuća, izvan ratova, u 20. stoljeću odnijeli su dodatnih 80 i više milijuna žrtava.

Tijekom 20. stoljeća, u ratovima i totalitarnim smaknućima, nestalo je, najmanje 167.000.000 ljudskih života, a vjerojatno i dosta više od 175.000.000, smatra Brzezinski, (Brzezinski, 1994: 7-16). Broj ranjenih, invalida i nestalih ne može se ni procijeniti. Svakako, tomu je pridonio i napredak u tehnologiji ubijanja. Podsjećamo da je u ratovima 20. stoljeća, počevši od Drugoga svjetskog rata, stradanje civila nadmašilo stradanje vojnika. Civili su, često, okrutno fizički i psihički mučeni i ubijani, što potvrđuje i rat na području bivše Jugoslavije od 1991. do 1995. godine.

Zbog brutalnosti rata kao oružanoga sukoba, osuđuje se i kompromitira agresor, kako u napadnutoj zemlji, tako i u međunarodnoj javnosti. Zato se često sredstva i metode oružane borbe zamjenjuju ili dopunjuju sredstvima i metodama implicitnoga rata. Usto agresor, kao nezajajljivo biće pohlepe, uvijek teži raznovrsnom i punom spektru okupacije, pljačke i prisvajanja materijalnih dobara.

U procijepu između Svijeta i Boga, između svjetovnoga i svetoga, čovjeka, politiku i njihove institucije, neodoljivo su privlačili i privlače idoli svjetovne religije: kapital, profit, novac, moć, politička i ina manipulacija, vlast, sila, nasilje, individualni, grupni i državni terorizam, zločin, medijska konstrukcija zbilje. Industrijsko-potrošačka civilizacija i kultura, na svim razinama *vita contemplativa* i *vita activa*, potrošački se ponaša i rasipa prirodne i društvene potencijale. To se najbolje postiže vrijednosnom koncepcijom, orijentacijom i recepcijom tzv. dopuštene – permisivne potrošnje.

Sakralizacija svjetovnoga i sekularizacija svetoga

Riječ je o stanovitoj transformaciji, premještanju vjerovanja i modela ponašanja u društvu, iz sakralnoga iskustva na sasvim sekularno područje. Sakralizacija svjetovnoga nije ni ateizam, niti tradicional-

⁴ Tamo je "SAD razmjestio pola milijuna kopnenih jedinica, bacio više od šest milijuna tona bombi. A unatoč tome, iako to ne možete povjerovati ako ste gledali većinu hollywoodskih filmova, Amerika je izgubila taj rat." (Roy, 2004: 58)

na religija. Ona je svjetovna religija – svjetovni teizam, koji na prvo mjesto ističe svjetovne stvari, događaje, osobe, društvene skupine, pri čemu se smanjuje društveno značenje religije. Oswald Spengler u tome smislu prepoznaje grabežljive pojedince – “grabežljive zvijeri” i grabežljive društvene skupine – “grabežljive čopore”, (Spengler, 1991; usp.: Jukić, 1997).

Prisvajanje imovine sakralizacijom svjetovnoga, mekom moći, pokazalo se učinkovitim postupkom manipuliranja umreženih nacionalnih oligarhija. One holističkim spektrom implicitnog ratovanja podčinjavaju, ne samo druge nacije, nego i vlastite građane – stvaraju svoje decentralizirane i deteritorijalizirane pohlepne imperije. Uvjerljiv primjer sakralizacije svjetovnoga, dogodio se u tranziciji iz socijalističkog u kapitalistički društveni sustav, devedesetih godina 20. stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća.

Tako se rađao, rastao i razvijao novi fenomen moderne civilizacije i kulture – Novi srednji vijek, (usp. Minc, 2008). Takvu praksu izdašno potiču i neregulirana tržišta. Kult tajnoga vladanja pohlepne manjine s tzv. dopuštenim posjedovanjem i potrošnjom materijalnih sredstava, te izdvajanjem manjine u permisivnoj statusfreniji hijerarhije prestiža, uvijek pokazuje progresivno smanjenje važnosti moralnih mjerila. Takva se praksa ne događa samo u sferi materijalne proizvodnje i potrošnje, nego i u sferi kulturno-duhovnih tvorevina. Ugledni američki teoretičar kulture Frederic Jameson smatra da su zabava, ponajviše film i glazba, uz oružje i hranu, najprofitabilniji američki izvozni proizvod, te da SAD nameće imperijalizam pod maskom globalizacije (“O američkom novom imperijalizmu”, 2000: 18). Može se usporediti i: (Brzezinski o situaciji u Jugoslaviji, 1987). Bivši je britanski premijer Tony Blair, netom nakon 11. rujna, podržavajući američku politiku agresivnog podčinjavanja “neposlušnih” zemalja, izjavio da je “započeo povratak časti imperijalizma”, (Pilger, 2002: 79).

Izravna posljedica takve kužne jagme i prestiža, uvijek je bio manjak, kako moralnih subjekata, tako i moralnih objekata. Tajnim vladanjem, nastajale su i paradržave – “vampirske države”.⁵ Ideolozi ideje

⁵ Autor termina “vampirski država” je Jonathan H. Frimpong-Ansah, bivši guverner središnje banke Gane, prema njegovu djelu *The Vampire State in Africa: The Political Economy of Decline in Ghana* (1992).

“vampirske države” su moćni i utjecajni pojedinci i umrežene, vladajuće oligarhije u piramidi hijerarhije vlasti na svim razinama društva i države. To su oni koji manipuliraju vlastitim građanima, kreiraju politiku, ekonomiju, pravo i pravdu po mjeri svojih materijalno nezajzljivih interesa, vrijednosti i potreba. Oni su “vampiri”/paraziti, krvopije raspršene mase obmanutih građana.

Georg Orwell podsjeća: “Svaka vladajuća skupina vodi rat protiv vlastitih pristaša, a cilj rata nije osvajanje tuđeg teritorija, niti obrana vlastitog, nego čuvanje postojeće društvene strukture.” (Orwell, 1983: 207-208) Parafrazirajući Jürgena Habermasa koji govori o kolonizaciji društva od strane države, vladajuća je oligarhija, tijekom privatizacije u svim tranzicijskim zemljama kolonizirala društvo bez upotrebe vojne sile. Iz takvoga društvenoga stanja, obespravljenih i poniženih društvenih slojeva, u implicitnome ratu kome nema kraja,⁶ rođena je i “ekonomija bosih nogu”, primjećuje Manfred Max-Neef, čileanski ekonomist njemačkoga podrijetla, (usp.: Smith i Max-Neef, 2012 i Goodman, 2010).

Tezu da se rat u povijesti ljudskog društva ne javlja samo kao oružani, nego i kao neoružani sukob, te da je konstanta ljudskog društva, potkrijepit ćemo i mišljenjem poznatih i priznatih autora:

Heraklit: Rat je *otac i vladar sviju stvari*. “Polemos je otac svega i svega kralj, jedne je pokazao kao bogove, druge kao ljude; jedne je učinio robovima, a druge slobodnima.” (u: Cotta, 1997: 8)

Platon je isticao da su “samo mrtvi vidjeli kraj rata”, te: “Svi se nalaze u ratu protiv svih, kako u javnom tako i u privatnom životu.”

Ako je “čovjek čovjeku vuk” (*homo homini lupus*), onda je primarno stanje čovjekovo, prema Thomasu Hobbesu: “Rat svih protiv sviju” (*bellum omnium in omnes*).

Max Horkheimer: “Ratovanje među ljudima u ratu i u miru ključ je za nezasitnost ljudske vrste i za njezine praktične stavove koji iz toga slijede, kao i za kategorije i metode znanstvene inteligencije u kojoj se priroda pojavljuje sve više pod vidom svojeg najdjelotvornijeg izrabljivanja.” (Horkheimer, 1988:78)

⁶ Kler, Mičel (1975): *Rat kome nema kraja*, Beograd, Vojnoizdavački zavod. Izvornik: Michael, T. Klare (1972): *War without End*, New York, Alfred A. Knopf.

Meša Selimović: “Rat uvijek traje, samo, pravi rat je mnogo lakši – rat u miru ima veće zahtjeve”.

Michael T. Klare (1972), *War without End*; Mišel T. Kler (1975), *Rat kome nema kraja*, naslov je jedne njegove knjige.

Bernard Henri-Lévy, osim ostaloga, autor je djela *Barbarizam s ljudskim licem*, tvorac je termina *Rat bez umiranja* (u: Gardels, 1999: 126).

Friedrich Nietzsche u *Volji za moć*, uz sintagmu *Mudrost moralnog kastratizma*, upotrebljava termin *Rat duha*⁷ (kurziv, *op. a.*) (Nietzsche, 1988: 108).

Jacques Derrida u deset pošasti koje obilježavaju globalno-tehnološki svijet kapitala, svrstava i ekonomski rat.

Georg Orwell: “Svaka vladajuća skupina vodi rat protiv vlastitih pristaša, a cilj rata nije osvajanje tuđeg teritorija, niti obrana vlastitog, nego čuvanje postojeće društvene strukture.” (Orwell, 1983:207-208)

Oropeza, B. J., u svojoj knjizi *O anđelima, demonima i duhovnom ratovanju*, piše da se duhovno ratovanje katkad “definira kao nevidljiv sukob između Božjih i đavolskih sila, kraljevstva Božjega i kraljevstva tame. Za razliku od zemaljskog ratovanja, duhovno ratovanje znači borbu protiv nevidljivog neprijatelja (2 Kr 6:15-18). Donald Grey Barnhouse to naziva ‘nevidljivim ratom’. Katkad ta borba nameće okolnosti koje ljude mogu pozlijediti tjelesno, duševno i duhovno. Prema *Novome zavjetu* sile tame znale su da je Pavao Božji sluga, i napadale su ga (Dj 19:15; 2 Kor 11:23-129).” (Oropeza, 2001: 101)

Za rat koji se ne vodi oružanim/vojnim sredstvima i metodama, u kolokvijalnom komuniciranju, stručnoj i znanstvenoj literaturi, često se upotrebljavao termin *specijalni rat* ili *hibridni rat*. Za takvu vrstu rat(ovan)ja, prihvatljiviji je termin *implicitni rat*.⁸

⁷ “*Mudrost moralnog kastratizma*. – Kako se vodi rat protiv muških afekata i vrednovanja? Nema tu nikakvih sredstava fizičke prisile, voditi se može samo rat lukavštine, čaranja, laži, ukratko rat ‘duha’-” (Nietzsche, 1988: 108)

⁸ Implicitan,...1. koji što sadržava; uključen. 2. Koji se podrazumijeva, koji proizlazi sam iz sebe, razumljiv, (Hrvatski enciklopedijski rječnik, knjiga 4, EPH, Zagreb i Novi Liber, Zagreb, 2002., 2004., str. 186.)

Implicitni rat

Subjekti nacionalne i svjetske politike, koji vode eksplicitne ratove, uvijek su se u ostvarivanju svojih ciljeva, odlučivali ne samo na primjenu tvrde/brutalne moći, nego i na njezin sinergijski učinak s mekom/suptilnom moći – na njezinu supstituciju (zamjenu) i(li) komplementaciju (dopunu) s mekom/suptilnom moći. Primjenjivali su i primjenjuju oblike, sredstva i metode implicitnoga rata.

Ciljevi, sredstva i metode implicitnoga rata

Osnovni su ciljevi i eksplicitnoga i implicitnoga rata, nametanje volje agresora njegovoj žrtvi. Ono se ogleda u nasilju, podčinjavanju, dominaciji, destrukciji, bez obzira koji je oblik rata na djelu, i koji ih subjekti vode – države, političke organizacije, tajne organizacije, korporacije: ili su svi zajedno uključeni u ratnu agresiju. Sredstva i metode eksplicitnoga i implicitnoga rata mogu se zamjenjivati i(li) dopunjavati, ovisno o konkretnoj procjeni ratnoga stanja.

Izdvajamo samo neke oblike, sredstva i metode implicitnog rata: korupcija, tajno vladanje, manipulacija, nagovaranje, uvjeravanje, ucjenjivanje, obmanjivanje (širenje glasina, maketiranje borbenih sredstava, maskiranje), *divide et impera* (podijeli pa vladaj), špijuniranje, izazivanje i širenje bolesti među ljudima, životinjama i biljkama, trovanje hranom, kao oblici biološkoga rata. Podsjećamo na tipični primjer obmane u ratu – na “trojanskoga konja”, kao sredstvo obmane kojeg su primijenili Grci prilikom ulaska u Troju za vrijeme Trojanškog rata između grčkih saveznika pod vodstvom mikenskog kralja Agamemnona i Trojanaca.

Tijekom cijele povijesti ratovanja, u sinergiji eksplicitnoga i implicitnoga rata, koriste se svi raspoloživi oblici, sredstva i metode moći. Dennis H. Wrong razlikuje četiri posebna, djelotvorna oblika moći – snaga, manipulacija, nagovaranje/uvjeravanje i vlast, (Wrong, 1979: 243). Grafički prikaz politike kao manipulacije, može se vidjeti (u: Novalić, 2014: 33, Slika 1: Politika kao manipulacija). Riječ je o interaktivnom odnosu moći, snage, politike, vlasti, nagovaranja/uvjeravanja i manipulacije.

Neregulirano, tzv. slobodno tržište, uvjetovano manjkom ili nepostojanjem političke, ekonomske i tržišne demokracije, proizvodi nepravednu raspodjelu moći, – “...usmjerava više bogatstva i moći onima koji već imaju mnogo i jednoga i drugoga, dok se oni bez bogatstva i moći nisu u stanju obraniti od izrabljivanja i nepravde koja iz toga proizlazi” (Smith i Max-Neef, 2012: 11). Joseph Stiglitz u intervjuu za časopis *Time* kaže: “Dosta je ovakve demokracije i ovakvih banaka. Vjerujem u kapitalizam, ali ne i u slobodno tržište. Ideja slobodnog tržišta je mit. Sva su tržišta oblikovana prema zakonima i odredbama, a naši zakoni i odredbe su, nažalost, formirani da bi stvorili više nejednakosti, a manje mogućnosti.” [<http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/198402/Vjerujem-u-kapitalizam-ali-ne-i-u-slobodno-trziste.html> (15.6.2012.)]

U takvim uvjetima, često, nije potrebna vojna moć, nego samo politička i ekonomska moć, koje supstituiraju vojnu moć kao sredstvo eksplicitnog podčinjavanja i dominacije. Zbog toga je i fenomen globalizacije, kao tekuće modernosti, planetarno prihvaćen među subjektima nacionalne i međunarodne, umrežene, političke, ekonomske, financijske i ine oligarhije (usp.: Bauman, 2011). Razlikuje se opći i poseban pojam *implicitni rat*.

Opći pojam *implicitni rat*

Čini ga ukupnost svih vrsta aktivnosti sadržanih u posebnom pojmu implicitnoga rata. One su, više ili manje legalne, nasilne, nelegitimne, organizirane, koordinirane, više ili manje prikrivene i subverzivne, koje dopunjavaju i(li) zamjenjuju brutalne ciljeve, sredstva i metode agresora.

Poseban pojam *implicitni rat*

Poseban pojam *implicitni rat* izvodi se iz njegova općeg pojma, te određivanjem posebnih ciljeva, sredstava i metoda jedne ili više koncipiranih i koordiniranih vrsta implicitnoga rata.

U tome smislu postoji: politički rat, diplomatski rat, pravni rat, ekonomski rat, financijski rat, kreditno-monetarni rat (dužnička doktrina kao implicitni rat), trgovinski rat⁹, znanstveni rat, antiznan-

⁹ “Tržišta su bojišta za vlast nad pririjetkom svjetskom štednjom; za prednost pred konkurentima; ...za sposobnost oduzimanja posla, za moć i dominaciju” (usp. Minc, 2008: 64). Navodimo trgovinske ratove samo tijekom 2019. godine: između SAD-a i Kine zbog

stveni rat¹⁰, obavještajni rat, tehnološki rat, (kontra)obavještajni rat, ideološko-propagandni rat, psihološko-propagandni rat, umjetnički rat, kultur(al)ni rat, medijski rat, religijski rat, potrošačko ponašanje kao oblik implicitnoga rata, *cyber rat*(ovanje).

“Novi oblici agresije”, primjećuje Herbert Marcuse, “razaraju, a da si pritom ne zaprljamo ruke, da ne oskvrnemo tijelo ili opteretimo duh” (u: Supek, 1973: 66).

Više je razloga za takvu praksu. Navodimo neke osnovne razloge:

Oružani oblik rata u zemlji žrtvi ratne agresije zbližava i potiče stanovništvo na jedinstvo, pa je takav oblik otpora, nemoguće ili vrlo teško svladati.

Zbog brutalnosti rata kao oružanog sukoba u napadnutoj zemlji, pojavljuje se osuda i kompromitiranje agresora pred vlastitom i međunarodnom javnosti.

Odgovornost za ratne zločine koji se pojavljuju u svakom eksplicitnom ratu.

Oružani oblik rata zahtijeva veće materijalne i financijske izdatke.

Opasnost od teških posljedica upotrebe nuklearnog, kemijskog, neutronske i biološkog oružja.

Relativna prostorna i vremenska neograničenost primjene implicitnih oblika rata, što se s eksplicitnim ratovanjem ne postiže.

Eksplicitnim ratovanjem više se narušavaju politički, ekonomski i ini međunarodni odnosi.

Nemogućnost oružane sile agresora da uvijek vojnim oblicima, sredstvima i metodama ostvari svoje ciljeve.

Huawei proizvoda; između Kosova i Srbije, te Kosova i Bosne i Hercegovine, zbog toga što je Kosovo uvelo 100% više carine Srbiji i Bosni i Hercegovini na izvoz roba iz tih zemalja; između Japana i Južne Koreje, jer je Japan ukinuo povlašteni trgovinski status J. Koreji; između SAD-a i Europske unije. “Američki predsjednik Donald Trump, (uveo je nove carine Europskoj Uniji, *op. a.*) otvorio još jedno (implicitno ratno, *op. a.*) bojište u svom trgovinskom ratu... Na meti je popriličan dio proizvoda koje EU izvozi u Sjedinjene Države... Trump je uveo carine zbog toga što Europska unija subvencionira proizvodnju Airbusovih zrakoplova.” (*Trump udario nove carine Europi*, 2019: 17)

¹⁰ Astrofizičar Neil de Grasse Tyson, primjećuje: “Vodi se rat protiv znanosti, gutamo apokaliptične vijesti i glupe filmove, zato je moja misija dati vam nadu.” (*Rat protiv znanosti*, 2020: 20)

U tekstu koji slijedi bit će riječi o: kulturi rata, kulturi mira, dva osnovna oblika mira, pronalaženju zajedničkoga interesa sukobljenih strana, o zaključnoj misli o primjeni integrativne bioetike u razvoju polemologije i irenologije.

Kultura rata i kultura mira

“Uvijek imajte na umu, od prastarih vremena poznatu izreku, da je pravi cilj rata mir.”

(James Clavell, u: Cu, 1995: vii)

I. Kultura je, s jedne strane, vrlo učinkovito sredstvo nametanja nape-
tosti i stanovitih oblika sukoba, prestiža, podčinjavanja, dominacije i
ratne destrukcije u nacionalnim i međunarodnim odnosima.¹¹ Kultu-
ra se uključila u pojedine glavne političke i ratne sukobe modernoga
vremena. Srpska akademija nauka i umetnosti u ratu 1991.-1995., na
području bivše Jugoslavije, bila je *spiritus movens* ratne kataklizme.
“Institucije kulture pripremale su rat. Politika je taj rat sprovela.” (Da-
vid, 1994: 45; usp.: Primorac, 2001: 191) Sprovela ga je oslanjajući se
na poplavu nacionalnog kiča, militantnog nacionalizma i medija kao
strojeva bezobzirne ratne promidžbe. I u pripremi rata i ratovanja po-
tvrdila se istina da se čovjek treba prvo odgajati i socijalizirati, razvijati
i djelovati kao humano, kulturno biće, pa tek onda kao političko biće.
II. S druge strane, kultura je i sredstvo humanoga, interkulturnoga
komuniciranja, kao oblika kooperativne interakcije komunikatora,
što podrazumijeva i težnju za ostvarivanjem vlastitih želja, interesa,
vrijednosti i potreba, uključujući i potrebu za cjelovitim, pravednim i
trajnim mirom. “Mir je uvjet”, primjećuje Augustin, “u kojem se bitak

¹¹ Navodimo samo neke vrste ‘kultur(al)nih’ ratova: Providencijalna kulturna misija naci-
je (Weber, Max, 1999: 91); Sukob civilizacija (Huntington, 1996, 1998); Sukob između
liberalne civilizacije (Zapada) i “onih drugih” (Eagleton, 2002); Sukob globalne i nacio-
nalne kulture: (Plavšak, 1994), (Splichal, 1992), (Schlesinger, 1991), (Weaver i Morten,
1992), (Smith, 1990); Medijska, kulturno-ideološka infiltracija (Brzezinski, 1978), (Da-
vid, 1994: 45), (Eagleton, 2002: 95), (“O američkom novom imperijalizmu”, 2000: 18),
(Kalanj, 2004: 55-56).

daje u svim svojim uposebljenjima: bitak stvari, životinja i čovjeka” (u: Cotta, 1997: 9). Mir je, govoreći općenito, do sada bio, više ili manje, samo kratak i krhak predah između različitih vrsta ratnoga djelovanja. Demokratski mir (liberalni mir) i koncepcija kulture mira, dva su osnovna oblika mira. Oni su više isključivi, nego komplementarni (usp.: Gobetti, 2009; De Rivera, 2004; Lyon, 2007; Katunarić, 2007). Hipotezu o “demokratskom miru” treba shvatiti i kao činjenicu da u demokratski razvijenim zemljama postoji i iskustvo kulture mirnoga rješavanja međuetničkih i međukonfesionalnih sporova ili sukoba (usp. Barkawi i Laffey, 1999: 403-434; Katunarić, 2007: 39-408). Demokratski najrazvijenije zemlje međusobno ne vode oružane ratove, ali se neke često angažiraju u ratnim savezima na strani agresora, protiv zemalja tzv. Trećega svijeta, ili samostalno ratuju protiv njih. Sjedinjene Američke Države i njihovi ratni koalicijski partneri, zemlje Trećega svijeta cinično nazivaju “neposlušnima”. Pojedini međunarodni subjekti u misijama mira nisu uvijek istinski mirotvorci, nego licemjeri mira.

Ideju koncepcije kulture mira, prije svih, promovirao je UNESCO. Ujedinjeni Narodi definiraju kulturu mira kao sustav vrijednosti, stajališta i ponašanja koji isključuje nasilje i nastoji spriječiti konflikte temeljem principa slobode, pravde, demokracije, ljudskih i građanskih prava, tolerancije, solidarnosti, dijaloga, te pregovora između pojedinaca, grupa i naroda (*Culture of Peace, UNESCO*).

U Deklaraciji akcijskog programa za kulturu mira UN-a iz 1999. godine, ova se definicija kulture mira dopunjuje sljedećim vrijednostima: poštivanje života, promocija nenasilja kroz obrazovanje, dijalog i suradnja, poštivanje načela suverenosti, teritorijalnoga integriteta i političke neovisnosti država, promocija održivoga razvoja i zaštita prirodnoga i socijalnog okoliša, promocija ravnopravnosti i jednakosti muškaraca i žena, prava na slobodu izražavanja, mišljenja i informiranja (može se usp.: Novalić, 2017: 90). Rezultati empirijskih istraživanja u svijetu, uključujući i u Republici Hrvatskoj, pokazuju “da je rastuće sudjelovanje žena u odlučivanju glavna poluga širenja mira u svijetu”, (Katunarić, 2012: 9; usp. De Rivera, 2004).

Sažeto o osnovnim razlikama koncepcije kulture mira i demokratskoga mira. Koncepcija kulture mira:

1. Odbacuje upotrebu oružja na globalnoj razini i općenito promiče nenasilje, a najrazvijenije liberalne države često se služe upotrebom ili prijetnjom oružanoga nasilja, a trajno implicitno ratuju protiv tzv. zemalja u razvoju.
2. Zalaže se za istinsku promociju ravnopravnosti i jednakosti muškaraca i žena u društvu, a neka liberalna društva u tome nisu uvijek dosljedna.
3. Vrijednosno je orijentirana na ostvarivanje socijalne osjetljivosti i solidarnosti prema slabijima, a većina liberalnih društava sklonija je kompeticiji, nego osjetljivosti i solidarnosti.

III. Kulturi rata nužno je suprotstaviti cjelovitu, trajnu i pravednu kulturu mira. S uspostavljanjem miroljubive i aktivne, dijaloške komunikacije, ne prestaje samo ratna destrukcija, nego nastaju i nužne pretpostavke za rast, održivi razvoj i napredak holističkoga kruga života – biljnoga, životinjskoga i humanoga svijeta. U zemljama, u kojima vladaju mir i sigurnost, strani investitori će ulagati svoj kapital za pokretanje proizvodnje, zapošljavanje, rast i razvoj gospodarstva.

Suvremeni, kako nacionalni, tako i međunarodni odnosi, opterećeni su različitim napetostima i sukobima. Kako nadvladati, često, nepremostivu razliku između težnje autoritarne i(li) totalitarističke volje (jednonacionalne države), s jedne, i težnje ka građanskom društvu (multikulturalne zajednice), s druge strane? Predrag Finci u članku "Bitak i ništavilo", o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1991.-1995., ističe: "U Bosni je simplificirani makijavelizam, koji je smatrao da će snagom oružja dokazati da je u pravu, nasrnuo na legitimnost jedne države." (Finci, 1997: 92) Finci daje i shematsku razliku između totalitarističke volje, s jedne, i težnje ka građanskom društvu, s druge strane. Navodimo tu shematsku razliku:

Jednonacionalna država	Multikulturalna zajednica
Kolektiv	Individua
Bezličnost	Personalnost
Karizmatički državnik	Razumni vladar
Podčinjavanje	Ravnopravnost
Dogmatizam	Kritičnost

Autoritet	Sloboda
Pragmatizam	Vizija
Agresivnost	Razumijevanje
Monolog	Dijalog
Dokazuje se moćju	Dokazuje se duhovnošću
Posesivnost	Solidarnost
Egoizam	Altruizam
Narcisoidnost	Uvažavanje drugog <i>i različitog</i> (<i>op. a.</i>)
Indiferentnost	Briga

(Finci, 1997: 92).

U rješavanje problema između sukoba i ostvarivanja zajedničkoga interesa, ovisno o tome o kakvom se sukobu radi, mogu se uključivati svi miroljubivi subjekti, od pojedinih individua i obitelji, do najviših nacionalnih i međunarodnih, državnih i društvenih institucija. Prospektivno odgovorna, sustavna moć zajedničkoga interesa svih miroljubivo orijentiranih subjekata, kao kvantitativni činitelj, uz zajedničku suradnju, može se transformirati u novu kvalitetu rješavanja problema između sukoba i zajedničkoga interesa.

Cjelovit, trajan i pravedan mir u pojedinom nacionalnom društvu i na globalnoj razini, ovisi:

1. O rezultatu podijeljenih interesa, vrijednosti i potreba pojedinoga društva. Kad je u pitanju mir izvan nacionalnih društava, onda navedeni rezultati ovise i o podijeljenosti međunarodne zajednice; a s tim ovise i od neizvjesnoga ishoda za zajedničkim rješanjem i smislom života u miru i pravednom društvu. Svi subjekti ne raspolažu istom moći u društvu, ali svako svoje izvore moći može koristiti ovisno o sredini u kojoj živi – obitelji, udruženju kojem pripada, mjesnoj zajednici, općini,...
2. O sistemskome mišljenju i kreativnim idejama (*vita contemplativa*).
3. O kreativnome radu, proizvodnji i djelovanju (*vita activa*).
4. O kvaliteti zajedništva, koje je *condicio sine qua non* ostvarivanja učinkovite vizije mira.

Odnos sukoba i zajedničkog interesa

Thomas C. Schelling¹² u knjizi *Strategija sukoba* (Schelling, 2007), odnos sukoba i zajedničkoga interesa razmatra kao “aspekte integralne strukture” konkretnoga problema, (Schelling, 2007: 8), u njihovoj borbi suprotnosti iz koje se može pronaći i učinkovito zajedničko rješenje. Ono je u mudrom, filigranskom i strpljivom pronalaženju dodirnih točaka sudionika odnosnoga problema; u primjeni teorije igara na međunarodne i nacionalne odnose. Primjerice, u primjeni *teorije igre koordinacije* “koja je dobar naziv za savršeno dijeljenje interesa”, (Schelling, 2007: 92). Rješenje je u nadilaženju isključivosti i destrukcije, s nakanom izbjegavanja neuspjeha, iznimno štetnog za sukobljene strane. “Teorija igre koordinacije, iako sama po sebi zanimljiva, uglavnom je zanimljiva zbog toga što baca svjetlo na prirodu igre miješanih motiva. Element koordinacije najviše se pojavljuje u čistoj prešutnoj igri u kojoj nema niti komunikacije, niti nekih sekvencijskih poteza, prema kojima bi se dvojica igrača mogla orijentirati jedan prema drugome.” (Schelling, 2007: 100)

U ratu i miru radi se o životu i smrti živoga i destrukciji neživoga svijeta. Riječ je o genocidu, kulturocidu, biocidu, urbicidu, ekocidu. Augustin definira mir kao “mirnoću poretka svih stvari” – kao har-

¹² “Thomas C. Schelling je profesor vanjske politike i nacionalne sigurnosti na Sveučilištu Maryland i profesor emeritus političke ekonomije na Sveučilištu Harvard. Dobitnik je Nobelove nagrade za ekonomiju 2005., za primjenu teorije igara na međunarodne odnose, koja je ‘unaprijedila naše razumijevanje sukoba i suradnje’. Autor je *Arms and Influence* (1966), *Micromotives and Macrobehavior* (1978), *Choice and Consequence* (1984) i drugih knjiga.” (Iz teksta na omotu knjige)

“Knjiga Thomasa Schellinga *Strategija sukoba* izložila je njegovu viziju teorije igara kao sjedinjujućeg okvira za društvene znanosti. Knjiga je imala trajni utjecaj na ekonomsku struku, kao i na druge društvene znanosti. Među ostalim, inspirirala je pomnu analizu pregovaranja u situacijama povijesnih kriza. Knjiga je također imala vrlo snažan utjecaj na vojne teoretičare i praktičare u doba hladnog rata, te je mogla značajno pridonijeti međusobnom zastrašivanju i razoružanju supersila.” (Iz izvještaja Kraljevske švedske akademije znanosti 2005.); (Iz teksta na omotu knjige)

“U nadasve lucidnom i često očaravajućem jeziku, rad profesora Schellinga otvara racionalnoj analizi ključno područje politike, međunarodnu politiku prijetnje, ili sadašnjim rječnikom, zastrašivanja. U tom području autorova analiza nadilazi postignuća ranijih pisaca. To je najbolja, najpronijelivija i najpoticajnija knjiga u tom predmetu.” (Annals of the American Academy); (Iz teksta na omotu knjige)

moniju poretka “stvari jednakih i nejednakih, na mjestima koja im odgovaraju”, (u: Cotta: 10). Tako se približavamo nužnosti rješavanja etičkih pitanja života “u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima”, (Jurić, 2010: 240). To je područje integrativne bioetike u kojem mogu sudjelovati ne samo znanstvenici, prije svega, društvenih i humanističkih znanosti, nego i vojni teoretičari i operativci, teoretičari neznanstvenih/izvanznanstvenih područja, te različitih misaonih i kulturnih tradicija.

Riječ je o multi-, inter- i trans-disciplinarnoj spoznaji, o pluriperspektivnosti i integrativnosti; o objedinjavanju različitosti u jedinstvenom bioetičkom pogledu orijentiranom na pitanja koja se ne mogu spoznati iz perspektive jedne znanosti ili jednoga područja spoznaje, (usp.: Jurić, 2010: 239-244). Primjena integrativne bioetike u procesu objedinjavanja različitosti i dijaloškoga posredovanja spoznaje o ratu i miru bila bi iznimno značajan napredak u razvoju polemologije i irenologije.

LITERATURA

- Anatole, France (1998), *Otok Pingvina*, Zagreb, Školska knjiga.
- Balzac, Honoré de (2005), *Otac Goriot*, Zagreb, Zagrebačka stvarnost. Prijevod: Sergije Luca.
- Barkawi, Tarak; Laffey, Mark (1999), The Imperial Peace: Democracy, Force and Globalization, *European Journal of International Relations*. Vol. 5, No. 4.
- Bauman, Zygmunt (2011), *Tekuća modernost*, Zagreb, Naklada Pelago.
- Beck, Ulrich (2001), *Pronalaženje političkoga: Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Brzezinski, Zbigniew o situaciji u Jugoslaviji (1987), *Omladinska iskra*, br. 43, 15. svibnja.
- Brzezinski, Zbigniew (1994): *Izvan kontrole: globalna previranja uoči 21. stoljeća*, Zagreb, Otvoreno sveučilište.
- Clavell, James, *Predgovor* (u: Cu, 1995: i).
- Cotta, Sergio (1997), Rat i mir: Dvije hermeneutičke paradigme, Zagreb, *Filozofska istraživanja*, br. 64, God. 17, Sv.1.
- Cu, Sun (1995), *Umijeće ratovanja*, Zagreb, Hrvatsko vojno učilište “Petar Zrinski”, prijevod, Ivica Horvatić. Naslov izvornika: Sun, Tzu, *The Art of War*,

- Del Publishing, a division of Bantam, Doubleday, Dell Publishing Group, Inc. 666 Fifth Avenue, New York, New York 10103.
- David, Filip (1994), *Fragmenti iz mračnih vremena*, Beograd, Beogradski krug.
- De Rivera, Joseph (2004), Assessing the Basis for a Culture of Peace in Contemporary Societies, *Journal of Peace Research*, vol. 41, No. 5, 531-548.
- Eagleton, Terry (2002), *Ideja kulture*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Ferguson, Niall (2006), *The War of the World: History's Age of Hatred*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books.
- Finci, Predrag (1997), "Bitak i ništavilo", Zagreb, *Filozofska istraživanja*, sv. 1
- Frimpong-Ansah, Jonathan H. (1992), *The Vampire State in Africa: The Political Economy of Decline in Ghana*, Africa World Press.
- Gardels, P. Nathan (ur.), (1999), *Na kraju stoljeća: razmišljanja velikih umova o svom vremenu*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Gobetti, Zeno (2009), *A Revision of the Theory of Democratic Peace*, IPSHU English Report Series, Università degli Studi di Bologna;
[http://home.hiroshimau.ac.jp/heiwa/Pub/E23/02zeno Gobettifinal.pdf](http://home.hiroshimau.ac.jp/heiwa/Pub/E23/02zeno%20Gobettifinal.pdf)
- Goodman, Amy (2010), *Ekonomija bosih nogu*, intervju s Manfredom Max-Neffom, prijevod H-Alter, 14. prosinac 2010.,
dostupno na: (<http://www.h-alter.org/vijesti/svijet/ekonomija-bosih-nogu/print:true>), pristup: 29. ožujka 2011.
- Grlić, Danko, (1982): *Leksikon filozofa*, drugo prošireno izdanje, Zagreb, Naprijed.
- Hacker, Friedrich (1971), *Aggression – Die Brutalisierung der modernen Welt*, Beč.
- Horkheimer, Max (1988), *Kritika instrumentalnog uma*, Ljubljana, ČGP Delo; Zagreb, Globus.
- Haralambos, Michael; Holborn, Martin (2002), *Sociologija: Teme i perspektive*, Zagreb, Golden marketing.
- Huntington, P. Samuel (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon and Schuster.
- Huntington, P. Samuel (1998), *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, Izvori.
- Jukić, Jakov (1997), *Lica i maske svetoga: Ogledi iz društvene religijologije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Jurić, Hrvoje (2010), *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Zagreb, Pergamena.
- Kalanj, Rade, Emmanuel Todd i analiza imperijalne moći, *Pogovor* (u: Tood, 2004).

- Katunarić, Vjeran (2007), *Oblici mira u multietničkim sredinama*, Zagreb, *Migracijske i etničke teme*, 23, br. 4.
- Katunarić, Vjeran (2012), *Putovi modernih društava: izazov historijske sociologije*, Zagreb/Zadar, Antibarbarus/Sveučilište u Zadru.
- Kler, Mičel (1975), *Rat kome nema kraja*, Beograd, Vojnoizdavački zavod. Izvor-nik: Klare T. Michael (1972), *War without End*, New York, Alfred A. Knopf.
- Kuper, Leo (1993): "Teorije genocida", Zagreb, *Treći program hrvatskog radija*, br. 38.
- Kuvačić, Ivan (1979), *Obilje i nasilje*, Zagreb, Naprijed.
- Lyon, J, Alynna (2007), *Can Democracy Create World Peace? Democratic Peace Theory: Misguided Policy or Panacea?* Discovery Dialogues Essay, http://www.unh.edu/academic-affairs/discovery/dialogue/2007/pdf/ud-packet_lyon.pdf
- Minc, Alain (2008), *Novi srednji vijek*, Zagreb, Alfa.
- Nietzsche, Friedrich (1988), *Volja za moć: Pokušaj prevrednovanja svih vrijednosti*, Zagreb, Mladost.
- Novalić, Fahrudin (2006), *Moć i rat*, Zagreb, Sveučilišna knjižara.
- Novalić, Fahrudin (2009), *Imperij pohlepnoga politeizma: ogledi iz bioetike i socijalne ekologije*, Zagreb, Izvori.
- Novalić, Fahrudin (2014), *Demokracija i globalna kriza: Unutrašnji i vanjski uzroci krize iz 2008. godine*, Zagreb, Sveučilišna knjižara.
- Novalić Fahrudin (2017), *Islamski svijet i modernost*, Zagreb, Izvori i Hrvatsko filozofsko društvo.
- "O američkom novom imperijalizmu" (2000), Intervju s Fredericom Jamesom, Zagreb, *Jutarnji list*, 6. srpnja.
- Oropeza, B. J. (2001), *O anđelima, demonima i duhovnom ratovanju*, Zagreb, STEPress.
- Orwell, George (1983), *Tisućudevetstoosamdeset četvrta*, Zagreb, August Cesarec.
- Pilger, John (2002), *Novi vladari svijeta*, Zagreb, Epifanija.
- Plavšak, Kristina (1994): *Evropska identiteta v skupnem avdiovizualnem prostoru*, *Teorija in praksa*, št. 7-8.
- Primorac, Igor (2001): *Filozofija na djelu: rasprave i ogledi iz praktične filozofije*, Zagreb i Hrvatsko filozofsko društvo.
- Rat protiv znanosti (2020), Intervju Petre Pivelić s astrofizičarom Neilom de Grasseom Tysonom i Annom Druyan, udovicom legendarnog astronoma Carla Sagana, Zagreb, *Jutarnji list*, 10. ožujka 2020.
- Roy, Arundhati (2004): *Vodič kroz imperij za obične ljude*, Zagreb, Naklada Enigma.

- Schlesinger, Philip (1991): Media, the political order and national identity, *Media, Culture and Society*, 13 (3).
- Schelling C. Thomas (2007), *Strategija sukoba*, Zagreb, Poslovni dnevnik i Masmedia. Naslov izvornika: Thomas C. Schelling, *The Strategy of Conflict*, London, Harvard University, Cambridge, Massachusetts
- Smith, D. Anthony (1990): Towards a Global Culture?, u: Featherstone, Mike: *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity; Theory, Culture and Society*, 7(2-3), London: Sage.
- Smith, B. Philip; Max-Neef, Manfred (2012), *Raskrinkana ekonomija: od moći i pohlepe do suosjećanja i zajedničkoga dobra*, Zagreb, Izvori.
- Spengler, Oswald (1991), *Čovjek i tehnika*, Split, Laus.
- Splichal, Slavko (1992): *Izgubljene utopije?* Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Stiglitz, Joseph, *Vjerujem u kapitalizam, ali ne i u slobodno tržište*, Intervju časopisu *Time*, u: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/198402/Vjerujem-u-kapitalizam-ali-ne-i-u-slobodnotrziste.html> (15.6.2012.).
- Supek, Rudi (1973), *Društvene predrasude*, Beograd, Radnička štampa.
- Todd, Emmanuel (2004), *Kraj imperija: ogled o raspadu američkog sustava*, Zagreb, Masmedia.
- “Trump udario nove carine Europi” (2019), *Večernji list*, 4. listopada.
- Vojni leksikon (1981), Beograd, Vojnoizdavački zavod.
- Vujaklija, Milan (1980), *Leksikon stranih reči i izraza*, dopunili, proširili i redigirali III. izdanje: Radomir Aleksić i Redakcija “Prosvete”, Beograd, Prosveta.
- Weaver, Ole; Morten, Kelstrup (1992): *Europe and its nations: political and cultural identities*, referat na paneuropskoj konferenciji (ECPR Standing Group on International Relations), Heildeberg, rujan 1992.
- Weber, Max (1999): *Vlast i politika*, ur. Vjeran Katunarić, Zagreb, Naklada Jeksenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Wrong H. Dennis (1979): *Power: its Forms, Bases, and Uses*, with a New Preface (1988), Oxford, Basil Blackwell, Publishers.

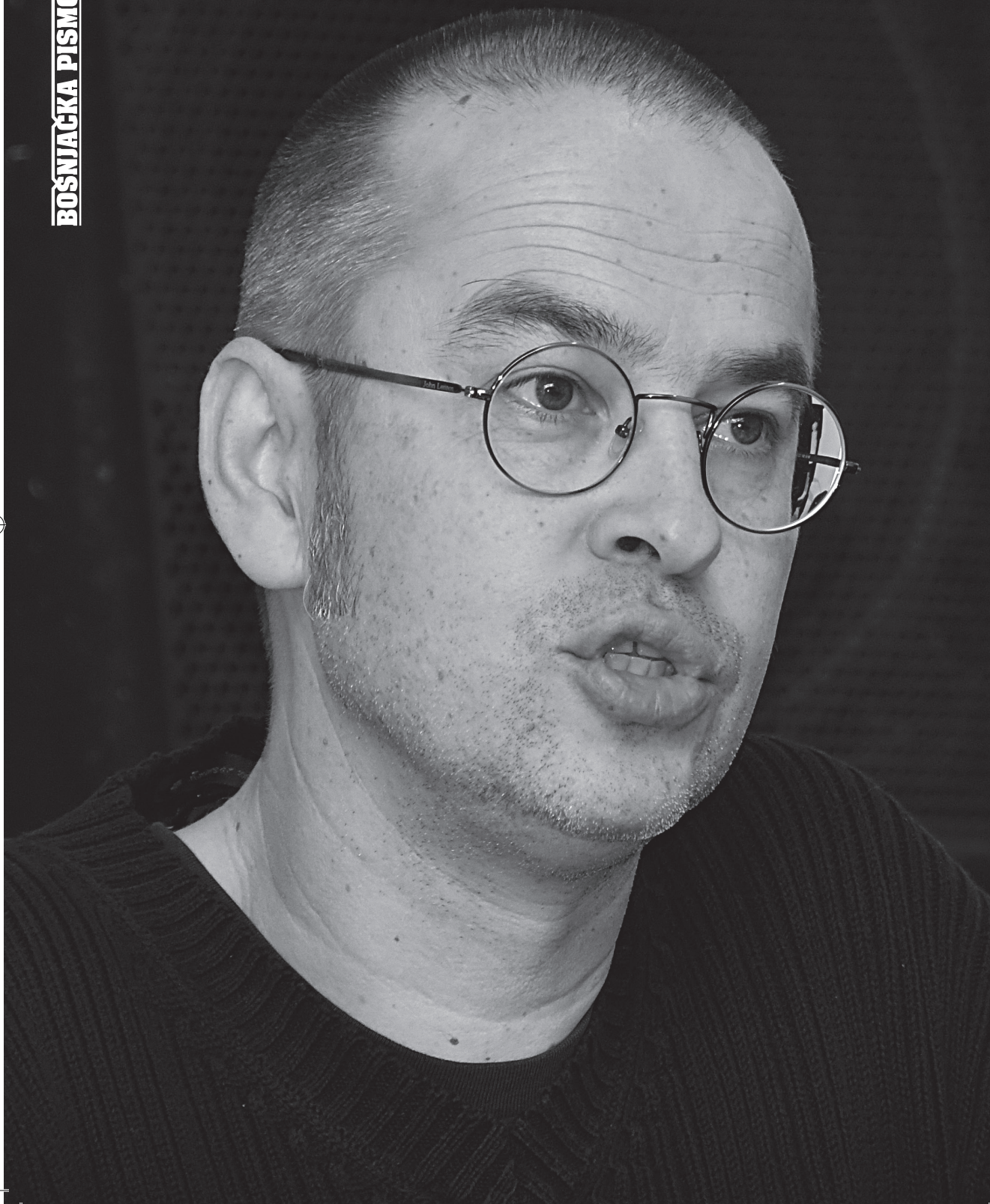
SYNERGY OF EXPLICIT AND IMPLICIT WAR

Summary

In this article, the author deliberates over the synergy of explicit and implicit war – hard and soft power by which the aggressor imposes its will on its victims. Implicit warfare in an armed war conflict, as well as in a so-called peace, with means and methods of soft power, can replace (substitute) and (or) supplement (complement) means and methods of hard power. This is achieved through legal types of political, diplomatic, economic, technological, trade, cultural-spiritual, and other communication, at national and international level, with illegal goals, means, and methods. The most common forms of implicit war are political war, diplomatic war, economic war, technological war, trade war, cyber war, religious war, media war, cultural war, environmental war, wastefulness, and consumer behaviour as implicit war. Only a comprehensive, lasting and just peace, attained through humane communication of the participants, in the entirety of national and international relations, can effectively overcome the causes, forms, and consequences of explicit and implicit wars.

Key words: explicit war, implicit war, soft power, peace, synergy, hard power.

BOSNIAČKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Hrvoje Jurić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za filozofiju, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

hjuric@ffzg.hr

BOSNA I HERCEGOVINA U SVJETLU MIGRACIJA: RAZMIŠLJANJA U JESEN 2019.

Sažetak: *Jedan od najvećih globalnih problema u prvim desetljećima 21. stoljeća su masovne migracije stanovništva. Taj se problem na poseban način prelama u Bosni i Hercegovini koju je "migrantski val" preplavio 2018. i 2019. godine, najviše njezin zapadni dio. To je potenciralo postojeće probleme koji more Bosnu i Hercegovinu (politički, ekonomski i socijalno devastiranu u razdoblju posljednjeg rata i poraća), na što su se nakalemili novi. Razumljivo je da su u prvom planu političko-ekonomska pitanja, jer se na toj razini nalaze i uzroci problema i njihova moguća rješenja, bilo da govorimo o samoj Bosni i Hercegovini, o njezinim odnosima sa susjednim zemljama ili o njezinu položaju u europskom i svjetskom kontekstu. Međutim, političko-ekonomske diskusije i akcije vezane za "migrantsku krizu" (pogotovo kad su, na površan način, posredovane masovnim medijima) potiskuju druge dimenzije tog problema, koje ne bi smjele biti zanemarene ako ga želimo razumjeti u cijeloj njegovoj širini i dubini te ako ga želimo rješavati dalekosežnije, a ne samo nezadovoljavajućim palijativnim mjerama. Radi se, naime, o socijalno-psihološkim aspektima, pri čemu se treba posvetiti kolektivnim stanjima duha, od panike, straha i tjeskobe do beznađa, očaja, depresije i rezigniranosti, a zatim kulturno-etičkim aspektima, uključujući razmatranje pitanja po čemu su recentne migracije drugačije od onih koje su se neprestano zbivale u povijesti Bosne i Hercegovine, kao i razmatranje teze da je identitet Bosne i Hercegovine izgrađen upravo zahvaljujući migracijama stanovništva, koje su u svoje vrijeme bile vrlo*

bolne, ali su uvijek imale i neke pozitivne učinke koje se danas slavi kao “kulturalna postignuća”.

Ključne riječi: *migracije, Bosna i Hercegovina, politika, etika, kultura.*

Uvod: o Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Europi danas

Razmišljajući o vlastitom doprinosu raspravi o temi “Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa: društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti” – koju su nam organizatori istoimenog simpozija, održanog u jesen 2019. godine, ponudili kao intelektualnu provokaciju – zadržao sam se na prvoj asocijaciji, a to nisu bile ni povijesne i kulturne veze između Bosne i Hercegovine, Hrvatske i ostatka Europe (koje su bile plodotvorne i dobro su poznate), ni “europski put” Bosne i Hercegovine (koji bi, smatra se, trebao rezultirati njezinim priključenjem Europskoj uniji, uz određenu pomoć Hrvatske).

Ispostavljeni niz “Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa” vidio sam, naime, namah kao završni dio recentne “migrantske rute” koja polazi, s jedne strane, iz Indije, Pakistana, Afganistana, Irana, Iraka, Palestine i Sirije, a s druge strane, iz Afrike, da bi se ujedinila u Turskoj, odakle, preko Grčke, Makedonije i Srbije, prolazi kroz Bosnu i Hercegovinu, a zatim preko Hrvatske i Slovenije ide u druge zemlje Europske unije, prvenstveno Italiju, Austriju i Njemačku. – Zato je moj prilog promišljanju odnosa Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Europe posvećen problematici migracija.

Problematika migracija: misli globalno, pati lokalno

Masovne migracije stanovništva – prvenstveno iz Azije i Afrike u Srednju, Zapadnu i Sjevernu Europu te iz Srednje i Južne u Sjevernu Ameriku – nesumnjivo spadaju među ključne probleme u prvim desetljećima 21. stoljeća, mjerimo li globalna zbivanja prema njihovoj obuhvatnosti, tj. utjecaju na svjetsku populaciju, te prema njihovoj kompleksnosti, dugotrajnosti i implikacijama. Pritom se rečene migracije natječu za primat s ekološkom krizom i klimatskim promje-

nama, globalnim ratovima i terorizmom, automatizacijsko-digitalizacijskim trendovima i njihovim utjecajem u svim sferama života, ekstremnim društvenim raslojavanjem i siromaštvom, nezaustavljivim pohodnom neoliberalnog kapitalizma i općom socijalno-političkom nestabilnošću koju to izaziva.

Svi navedeni problemi globalni su, ali se tiču i nas u Europi, Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Međutim, problem migracija na poseban se način prelama u našim okolnostima, a naročito u Bosni i Hercegovini koju je “migrantski val”, da upotrijebim uobičajenu terminologiju, “preplavio” 2018. i 2019. godine, i to najviše njezin zapadni dio – Krajinu ili, administrativno govoreći, Unsko-sanski kanton, a pogotovo grad Bihać i općinu Velika Kladuša. Tim su problemom pogođeni i neki drugi krajevi Bosne i Hercegovine: uz Krajinu, najviše Sarajevo, donekle i Mostar i Tuzla, ali na ovaj ili onaj način, zapravo, cijela Bosna i Hercegovina.

U jesen 2019. godine stanje je katastrofalno, bez izgleda da će se uskoro poboljšati. Dovoljno je kazati da u krajnje nehumanim uvjetima – za koje ne postoji ni kratkoročno, a kamoli dugoročno rješenje – na teritoriju Bihaća i Velike Kladuše živi između 3.000 i 6.000 “migranata”. (Precizan se broj ne može utvrditi jer oscilira iz dana u dan, a matematika i statistika uzmiču pred potrebom da se rješavaju egzistencijalni problemi nevoljnika koje se naziva “migrantima” te domicilnog stanovništva.) Također, dovoljno je kazati – na razini brojeva – da bi se situaciju u Bihaću, koji ima oko 50.000 stanovnika, moglo usporediti sa situacijom koja bi nastala u Zagrebu da ga iznenada “preplavi” 80.000 “migranata”, što bi zasigurno izazvalo kolaps javnih službi i odgovarajuće društvene tenzije. Kada bi kategorija “migrant” bila nacionalnost, moglo bi se reći da su u jesen 2019. godine u Bihaću “migranti” (nakon Bošnjakā) druga najveća nacionalna grupa jer ih trenutno ima više nego Hrvata, Srba, Roma i ostalih zajedno.

No ne radi se, dakako, samo o brojevima. “Migrantski problem” jest problem zbog utjecaja na socijalnu dinamiku, uključujući lokalne ekonomske i političke okolnosti. Jer, sa žaljenjem možemo konstatirati, Bosna i Hercegovina je, čak i četvrt vijeka nakon završetka posljednjeg rata, još uvijek zemlja koja je devastirana i politički i ekonomski i socijalno. Umjesto tračka nade, potaknutog prijedlozima za oporavak

i prosperitet (liječenjem postojećih bolesti i rješavanjem postojećih problema), s “migrantskom krizom” se na postojeće probleme kaleme novi problemi, koji su još teže rješivi nego oni raniji, jer raniji (i još uvijek neriješeni) problemi bili su manje ili više stvar Bosne i Hercegovine te bi se mogli rješavati u Bosni i Hercegovini, kada bi bilo volje za to, a u problemu migracija to nije moguće, jer ni njegovi uzroci, ni njegova rješenja nisu u Bosni i Hercegovini, nego su u Bosni i Hercegovini samo njegove posljedice.

Ipak, razmjeri problema koji se u Bosni i Hercegovini pojavljuju s “migrantskom krizom” i njihov intenzitet govore nešto i o “pred-migrantskom stanju” Bosne i Hercegovine. Naime, kalemljenje novih (“migrantskih”) problema na ranije postojeće bosanskohercegovačke probleme potencira, odnosno čini vidljivijom i plastičnijom krizu koju Bosna i Hercegovina proživljava u poslijeratnom periodu. Pritom mislim na unutrašnje probleme kao što su disfunkcionalna struktura države Bosne i Hercegovine, disfunkcionalnost njezinih institucija, sveprisutna korupcija i gotovo institucionalizirani kriminal, krah privrede, nezaposlenost i siromaštvo stanovništva, te populacijska kriza, odnosno rapidna depopulacija, ali i na šire probleme kao što su položaj Bosne i Hercegovine na Balkanu, tj. u odnosu prema neposrednim susjedima, pogotovo Hrvatskoj i Srbiji, te položaj Bosne i Hercegovine u Europi, tj. u odnosu na Europsku uniju. Sve to trebalo je propitivati i rješavati i ranije, ali u svjetlu recentnih migracija sve to postaje urgentnom problematikom, s tim da “migrantski problem” otežava rješavanje tih pitanja.

Tri aspekta “migrantske krize”: vrijeme prošlo, sadašnje i buduće

Razumljivo je da se u javnom diskursu o “migrantskoj krizi” u prvom planu nalaze *političko-ekonomska* pitanja, jer na toj se razini nalaze i uzroci problema i njihova moguća rješenja.

U tom pogledu, umjesto tretiranja “migrantskih valova” kao vremenske nepogode (što se, nažalost, često događa), trebalo bi pomno analizirati situaciju u širim i užim kontekstima te razdvojiti probleme koje se u lokalnim okolnostima može rješavati i one probleme na koje

se ne može utjecati, što ne znači da ih ne treba uzeti u obzir. A za početak bi – jer u kaotičnom javnom diskursu o migracijama to dosad nije bio slučaj – trebalo detektirati same aktere ovog mučnog zbijanja: od samih “migranata” i žitelja lokalnih zajednica (preko kojih se na najgori način prelama cijela kriza), preko političkih institucija (gradova, općina i kantona te države Bosne i Hercegovine s njezinom kompleksnom i umnogome disfunkcionalnom strukturom temeljenom na “etnomatematici”), do međunarodnih političkih entiteta, odnosno Europske unije (koja djeluje kao da je shvatila da je Bosna i Hercegovina najbolji “koncentracijski logor” za “migrante”, a Republika Hrvatska najbolji “upravitelj konc-logora”) i drugih svjetskih sila (koje su generatori problema zbog kojih migranti uopće napuštaju svoje zemlje, a koji su većinom ekonomski motivirani), čemu treba dodati i međunarodne organizacije poput Međunarodne organizacije za migracije i Međunarodnog Crvenog križa, koje se nastoje snaći i odgovarajuće djelovati među raznim razinama.

Međutim, političko-ekonomske diskusije i akcije vezane za “migrantsku krizu” – pogotovo kad su na površan način posredovane masovnim medijima, a mediji su veliki problem i često uzročnik problema – potiskuju druge dimenzije tog problema, koje ne bi smjele biti zanemarene ako ga želimo razumjeti u cijeloj njegovoj širini i dubini te ako ga želimo rješavati dalekosežnije, a ne samo nezadovoljavajućim palijativnim mjerama.

Tu se prvenstveno radi o *socijalno-psihološkim* aspektima jer svako rješavanje “migrantske krize” mora uzeti u obzir te aspekte, tj. treba pokušati razumjeti kolektivna stanja duha u zajednicama koje su pogođene krizom, a koja se protežu od panike, straha i tjeskobe do beznada, očaja, depresije i rezigniranosti. Kada se još uzme u obzir psihičko stanje “migranata” i njihove intenzivne interakcije s domaćim stanovništvom, može se reći da je na tom nivou situacija nalik “tempiranoj bombi”.

Začudo, gledamo li situaciju u Krajini nakon dvogodišnje “migrantske krize”, govor mržnje i nasilje usmjereni prema “migrantima” gotovo da su izostali, odnosno pojavljivali su se tek incidentno. Štoviše, mnogo su brojniji primjeri razumijevanja, suosjećanja, solidarnosti, volontiranja i konkretnog materijalnog pomaganja, što bi se

čak moglo karakterizirati kao dominantan model ponašanja u tom području.

Uz socijalno-psihološke aspekte – uzmemo li opet kao primjer Bihaćku krajinu – treba uzeti u obzir i ono što bih nazvao *kulturno-etičkim* aspektima. Naime, postavlja se pitanje: zašto se uopće (uz toleranciju, susretljivost, suosjećanje, milosrđe, dobrohotnost i solidarnost spram “migranata”) ipak pojavljuju negativne emocije i negativni stavovi spram nesretnika koje se zbirno naziva “migrantima”, premda ih većina građana izriče potihom i s nekom vrstom stida, shvaćajući da nisu sami “migranti” krivi za nastalu nesreću? Odgovor na to pitanje jednim se dijelom nalazi u prethodno skiciranom socijalno-psihološkom i političko-ekonomskom aspektu, odnosno problemima koji su povezani s time.

Međutim, ima i određeni “ostatak” koji se ne može obrazložiti ni političko-ekonomskim, ni socijalno-psihološkim razlozima, jer se tiče kulturnih (ili kulturno-etičkih) predodžbi, predrasuda, stereotipa, uvjerenja i stavova. Taj problem možemo uvidjeti ako se zapitamo: po čemu su recentne migracije drugačije od onih koje su se neprestano zbivale u povijesti Bosne i Hercegovine?

Ograničit ću se samo na područje koje sam i do sada apostrofirao – na bihaćki kraj. Koliko bilježi historija, u tom su kraju živjeli Iliri (tj. Japodi), čija su područja osvojili Rimljani koji su ili otjerali ili u većoj mjeri asimilirali domicilne Japode. Onda su došli Slaveni koji su također protjerali ili asimilirali domicilno stanovništvo. Ti Slaveni (preciznije, Hrvati, jer taj je kraj pripadao srednjovjekovnoj i kasnijoj Hrvatskoj, u svim njezinim povijesnim peripetijama) kroz dva su se stoljeća sukobljavali s Osmanskim carstvom, da bi potom bihaćki kraj bio osvojen od strane tog carstva, što je izazvalo i odljev i priljev stanovništva, kao i promjenu religijske, etničke i socijalne strukture stanovništva. (Prije svega, tu se radilo o islamizaciji, ali i o drugim posljedicama migracija u novom kontekstu.) A onda, raznoraznim političkim manipulacijama i velikim geopolitičkim igrama, uslijedila je okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije i ponovno odljev velikog broja ljudi, ali i veliki priljev stanovništva iz drugih krajeva Austro-Ugarske: Hrvati, Slovenci, Srbi, Austrijanci, Česi, Slovaci, Židovi, Mađari, Ukrajinci i drugi. (Obič-

no se kaže da se tu radilo o “europeizaciji” i “modernizaciji”, premda su ti pojmovi sami po sebi tema za istraživanje, a ne pojmovi koji bi mogli biti uzeti kao *termini technici*.) A onda, nakon Prvog svjetskog rata i pada Austro-Ugarske, odljev velikog broja stanovnika koji su došli s Austro-Ugarskom, te jugoslavizacija, dolazak brojnih ljudi iz udaljenih krajeva Balkana. Zatim brutalni Drugi svjetski rat, koji je u tom kraju rezultirao nestankom Židova, premda su i drugi narodi stradavali, ali nisu nestali, pa razdoblje socijalističke Jugoslavije, koje je donijelo nove migracije i nove stanovnike, te naposljetku, posljednji rat, koji je također umnogome promijenio demografsku sliku na tom području. Izdvojimo li iz povijesnog kontinuuma samo posljednjih sto pedeset godina, vidjet ćemo da su u istaknutom kraju Bosne i Hercegovine socijalno-demografske turbulencije nešto što je pravilo, a ne iznimka.

U vremenima u kojima su se navedene migracije zbivale, one su bile dramatične i smatrane su tragedijama, pogotovo kada govorimo o odljevu, a ne o priljevu stanovništva. Ali s vremenske distance gledajući: osim što su za mnoge ljude, pa i mnoge zajednice, te migracije bile tragične, one su, kada govorimo priljevu, a ne o odljevu stanovništva, uvijek donosile i nešto pozitivno. Famosna “bogata historija Bosne i Hercegovine” i famosna “multikulturalnost”, “multi-religioznost” i “multikonfesionalnost” Bosne i Hercegovine ne bi bila tako “famosna” da nije bilo migracija. Da se u Bosni i Hercegovini nije prihvaćalo druge i drugačije, da se raniji žitelji nisu navikavali na drugo i drugačije te da se zajednice i društvo nisu prilagođavali drugom i drugačijem (pri čemu se i to “drugo” mijenja u susretu s “prvim”, a ne samo “prvo” u susretu s “drugim”) – ne bi bilo Bosanaca i Hercegovaca, niti Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina – ne kao politički, nego kao kulturni entitet – rezultat je prilagođavanja na velike povijesne izazove migracija, uključujući procese adaptiranja i asimiliranja, koji nikad ne iskorjenjuju one posebnosti koje su ušle u igru, nego ih uključuju i oploduju. Tako je nastajala i tako još uvijek nastaje kulturna raznolikost, koju inače smatramo vrijednošću. Tako je nastajala Bosna i Hercegovina. To je Bosna i Hercegovina, ako još uvijek možemo govoriti o “ideji Bosne i Hercegovine”, s onu stranu recentnih muka oko Bosne i Hercegovine.

Zašto se onda u ovom povijesnom trenutku, 2019. godine, dolazak “stranih” i “nepoznatih” smatra problemom? Ne ulazeći u dublju analizu, samo ću naznačiti odgovor u tri točke. Kao prvo, zato što “oni” (koje se točno ni ne definira) ne dolaze s nekom vojnom i političkom silom – kao što je bilo u slučaju osmanskog, austro-ugarskog ili jugoslavenskog carstva – kojoj se žitelji moraju bespogovorno podvrgnuti te se novim okolnostima, kako god znaju, prilagoditi, pa danas mogu manje ili više mogu lagodno i otvoreno govoriti što im se sviđa ili ne sviđa, premda i dalje ne mogu mnogo toga promijeniti u socijalno-političkim tokovima. Kao drugo, zato što se radi o nečemu sasvim nepoznatom i stranom: rasno (bojom kože) i kulturno (s obzirom na jezik i običaje, od prehrambenih nadalje), bez obzira na religioznu dominantnost islama i u migrantskoj populaciji i u lokalnom stanovništvu. Kao treće: zato što “oni” (“migranti”) ne upoznaju i ne priznaju zajednicu u kojoj su se našli, nego je tretiraju kao usputnu stanicu na putu prema zajednici u kojoj bi htjeli živjeti, a upoznavanje i priznavanje uvijek je uzajamni odnos.

Promjena perspektive: “science fiction” umjesto “horror”

Da bi se atmosfera prožeta sumnjama, strepnjama i slutnjama nasilja promijenila, nije dovoljna samo elementarna humanost (koje kod nas, kako sam naznačio, nasreću još uvijek ima), pa čak nije dovoljno ni osiguravanje materijalnih uvjeta za bolji tretman “migranata” (čega trenutno, nažalost, nema), nego je potrebna i *promjena perspektive*, odnosno povijesno, kulturno i etičko širenje pogleda na aktualne probleme.

Kao motivaciju za takvo razmišljanje, postaviti ću sljedeća pitanja: Što bi se dogodilo da pet ili deset tisuća “migranata” (različitih rasa, nacionalnosti, vjera, jezika, običaja i navika) odluči zatražiti azil i ostati u Bosni i Hercegovini? Da li bismo ih tada počeli tretirati drugačije nego sada – kao smetnju ili prijetnju? Da li smo spremni na još jednu veliku demografsku promjenu, ovog puta u bitnome drugačiju od onih dosadašnjih?

Smatram da, u najmanju ruku, trebamo početi razmišljati o tome, a zatim i afirmativno odgovarati na postavljena pitanja. Migracije su

trend koji će još dugo potrajati (i koji, ponavljam, traje oduvijek), što znači da im se ne možemo opirati s krutošću svojih trenutačnih stavova. Stoga im se moramo početi prilagođavati. A što se ranije počnemo prilagođavati na te velike i neizbježne promjene, to će nam one u budućnosti biti manje bolne i to ćemo više pozitivnih stvari moći polučiti iz njih.

Praktično i pragmatično, to bi se moglo izraziti ovako: treba početi razvijati integracijske programe, u sferama kao što su stanovanje, obrazovanje, zdravstvo i rad, po uzoru na druge zemlje koje su u tome pokazale uspješnost. Naravno, zemlje poput Bosne i Hercegovine, koje su ekonomski, politički i socijalno devastirane, ne mogu se mjeriti sa zemljama poput Njemačke, Švedske ili Velike Britanije, ali bi se za početak barem dio sredstava koja iz inozemstva dolaze za rješavanje “migrantskog problema” mogao usmjeravati u integracijske programe umjesto u uspostavljanje i održavanje “koncentracijskih logora” za “migrante”. Međutim, nikakva sredstva ne mogu pomoći ako se paralelno ne budu mijenjali svijest i senzibilitet među domicilnim stanovništvom, za što također postoje pozitivni primjeri u zemljama koje imaju kontinuiran priljev brojnih “migranata”.

Dakle, kada bi se ostvarili barem minimalni materijalni uvjeti i kada bi se promijenila perspektiva sagledavanja problema i mogućih rješenja, “migrantima”, od kojih su mnogi u bezizlaznoj i beznadnoj situaciji, ostanak u Bosni i Hercegovini mogao bi se predstaviti kao opcija. Vjerujem da bi neki od njih, a možda i mnogi, prihvatili da dijele muku življenja sa stanovnicima Bosne i Hercegovine, stječuci tako kakvu-takvu perspektivu, i radeći zajednički s domaćima na prosperitetu Bosne i Hercegovine te postajući polako Bosancima i Hercegovcima kao i mnogi drugi migranti prije njih.

No riječ je i o općenitijim promjenama. Bosna i Hercegovina u budućnosti – recimo, za pedeset godina – mogla bi biti mnogo bolja od one današnje kada bi njezini stanovnici, bez obzira na porijeklo, zajednički nastojali oko zajedničkog dobra, čineći ono što trenutno ne čine, a to je kontinuiran i intenzivan građanski angažman u pravcu promjene političkih struktura i samih uvjeta političkog života. Da li će u tome – uz Bošnjake, Srbe, Hrvate i trenutne “ostale” – biti i Afganistanci, Pakistanci, Sirijci, Marokanci i neki drugi “ostali”, manje je

važno, jer ono što je u nekoj zajednici važno jest da je svi koji u njoj prebivaju smatraju zajednicom, a “zajednica” znači da svi žive i djeluju zajedno, odnosno *svi za jedno*.

Ako se to, spram trenutnoga “horror”a, čini kao neobavezno izmaštani i neutemeljeni “science fiction”, valja reći da su “znanstveno-fantastični” scenariji u pravilu optimističniji od onih iz sfere “strave i užasa”, kao i da su pozitivne povijesne energije često proizlazile iz sfere “science fictiona”, a nikad iz sfere “horror”a.

O autoru

Hrvoje Jurić (Bihać, 1975.) radi kao redovni profesor na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje predaje etiku i bioetiku. Zamjenik je glavnog i odgovornog urednika časopisa *Filozofska istraživanja* i *Synthesis philosophica*, te član uredništva nekoliko drugih časopisa. Obavlja niz funkcija u Hrvatskom filozofskom društvu i Hrvatskom bioetičkom društvu. Također je voditelj Centra za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišnog centra za integrativnu bioetiku Sveučilišta u Zagrebu, kao i glavni tajnik Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku. Objavio je više od pedeset znanstvenih i dvjesto pedeset stručnih, publicističkih i esejističkih članaka, četiri autorske knjige, tri uredničke knjige i pet pjesničkih knjiga.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LIGHT OF MIGRATION: REFLECTIONS IN THE AUTUMN OF 2019

Summary

One of the biggest global problems in the first decades of the 21st century is mass migration of the population. This problem refracts in a special way in Bosnia and Herzegovina, which was flooded by the “migrant wave” in 2018 and 2019, by and large its western part. This emphasized the existing problems plaguing Bosnia and Herzegovina (politically, economically and socially devastated during the last war and the post-war period), to which new ones were grafted. It is understandable that *political and economic issues* are in the foreground, because both the causes and the possible solutions of the problem are seated at that level, whether we are talking about Bosnia and Herzegovina itself, its relations with neighbouring countries, or its position in the European and the world context. However, political-economic discussions and actions related to the “migrant crisis” (especially when they are, in a superficial way, mediated by the mass media) suppress other dimensions of this problem, which should not be neglected if we wish to understand it in its full breadth and depth and if we want to address it in a more far-reaching way, and not just with unsatisfactory palliative measures. These are the *socio-psychological aspects*, whereby the focus should shift onto the collective state of mind, from panic, fear, and anxiety to hopelessness, despair, depression, and resignation, and then the *cultural-ethical aspects*, including considerations of the differences between recent migrations and those that have constantly taken place in the history of Bosnia and Herzegovina, as well as consideration of the thesis that the identity of Bosnia and Herzegovina was built precisely as result of population migrations, which in their time were very painful, but always had some positive effects and today are celebrated as “cultural achievements”.

Key words: migration, Bosnia and Herzegovina, politics, ethics, culture.

BOSNIJACKA PISMOHRANA

Prof. dr. sc. Mislav Kukoč, red. prof. u trajnom zvanju
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
mkukoc@hrstud.hr

BOSNA I HERCEGOVINA – OD DAYTONA DO BRUXELLESA

Sažetak: *Daytonski ustroj Bosne i Hercegovine, odnosno podjela na dva asimetrična entiteta, onemogućuje njezin društveni i politički razvoj u skladnu i harmoničnu zajednicu, kako konstitutivnih naroda, tako i svih njenih građana. Političke forme bosanskohercegovačkih entiteta: federacija i republika ukazuju na nedefinirani politički status krovnog pojma Bosna i Hercegovina. Kakva je ona država, kada nije ni republika, ni federacija niti konfederacija? Njezin nedefinirani status i asimetrični ustroj, međutim, određen je Daytonskim sporazumom koji se, kako izričkom piše u njemu, može mijenjati samo konsenzusom. Suglasnost o reviziji Daytonskog ugovora, njegovoj promjeni koja bi vodila integraciji Bosne i Hercegovine u smislenu i funkcionalnu zajednicu, nemoguće je postići jer čelnici Republike Srpske, s neskrivenim separatističkim težnjama, tako nešto a priori odbacuju. Pristup Europskoj Uniji nadaje se kao jedina mogućnost stabilizacije, te društvenog i političkog prosperiteta Bosne i Hercegovine, u čemu ona ima nepodijeljenu podršku, kako Hrvatske, kao članice EU, tako i bosanskohercegovačkih Hrvata. Koliko su, međutim, političke elite ostala dva konstitutivna naroda usmjereni Bruxellesu, a koliko Moskvi, odnosno Ankari?*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Europska unija, Washingtonski sporazum, Dayton.*

U okviru naslovne teme simpozija: BOSNA I HERCEGOVINA – HRVATSKA – EUROPA nastojat ću postaviti i analizirati perspektivu Bosne i Hercegovine za priključenje Europskoj uniji u, za nadati se, ne jako dalekoj budućnosti. Kakva je uloga hrvatske politike bila, jest

i kakva će biti u definiranju i realiziranju proeuropskih ciljeva razvoja Bosne i Hercegovine?

Da bismo se barem približili odgovorima na te upite valja krenuti od početka – raspada SFRJ, odnosno povijesnog sloma komunizma i rasapa Jugoslavije, u krvavom i razornom ratu, te konstituiranja neovisnih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Tuđmanove zasluge i grijesi

Početak 1990-tih raspad komunizma i Jugoslavije te razorne jugoslavenske ratove koji su slijedili – u Sloveniji, pa u Hrvatskoj, onda u Bosni i Hercegovini i naposljetku na Kosovu pratio sam i analizirao u političkim kolumnama koje sam objavljivao u splitskom dnevnom listu *Slobodna Dalmacija*, tada vodećem hrvatskom dnevniku, neovisne orijentacije, s nakladom preko 200.000 primjeraka. Kao oporbeno orijentirani kolumnist, član HSLS-a, tada najjače oporbene stranke, u svojim sam napisima podvrgavao oštroj i nepoštednoj kritici politiku vladajuće stranke HDZ-a i njegova predsjednika Franje Tuđmana. Danas s povijesne distance mogu priznati da sam u mnogim dimenzijama svoje kritike bio preoštar, te da je prvi hrvatski predsjednik zaslužio istaknuto pozitivno mjesto u povijesti i to, prije svega, pobjedonosnim okončanjem domovinskog rata iz kojeg je izveo Hrvatsku neokrnjenu, u tzv. “avnojevskim” granicama, kao suverenu, slobodnu i neovisnu državu koja je uspješno pokrenula euro-integracijske procese, postala punopravna članica NATO-a i Europske unije, na čijem čelu započinje i potom uspješno odrađuje svoj prvi predsjedavajući ciklus.

Prevladavajuće pozitivne zasluge Franje Tuđmana za opstanak i prosperitetni politički razvoj Hrvatske, koje mu *post-festum* priznajem, ne znače da je u svemu vodio bezgrešnu politiku, kako je to za sebe volio samodopadno govoriti. Moje tadašnje kritičke objekcije o autoritarnom stilu Tuđmanove vladavine, te o toleriranju privatizacijske pljačke 1990-tih, i danas smatram, nisu bile neopravdane niti pretjerane. No najveći, kazao bih fatalni Tuđmanov grijeh, njegov *magnum crimen*, čije se posljedice osjećaju i danas, bila je njegova kriva, pogrešna politika prema Bosni i Hercegovini, koju sam u svojim novinskim tekstovima višekratno oštro kritizirao.

Predsjednik Tuđman svoje je viđenje Bosne i Hercegovine javno deklarirao nekoliko mjeseci prije početka rata, odnosno velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu – i to na tiskovnoj konferenciji, “novogodišnjem razgovoru s novinarima”, čiji je sadržaj prenijela jedino neovisna *Slobodna Dalmacija* u svojem novogodišnjem broju od 31. prosinca 1991. godine. Tom je prilikom predsjednik Tuđman izriješkom, otvoreno i neuvijeno, predstavio vlastiti plan podjele Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije: “To se može ostvariti tako da (...) što veći broj prekosavskih Srba bude uključen u državu Srbiju (...) tako da ona više nema razloga za ekspanziju”. Podržavajući velikosrpske apetite u Bosni, Tuđman je tražio zauzvrat sljedeće: “ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve jer je sadašnji hrvatski perec neprirodan”, i to krojenjem “još povoljnijih granica od starojugoslavenske Banovine Hrvatske, čime bi se zadovoljili i hrvatski nacionalni interesi (...) Pri tome bi mogao ostati dio ‘zemljice Bosne’ gdje bi Muslimani imali većinu i ta bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije. Time bi ujedno nestala kolonijalna tvorevina Bosna i Hercegovina”. Uz to je Tuđman – tvrdnjom: “spremnost za razgraničenje značila bi da možda nije neizbježan rat u Bosni i Hercegovini i ostvarilo bi se na vrhuncu krize ono što nismo uspjeli u lanjskim pregovorima” – neizravno potvrdio da je još godinu dana prije s Miloševićem, spominjalo se Karađorđevo, vodio pregovore o podjeli Bosne i Hercegovine, (Tuđman, 1991). Kasnije se mnogo spekuliralo o tome je li Tuđman dijelio Bosnu, pregovarao s Miloševićem, često se spominjala njegova karta podjele koju je na salveti narisao visokom predstavniku Paddyju Ashdownu ... No ova je konferencija za medije, koliko mi je poznato, jedino mjesto na kojemu Tuđman izriješkom govori o tome. Zašto režimski mediji nisu objavili sadržaj spomenute tiskovne konferencije, može se pretpostaviti, jamačno zbog neprilično otvorenog ekspliciranja onoga što se nastojalo prikriti i zadržati u tajnosti; no, činjenica koja potvrđuje autentičnost ovdje citiranih riječi, jest da navedeni sadržaj Tuđmanova istupa, objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji*, nikada nije bio demantiran. Već u idućem broju *Slobodne Dalmacije*, od 3. siječnja 1992. objavio sam u svojoj kolumni “Slobodan pogled” oštru kritičku analizu Tuđmanova plana podjele Bosne: “Pokušavajući okupiti sve Hrvate u jednoj državi, i to prekrajajući

granice na štetu Muslimana (čiju nacionalnu i državotvornu svijest očito podcjenjuje) Tuđman se ponaša jednako kao i Milošević koji to isto želi učiniti za Srbe na štetu Hrvata.” (Kukoč, 1992: 7)

Bellum omnium contra omnes

Sve ostalo svima je znana povijest: rat u Bosni i Hercegovini nije izbjegnuto, dapače, bio je još okrutniji i razorniji, i s više žrtava nego njemu prethodeći hrvatski domovinski rat. Premda je počeo kao velikosrpska agresija, uskoro se, kao *bellum omnium contra omnes*, proširio na sve tri strane. Najtragičniji je svakako bošnjačko-hrvatski rat, koji je buknuo među žrtvama velikosrpske agresije. Premda sam naglasio Tuđmanovu pogrešnu politiku, kao jedan od uzroka toga nesretnog i nepotrebnog sukoba, ne želim tvrditi da je Tuđman jedini krivac, niti da krivnje nije bilo i na drugoj strani. No, nije mi nakana u to ovdje ulaziti. Prebacit ću se zato na sklapanje *Washingtonskog sporazuma*, kojim je okončan sukob Bošnjaka i Hrvata u Bosni i Hercegovini, i obnovljeno njihovo savezništvo u zajedničkom otporu velikosrpskoj agresiji, čime je, posljedično, i okončan rat u Bosni i Hercegovini.

Budući da sam u to vrijeme, u prvoj polovici 1994., bio na stipendiji u *International Woodrow Wilson Center for Scholars* u Washingtonu, te sam za *Slobodnu Dalmaciju* pisao vanjskopolitičke kolumne rubricirane nadnaslovom “Svijet očima Capitola”, iz prve sam ruke pratio američke reakcije na rat u Bosni i Hercegovini, te ustroj i sklapanje *Washingtonskog sporazuma* kojim je okončan sukob Hrvata i Bošnjaka (koji su tada još imenovani kao Muslimani).

Euforija Washingtonskog sporazuma

O *Washingtonskom sporazumu* i obnovljenom bošnjačko-hrvatskom savezništvu objavio sam čitav niz kolumni u *Slobodnoj Dalmaciji*, te interview s prof. dr. sc. Petrom Šarčevićem, tadašnjim hrvatskim veleposlanikom u SAD i jednim od sastavljača teksta *Washingtonskog sporazuma*.

Hrvatsko-bošnjački pregovori o obnovi savezništva, uz posredništvo Clintonove administracije, pokrenuti su s različitih polaznih pozicija. Bošnjačka strana nudila je Bosnu i Hercegovinu temeljenu na multietničkom unitarnom principu, nadajući se američkoj potpori budući da je Amerikancima blizak model stvaranja nacije prema načelu “lonca za taljenje”. No, Washington je shvatio da američki *melting pot* model ne odgovara europskoj zbilji već formiranih nacija. Zato je prihvaćen belgijski i švicarski model kantonizacije, prema kojemu je ustrojena “Federacija Bosne i Hercegovine”, dakle, naglašavam, ne bošnjačko-hrvatska federacija, nego *Federacija Bosne i Hercegovine*. Što to znači? Prema riječima veleposlanika Šarčevića, Amerikanci pragmatično kreću s rješavanjem lakšeg problema, a to je okončanje sukoba i postizanje sporazuma Bošnjaka i Hrvata. Bosanski Srbi, koji su tada, početkom 1994., kontrolirali 2/3 teritorije Bosne i Hercegovine, ostavljeni su za poslije; kada se pacificiraju, političkim i vojnim pritiskom, i oni će se sa svojim kantonima priključiti Federaciji Bosne i Hercegovine – takav je bio plan!, (Šarčević, 1994: 4-5).

Kao specijalni izvjestitelj *Slobodne Dalmacije* nazočio sam 18. ožujka 1994. potpisivanju Washingtonskog sporazuma u Bijeloj kući u Washingtonu; u stvari u pokrajnjoj tzv. “sivoj kući” u kojoj se i inače potpisuju međudržavni sporazumi, (Kukoč, Kaleb 1994: 3). Washingtonski sporazum, točnije kazano *Washingtonske sporazume*, uz sponzorstvo američkog predsjednika Clintona, potpisali su predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, (“Preliminarni sporazum o uspostavi konfederacije između Federacije BiH i Republike Hrvatske”). Potom su oni, zajedno s premijerom Bosne i Hercegovine Harisom Silajdžićem i predsjednikom Predsjedničkog vijeća Hrvatske Republike Herceg-Bosne Krešimirom Zubakom, potpisali “Preliminarni sporazum o budućoj gospodarskoj i vojnoj suradnji između Federacije BiH i Republike Hrvatske”, kao i “Nacrt Ustava Federacije Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini”, koji je 30. ožujka 1994. godine Ustavotvorna skupština Federacije Bosne i Hercegovine prihvatila kao *Ustav Federacije BiH*, kojim se uspostavlja *Federacija Bosne i Hercegovine* na teritoriju s većinskim bošnjačkim i hrvatskim pu-

čanstvom.¹ Bosanski Srbi se, prilikom sklapanja *Washingtonskih sporazuma*, nisu puno spominjali. Premda u “Okvirnom sporazumu o Federaciji u BiH”, prethodno, još 1. ožujka 1994., sklopljenom u Washingtonu, stoji: “Odluke o ustavnom ustrojstvu područja Republike Bosne i Hercegovine s većinskim srpskim pučanstvom donijet će se tijekom pregovora o mirnom rješenju i na Međunarodnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji” (Okvirni sporazum, 1994), prevladavala je tada prešutna pretpostavka da će bosanski Srbi političkim i vojnim pritiskom biti prisiljeni da se priključe Federaciji Bosne i Hercegovine. Dakle, Federacija Bosne i Hercegovine prvotno je bila zamišljena kao jedinstveni model buduće Bosne i Hercegovine.

Vojni i politički pritisak na bosanske Srbe uslijedio je sljedećih mjeseci i, poglavito, sljedeće 1995. godine. Najprije su američki lovci F16 srušili 4 srpska borbena zrakoplova bez oznaka, koji su, s nakanom zaprečavanja mirovnog sporazuma Bošnjaka i Hrvata, bombardirali položaje Armije Bosne i Hercegovine na području prethodnih bošnjačko-hrvatskih sukoba oko Travnika, s ciljem da za to bude optužena Hrvatska; zatim su slijedila NATO-va bombardiranja srpskog topništva oko Sarajeva, pa oslobodilačke operacije *Bljesak* i *Oluja* u Hrvatskoj, *Maestral* u Bosni, koje su dovele do deblokade Bihaća kojemu je mjesecima nad glavom visila opasnost da se pretvori u novu Srebrenicu; i konačno, udružene snage *Hrvatske vojske* (HV), *Hrvatskog vijeća obrane* (HVO) i *Armije Bosne i Hercegovine* (ABiH), krenule su u nezadrživi prodor prema Banja Luci.

Daytonski paradoks

No, onda je uslijedio američki pritisak za prekid operacije osvajanja Banja Luke. Zašto je do toga došlo objašnjava tadašnji američki veleposlanik u Hrvatskoj Peter Galbraith, u interviewu bosansko-hercegovačkom magazinu *Europa*, koji izlazi u SAD. Prema Galbraithovim riječima, hrvatsko vojno zauzimanje Banja Luke Amerikanci su

¹ Setu *Washingtonskih sporazuma* pripada još i “Sporazum o kantonima u srednjoj Bosni”, koji su potpisali Haris Silajdžić, Krešimir Zubak i, kao svjedok, Mate Granić, ministar vanjskih poslova RH. (Dokumenti, 1994: 3)

zaustavili odlukom američkog Nacionalnog vijeća sigurnosti (National Security Council). Visoki američki dužnosnici – državni tajnik Warren Christopher i njegov zamjenik Richard Holbrooke, savjetnik predsjednika Clintona za nacionalnu sigurnost Anthony Lake, te general Wesley Clark, kasniji zapovjednik NATO-a u Europi i NATO snaga u ratu na Kosovu – tražili su od Hrvatske da zaustavi ofenzivu. Smatrali su da je Tuđman opsjednut Banja Lukom kao hrvatskim gradom, spominjali su da je predlagao zamjenu Tuzle za Banja Luku, što je navodno crtao na već spomenutoj salveti Paddyju Ashdownu. Galbraith nadalje, kao razloge zaustavljanja osvajanja Banja Luke, navodi i stradanje srpskih civila nakon Oluje u Hrvatskoj, uz pretpostavku da bi bilo ugroženo nekoliko stotina tisuća ljudi s područja Banja Luke i sjeverozapadne Bosne, uključujući i izbjeglice iz poražene SAO Krajinje. U tom interviewu Galbraith priznaje da bi bilo bolje za Bosnu i Hercegovinu da su, padom Banja Luke, ratni zločinci Radovan Karadžić i Ratko Mladić potpuno poraženi, poput nacista na procesu u Nürnbergu. No, s druge strane, prijeteća humanitarna katastrofa i nacionalistički trijumfalizam Franje Tuđmana, s Banja Lukom kao prijestolnicom bosansko-hercegovačkih Hrvata, prema Galbraithovim riječima, opredijelili su SAD da zaustave hrvatsku ofenzivu, a Armija Bosne i Hercegovine nije bila vojnički spremna za slamanje srpskog otpora bez sudjelovanja Hrvatske vojske, (Galbraith, 2011: 16-18).

I tada je došlo do fatalnog prijedloga dvoentitetske podjele, koji se, kao *deus ex machina*, iznenada pojavio te ubrzo bio usvojen i petrificiran u Daytonu. **Daytonski sporazum**, naziv je za *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*, potpisan 20. Studenog 1995. u američkoj zrakoplovnoj bazi Wright-Patterson kraj Daytona, Ohio, nakon pregovora između bošnjačke, hrvatske i jugoslavenske, odnosno srpske delegacije (na čelu s predsjednicima Alijom Izetbegovićem, Franjom Tuđmanom i Slobodanom Miloševićem), vođenih od 1. Studenoga 1995. pod nadzorom SAD-a i međunarodne kontaktne skupine (Daytonski sporazum, 1995). *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*, odnosno *Daytonski sporazum*, definirao je uvjete mirovnog sporazuma, formalno potpisanog 14. prosinca 1995. u Elizejskoj palači u Parizu. Premda načelno potvrđuje teritorijalnu cjelovitost i suverenost Bosne i Hercegovine, Daytonski ustroj Bo-

sne i Hercegovine – s podjelom na dva asimetrična entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku – onemogućuje njezin društveni i politički razvoj u skladnu i harmoničnu zajednicu, kako konstitutivnih naroda, tako i svih njezinih građana. Političke forme bosanskohercegovačkih entitetâ: *federacija* i *republika* ukazuju na ne-definirani politički status krovnog pojma Bosna i Hercegovina. Premda se u tekstu *Daytonskog sporazuma* na nekoliko mjesta spominje “republika Bosna i Hercegovina” (s malim r), u Članku 1. **Ustava Bosne i Hercegovine**, Ustava koji je degradiran na status **Aneksa 4 Daytonskog sporazuma**, izrijeком piše: “Republika Bosna i Hercegovina, čije će službeno ime od sada biti ‘Bosna i Hercegovina’”. Dakle, apozicija “Republika” gubi se iz službenog naziva Bosne i Hercegovine. Budući da jedan entitet u svojem nazivu zadržava odredbu *Republika*, a drugi *Federacija*, zašto Ustav ne definira potpunije službeni državno-pravni status Bosne i Hercegovine? Ako je Republika Srpska, jedan entitet, a Federacija Bosne i Hercegovine drugi, zašto “Bosna i Hercegovina” nije, primjerice, *konfederacija*, poput Švicarske?

U jednom od *Washingtonskih sporazuma*, kojima je okončan sukob Bošnjaka i Hrvata, bio je najavljen ustroj konfederacije Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine. Naime, kao jedan od dokumenata *Washingtonskih sporazuma*, predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović potpisali su u Washingtonu “Okvirni sporazum o konfederalnim vezama između Republike Hrvatske i buduće bošnjačko-hrvatske federacije u Bosni i Hercegovini”. U euforičnoj atmosferi potpisivanja *Washingtonskih sporazuma* američki državni tajnik Warren Christopher čak je izrazio nadu da će Konfederacija Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine u doglednoj budućnosti biti primljena u Europsku uniju!?, (Christopher, 1994: 55).

No, nakon sklapanja *Daytonskog sporazuma*, konfederacija Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine, zacrtana *Washingtonskim sporazumom*, izazvala je sa srpske strane korespondirajući zahtjev za konfederaciju Republike Srpske sa Saveznom Republikom Jugoslavijom, odnosno Srbijom, što bi predstavljalo svojevrsnu obnovu Jugoslavije, u kojoj bi Hrvatska i Srbija, preko konfederalnih veza s bosansko-hercegovačkim entitetima, zajedno s Bosnom i Hercego-

vinom, tvorile određenu državnu ili paradržavnu cjelinu. Čim se taj korespondirajući zahtjev pojavio konfederacija Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine naglo se prestala spominjati i u Zagrebu i u Sarajevu.

Dakle, nedefinirani status i asimetrični ustroj Bosne i Hercegovine određen je Daytonskim sporazumom koji se može mijenjati samo konsenzusom predstavnika sva tri konstitutivna naroda. No, suglasnost o reviziji Daytonskog ugovora, njegovoj promjeni koja bi vodila integraciji Bosne i Hercegovine u smislenu i funkcionalnu zajednicu, nemoguće je postići jer čelnici Republike Srpske, s neskrivenim separatističkim težnjama, tako nešto *a priori* odbacuju. Pristup Europskoj Uniji nadaje se kao jedina mogućnost stabilizacije, te društvenog i političkog prosperiteta Bosne i Hercegovine, u čemu ona ima nepodijeljenu podršku, kako Hrvatske, kao članice Europske unije, tako i bosanskohercegovačkih Hrvata. Koliko su, međutim, političke elite ostala dva konstitutivna naroda usmjerene Bruxellesu, a koliko Moskvi, odnosno ruskom predsjedniku Putinu, na jednoj strani, a koliko Ankari, odnosno turskom predsjedniku Erdoganu, na drugoj?

Valja nama preko rijeke ...

Kako pristupiti Europskoj uniji? Neizvjestan položaj i ustroj Europske unije nakon BREXIT-a ilustrira, među ostalim, i privremeni zastoj, odnosno zaustavljanje pristupa Albanije i Sjeverne Makedonije koja je pristala i na bolnu promjenu imena države kako bi udovoljila uvjetu Grčke za odustajanje od blokade pristupa Europskoj uniji. Unatoč sadašnjem zastoju u procesu proširenja, vjerujem u EU budućnost Bosne i Hercegovine, nažalost ne tako skorou ... budući da je priključenje Europskoj uniji jedina šansa za stabilnost, ne samo Bosne i Hercegovine, nego i čitave regije, pa unekoliko i Europske unije u cjelini, poglavito u kontekstu aktualne migrantske krize koja će se u sljedećim godinama, slutim, prije produbljivati negoli razriješiti, a da ne govorimo o nepredvidljivim budućim izazovima, poput aktualne pandemije ...

Premda skora kandidatura Bosne i Hercegovine, a pogotovo njeno članstvo u Europskoj Uniji, s obzirom na aktualne prilike i konstela-

ciju snaga, za sada nisu izgledni, to ne znači da se situacija u krajnje neizvjesnoj europskoj budućnosti neće u ovome ili onome smjeru promijeniti. Kada sam kao pomoćnik ministra vanjskih poslova Republike Hrvatske i voditelj uprave MVP-a za političku analizu, početkom 2000-tih vodio razgovore o proširenju Europske unije s visokim dužnosnicima Europske unije i najutjecajnijih njenih članica: Francuske, Njemačke, Ujedinjene Kraljevine ... spominjala se mogućnost prijama tri do najviše pet novih članica: Slovenija, Mađarska i Češka sigurno su pristupale, eventualno, ali ne sigurno, još i Poljska i Estonija, i nijedna se više država-kandidat nije spominjala u prvom krugu proširenja. No, nakon napada Al-Kaide na New York i Washington 11. rujna 2001., i potom, nakon zaredalih terorističkih napada na europske gradove, iznenada je, preko noći, već 1. svibnja 2004. godine, došlo do brzog “big bang” proširenja s 10 novih članica, a dvije i pol godine poslije, 1. siječnja 2007., u drugom dijelu tzv. petog kruga proširenja, primljene su još dvije nove članice Rumunjska i Bugarska, premda je riječ o državama s “istočnog Balkana”, čije je ispunjenje pristupnih uvjeta bilo jako upitno, poglavito u poredbi sa zahtjevima koji su poslije postavljeni Hrvatskoj koja je, kao 28. članica, primljena u punopravno članstvo Europske unije tek 1. srpnja 2013., nakon 13 godina mukotrpnih pregovora! Dakle, tajming i uvjeti pristupa Europskoj uniji krajnje su nepredvidljivi i mogu ovisiti o raznim okolnostima, poput migrantske krize, ali i nečega novoga, što danas niti ne možemo predočiti, kao što se, primjerice, u vremenu održavanja simpozija, 25. – 26. listopada 2019., s potom objavljenim priopćenjima u ovome zborniku, aktualna pandemija koronavirusa što presudno utječe na naše živote, nije mogla niti naslutiti!

Stoga, Bosna i Hercegovina treba najprije, unutar vlastitih redova, pokušati razriješiti svoje unutarnje probleme, postići pro-europski konsenzus i – čekati svoju priliku za koju se ne može predvidjeti kada će uslijediti, ali Bosna i Hercegovina za tu priliku treba biti spremna. Jedna od temeljnih pretpostavki za to uspostava je međunacionalnog konsenzusa temeljenog na nacionalnoj ravnopravnosti sva tri konstitutivna naroda. Prvi korak u tome smjeru treba biti izmjena izbornog zakona koji treba omogućiti bosansko-hercegovačkim Hrvatima da biraju svojega predstavnika u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine,

dakle, da biraju hrvatskog člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Naime, bjelodano je da je aktualni hrvatski član Predsjedništva Bosne i Hercegovine Željko Komšić izabran bošnjačkim glasovima protiv volje malobrojnijeg biračkog tijela bosansko-hercegovačkih Hrvata, na sličan način na koji je svojedobno 1991. godine, odlukom Skupštine Srbije, a protiv volje kosovskih Albanaca, Sejdo Bajramović imenovan za kosovskog člana Predsjedništva SFRJ.

Kratkovidna bošnjačka politika majorizacije ugrožava interese jedinstvene Bosne i Hercegovine, jednako kao i separatizam Republike Srpske. Naime, ona prisiljava bosansko-hercegovačke Hrvate na uspostavu savezništva s Miloradom Dodikom i ostalim čelnicima Republike Srpske protiv bošnjačke majorizacije.

Ulazak Bosne i Hercegovine u Europsku uniju jedina je njezina šansa za stabilnost i istinsku cjelovitost, U tome smislu, zaokružio bi se i stabilizirao europski prostor čitave regije Jugoistočne Europe, što bi dovelo do geostrateškog stabiliziranja pa i prosperiteta Europske unije u cjelini.

Zato, da parafraziram Maka Dizdara: “*Valja nama preko rijeke ...*”
– *Valja nama preko rijeke – sve do Bruxellesa!*

LITERATURA

- Galbraith, P. (2011) Za Bosnu bi bilo bolje da SAD nisu spriječile pad Banja Luke! (intervju) *Europa: bosansko-hercegovački magazin* (Europa Magazine ISSN 1939-3423 Lawrenceville, Georgia, United States of America) April, 2011., 16-18.
- Kukoč, M. (1992) Svi Hrvati na okup, *Slobodna Dalmacija*, 3.1.1992., 7.
- Kukoč, M., Kaleb, I. (1994) Clinton–Tuđman–Izetbegović: Potpis nade za mir u Bosni. Washington: Povijesni dokumenti o budućim odnosima hrvatskog i bošnjačko-muslimanskog naroda. *Slobodna Dalmacija*, 19.3.1994., 3.
- Šarčević, P. (1994) Pomirbom Hrvata i Muslimana Amerika počinje raspletati balkanski čvor! (Interview – razgovarao: M. Kukoč) *Slobodna Dalmacija*, 12.3.1994., 4-5.
- Tuđman, F. (1991) Novogodišnji razgovor s novinarima, *Slobodna Dalmacija*, 31.12.1991.
- *** Daytonski sporazum (1995). Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Herce-

govini. https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf.

- *** Dokumenti: Washingtonski sporazumi (1994) *Slobodna Dalmacija*, 19.3.1994., 3.
- *** Okvirni sporazum o Federaciji u BiH (1994) *Slobodna Dalmacija*, 5.3.1994.
- *** Warren Christopher: BiH i Hrvatska u EU (1994) *Slobodna Dalmacija*, 19.3.1994., 55.

O autoru

Prof. dr. sc. MISLAV KUKOČ, Split, 1952. Predstojnik Odsjeka za filozofiju i kulturologiju, te predsjednik Vijeća poslijediplomskih studija Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Voditelj međunarodnih znanstvenih skupova: *Mediterranski korijeni filozofije* u Splitu i *Future of Religion* u Dubrovniku. Član je Upravnog odbora *Međunarodne federacije filozofskih društava*. Bio je predsjednik *Hrvatskog filozofskog društva*, dopredsjednik *Hrvatskog bioetičkog društva*, član *Hrvatskog povjerenstva za suradnju s UNESCO-om*, te opunomoćeni ministar u Hrvatskom veleposlanstvu u BiH. Izlagao je na brojnim međunarodnim konferencijama, te predavao na sveučilištima u Splitu i Zadru, SAD, Japanu, Njemačkoj i Austriji. Objavio je devet knjiga i stotinjak znanstvenih i stručnih radova.

BOSNIA AND HERZEGOVINA - FROM DAYTON TO BRUSSELS

Summary

The Dayton arrangement of Bosnia and Herzegovina, i.e. the division into two asymmetric entities, prevents its social and political development into a congruous and harmonious community, not only of the constituent peoples but also of all its citizens. The political forms of Bosnia and Herzegovina entities: federation and republic point to the undefined political status of the umbrella term Bosnia and Herzegovina. What kind of state is it, when it is neither a republic, nor a federation, nor a confederation? Its undefined status and asymmetric structure, however, is determined by the Dayton Agreement, which, as it is explicitly stated in it, can only be changed by consensus. It is impossible to reach an agreement on the revision of the Dayton Agreement or its change that would lead to the integration of Bosnia and Herzegovina into a meaningful and functional community, because the leaders of Republika Srpska, with unconcealed separatist aspirations, *a priori* reject something like that. Accession to the European Union emerges as the only option for stabilization and social and political prosperity of Bosnia and Herzegovina, which has the undivided support of both Croatia, as an EU member, and Bosnian Croats. However, to what extent are political elites of the other two constituent peoples leaning towards Brussels, and to what extent towards Moscow and Ankara, respectively?

Key words: Bosnia and Herzegovina, Croatia, European Union, Washington Agreement, Dayton.

BOSNIAČKA PISMOHRANA

Dr. sc. Antonio Pehar

Zagreb

USTAVNI PATRIOTIZAM – BOSANSKOHERCEGOVAČKA PERSPEKTIVA

Sažetak: *Posebnost današnjih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini prvenstveno se ogleda u permanentnosti političkih konflikata čije se ishodište može pozicionirati u konstitucionalnom uređenju države koje je određeno Općim mirovnim sporazumom iz Daytona 1995. godine. U radu će se razmotriti opće teorijske postavke konsocijacijskog modela demokracije i njegove primijenjene (ne)mogućnosti u slučaju Bosne i Hercegovine. Također će se razmotriti ideja ustavnog patriotizma kao mogućnost za konstitutivni model bosanskohercegovačke države i društva. Ujedno se, uz potrebu političke, u radu iznosi ideja potrebe upravno-teritorijalne reorganizacije Bosne i Hercegovine.*

Ključne riječi: *Daytonski mirovni sporazum, konsocijacijska demokracija, ustavni patriotizam, ustav, nacionalizam, regionalna država, Bosna i Hercegovina.*

Dvadesetpet godina je prošlo od zaključivanja Daytonskog mirovnog sporazuma kojim je zaustavljena agresija na Bosnu i Hercegovinu i prekinuto je ratno razaranje države i ubijanje njenog stanovništva. Dakle, uspostavljeno je primirje, ali se nikako ne može utvrditi da je uspostavljen pravedan mir, a niti pošteno uređenje države Bosne i Hercegovine. Aneksom IV. Daytonskog sporazuma utvrđen je novi tekst državnog ustava čija nakaradnost seže od samog izostavljanja određenja društvenog uređenja države, tako da ju se označi kao Republiku. Istim je Daytonskim sporazumom derogiran Ustav Republike Bosne i Hercegovine, s kojim je ista država zadobila međunarodno priznanje kao samostalna država, te je kao takva i primljena u članstvo Ujedinjenih naroda. Na tragu svog prethodnika i zemljaka Wolfganga Petricha koji je svojedobno izjavio kako je “Dayton” za Bosnu

i Hercegovinu odavno postao luđačka košulja, sadašnji Visoki međunarodni predstavnik Valentin Inzko nedavno u jednom sarajevskom dnevnom listu iznosi spoznaju da će Bosna i Hercegovina morati mijenjati ustav iz Daytonu kako bi dosegla suvremene demokratske standarde i uklonila diskriminaciju svojih građana temeljenu na etničkim kriterijima.

1. Daytonski ili konsocijacijski aranžman Bosne i Hercegovine

Politička teorija se polovicom 20. stoljeća suočava s implementacijom demokracije u drugačijim okolnostima. Naime, evidentno je postojanje država čija su društva bila pluralna ili podijeljena dubokim rascjepima na interesnoj, vrijednosnoj i etničkoj osnovici. U tim okolnostima se pokazao neprihvatljivim angloamerički model demokracije koji je zasnovan na većinskom pravilu odlučivanja. Tako se pred političku teoriju postavio zadatak traženja novog modela demokracije prihvatljivog pravilima ponašanja i odnosima u podijeljenim društvima, a što onda dovodi do konceptualizacije konsocijacijske demokracije.

Pojam konsocijacijske demokracije uvodi Arend Lijphart preuzimajući ga od Johannes Althusiusa iz njegovog djela “Politica methodice digesta” objavljenog 1603. godine. Lijphart čak ističe da je pojam konsocijacijske demokracije među suvremenim autorima prvi upotrijebio David Apter 1961. godine pišući o Nigeriji. Prva studija o konsocijacijskoj demokraciji Arenda Lijpharta izlazi 1968. godine naslovljena “The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands”.

Konsocijacijska demokracija kao teorijski okvir izražavala je suprotstavljanje dominantnom shvaćanju o jedino ispravnom angloameričkom tipu demokracije, čije je teorijsko ishodište bila studija John Stuart Milla “Razmatranja o predstavničkoj vladavini”. Naime, u toj studiji Mill iznosi stav o mogućnosti funkcioniranja demokracije u etnički i jezično podijeljenim društvima: “Slobodne institucije su gotovo nemoguće u zemlji sastavljenoj od različitih nacija. Među ljudima koji nemaju osjećaj međusobne povezanosti, pogotovu ako čitaju i govore različite jezike, ne može postojati jedinstveno javno

mnijenje nužno za djelovanje predstavničke vladavine. Utjecaji što oblikuju stavove i odlučuju o političkim akcijama, razlikuju se u različitim dijelovima zemlje. Posve različite skupine vođa imaju povjerenje u različitim dijelovima zemlje.”¹

Konsocijacijski model Lijphart smatra optimalnim u smislu uspostave demokracije u duboko podijeljenim društvima gdje postoji veći broj kolektivnih identiteta (društvenih segmenata) od kojih ni jedan nema apsolutnu brojčanu prednost. Lijphart tvrdi da: “U konsocijacijskoj demokraciji, sklonost ka suradnji vođa različitih segmenata populacije umanjuje utjecaj centrifugalnih tendencija prirođenih pluralnom društvu. Suradnja među elitama osnovna je značajka kojom se odlikuje konsocijacijska demokracija ...”²

Ovaj model je Lijphart izveo temeljem proučavanja ‘slučaja’ u Nizozemskoj, Austriji, Švicarskoj i Belgiji, ujedno ga uspoređujući s većinskim modelom demokracije. Važna razlika između većinskog i konsocijacijskog modela, kako upućuje Lijphart, je i to što je većinski model “isključiv, kompetitivan i suparnički, dok model konsensusa karakterišu angažovanost, pregovaranje i kompromis”³

Lijphart konstatira da se konsocijacijska demokracija, bez iznimki, pojavljivala tijekom, a djelimice i zbog međunarodnih kriza. U Austriji je uvedena dok je zemlja bila pod okupacijom saveznika nakon Drugog svjetskog rata. Početak uspostave konsocijacijske demokracije u Nizozemskoj je vezan za razdoblje kada je u blizini njezinih granica bjesnio Prvi svjetski rat. U Belgiji i Švicarskoj su konsocijativna načela postepeno prihvaćana, ali također pod utjecajem prijetnji izvana.

Konsocijacijska demokracija, kako ju je osmislio Arend Lijphart, ima za cilj da kreira raspodjelu vlasti kako bi našla valjan odgovor za čvršće konstruiranje države, a u skladu sa specifičnom strukturom određenog pluralnog društva. Lijphart kreiranjem ovakvog demokratskog modela iskazuje jedno šire poimanje raspodjele vlasti i to tako da u obavljanju vlasti udio imaju svi relevantni društveni se-

¹ Mill, John Stuart, *Izabrani politički spisi*, II tom, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1989., str. 162.

² *Ibid.*, str. 9.

³ Lajphart, Arend, *Modeli demokratije*, CID, Podgorica, 2003., str. 76.

gmenti – bilo etnički ili religijski, klasni, pa i regionalnog određenja. Tako široko sudjelovanje različitih društvenih segmenata u obavljanju vlasti podrazumijeva usuglašavanje svih tih segmenata što za cilj ima da se važne političke odluke usvajaju konsenzusom svih zainteresiranih.

Lijphart utvrđuje kako konsocijacijska demokracija ima četiri karakteristična obilježja:

1. Vladavina velike koalicije političkih vođa svih segmenata pluralnih društava,
2. Međusobni veto ili načelo “većine istomišljenika” koje služi kao dodatna zaštita vitalnih manjinskih interesa,
3. Proporcionalnost kao osnovno mjerilo političkog zastupanja, imenovanja u državnu službu i raspodjeli javnih fondova, i
4. Visok stupanj samostalnosti svakog segmenta u odlučivanju o unutarnjim pitanjima.⁴

Odmah po potpisivanju Daytonskog mirovnog sporazuma Zvonko Lerotić, u svom autorskom članku, prepoznaje kako je tim sporazumom za Bosnu i Hercegovinu kreiran osobit konsocijacijski demokratski model, pa utvrđuje: “Američka je strategija bila stvoriti od BiH stupnjevitu konsocijacijsku demokratsku državu, a i društvo prema modelu Arenda Lijpharta... Faktički, Dejtonski prijedlog ustava BiH sadrži četiri elementa pluralne demokracije nacionalno segmentirajućih društava.”⁵

Kao bitnu značajku konsocijacijske demokracije, Bosna i Hercegovina ima, može se utvrditi od uspostave demokratskog pluralizma 1991. godine, pa tako i u poslijeratnom razdoblju, uvijek na vlasti veliku koaliciju. Nju najčešće čine dominantne nacionalne političke stranke. No, bez obzira, kad su u velikoj koaliciji zastupljene i građanske stranke, velika koalicija ne funkcionira učinkovito, prije svega, zbog divergentnih stajališta i viđenja ustrojstva Bosne i Hercegovine. Opreke u tim viđenjima su zastupljene u samim političkim programima i orijentacijama, te već dvoipoldesetljetnom djelovanju vodećih

⁴ *Ibid.*, str. 32.

⁵ Lerotić, Zvonko, “Post Daytonaska Hrvatska”, u: *Politička misao*, Vol. XXXIII, br. 4., Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1996., str. 132.

političkih stranaka u zemlji. Premda je u lepezi velike koalicije sudjevalo više stranaka, pregledom njihove političke orijentacije može se vidjeti da su stalno zastupljena tri pravca političkog djelovanja, uglavnom nacionalnih političkih elita. I nikada vladajuća koalicija nacionalnih stranaka u smislu djelovanja Vlade, kako u vremenu prije rata, a jednako i u poslijedaytonskom razdoblju, nije imala program Vlade, već se uvijek politički dogovor tih stranaka svodio na raspodjelu dužnosničkih mjesta i udjela u vlasti, bez ikakvog obrisa programskih ciljeva i utemeljenja rada. Stoga učinci rada svih tih Vlada i nisu mogli biti mjerljivi.

Dva entiteta koji čine Bosnu i Hercegovinu, pa i deset kantona (županija) koji su sastavni dio Federacije BiH, predstavljaju svojevrsan oblik teritorijalne autonomije konstitutivnih naroda kao određujućeg čimbenika konsocijacije po Lijphartu. Može se utvrditi i asimetričnu narav tih teritorijalnih autonomija zbog činjenice da je Republika Srpska entitet pretežito naseljen srpskim stanovništvom, ali i na unutar-njem planu unitarno ustrojen s dominantnom ulogom nacionalnih stranaka u kreiranju političkog života. Istodobno, Federacija BiH je složena od deset kantona (županija), pri čemu se za njih osam može reći da su čisto etnički strukturirani i pripadajućim stanovništvom i utjecajem nacionalnih političkih stranaka na politički život.

Uspoređujući decentraliziranost vlasti, kao instruktivan konsocijacijski aranžman za Bosnu i Hercegovinu, često se u literaturi i promišljanjima politologa navode primjeri Belgije i Švicarske. Stoga je uputno povući analitičke paralele, ali svakako uvažavajući sve posebnosti – društvene, povijesne, geografske, tradicijske i druge – tih društava kao i samog bosanskohercegovačkog.

Tako belgijska konsocijacijska formula zasniva svoju funkcionalnost na podjednakim 'odnosima snaga' društvenih grupa u toj zemlji, a kod kojih, ujedno, postoji volja za očuvanjem državne cjelovitosti. Ali, svakako vrijedi i prenijeti slabe točke belgijske konsocijacije koje je vrlo precizno iznio Vučina Vasović, a tiču se samog procesa ustavnog preustroja belgijske države iz unitarnog u federalni politički poredak, koji je trajao od 1970. do 1993. godine, iscrpivši socijalnu energiju i probudivši strahove oko nacionalnih i jezičnih sporova, a naravno da je to sve negativno utjecalo stvarajući ekonomski disba-

lans u privredi. Sve je to izazivalo blokade u radu, a osobito izvršne vlasti što su stranke koristile u maksimaliziranju svojih zahtjeva. Sve je to utjecalo, kako primjećuje Vučina Vasović, na pad povjerenja građana i njihovu participaciju u odlučivanju čime je demokratičnost i legitimacija konsocijacijskog modela podvedena pod znak pitanja.⁶

Ovo seciranje belgijskog konsocijacijskog aranžmana je izuzetno uputno za bosanskohercegovačke prilike. Jer, i postojećim Daytonskim mirovnim sporazumom instalirani konsocijacijski model u Bosni i Hercegovini se koristi, kako u ostvarenju autonomije s pozicija nacionalne, religijske, pa i jezične pripadnosti, tako i kao kulisa za segregacijske politike, pa i općenito za politička nastojanja s ciljem disolucije države kroz isticanje prava na odcjepljenje ili traženjem osamostaljenja entiteta ili pak pokušaja unitarističkih političkih stremljenja s pozicije realizacije Bosne i Hercegovine kao nacionalne države. Upravo nepostojanje suglasnosti o budućnosti političkog sustava zemlje zrcali izostanak međusobnog povjerenja i zajedničke volje političkih elita nacionalnih segmenata u očuvanje cjelovitosti zemlje, a što je suprotno Lijphartovoj pretpostavci suradnje elita društvenih segmenata za uspješnu aplikaciju konsocijacijskog modela. K tomu, pripadnici triju konstitutivnih naroda i drugih etničkih grupa raspršeni su po cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine, pa nisu potpuno homogenizirani kao društvene grupe u Belgiji. Konačno, i bosanskohercegovački Ustav određuje da konstitutivnost naroda i ravnopravnost građana vrijedi na cijelom državnom teritoriju, pa samim tim nije predviđena povezanost teritorijalnosti s kategorijom konstitutivnosti naroda.

U švicarskom slučaju je zanimljivo dvojno ustrojstvo švicarske države koje se temelji na dosljednoj primjeni dva načela. Prvo se radi o primjeni liberalno-građanskog načela koje definira građanstvo kao skup građana što predstavlja temelj demokratske države. Drugo je teritorijalno-federalno načelo, prema kojem udruženi kantoni prenose dio vlastitog suvereniteta na zajedničku državu, a istodobno zadržavajući u određenim sferama autonomiju odlučivanja. Upravo, ovo drugo načelo, na kojem se temelji Švicarska, čini osnovnu razliku u

⁶ Vasović, Vučina, *Savremene demokratije*, tom 2, Službeni glasnik, Beograd, 2007., str. 178.

odnosu na drugo temeljno bosanskohercegovačko načelo koje predviđa konstitutivnost naroda, a ne kao u švicarskom primjeru – kantona kao kolektivnih sastavnica države. Zapravo, tek su koncem prošlog stoljeća u švicarski Ustav unijeti pojmovi kao ‘jezične zajednice’ ili ‘jezičke manjine’. Što se tiče utemeljenosti švicarske državnosti, a vezano za ustavni tekst, bitno je naglasiti kako je u preambuli švicarskog Ustava iz 1874. godine, a koji je vrijedio sve do 1999. godine, pisalo da je jedan od najvažnijih ciljeva “zadržati i unaprijediti jedinstvo, snagu i čast švicarske nacije”.

Analizirajući funkcioniranje švicarskog dvodomnog parlamenta može se utvrditi kako Nacionalno vijeće, primjenjujući u vlastitoj konstituciji načelo “jedan čovjek, jedan glas”, ne poštuje bitnu konsocijacijsku značajku razmjernosti. U konkretnom švicarskom slučaju to znači kako Švicarci njemačke jezične pripadnosti postižu apsolutnu većinu glasova, a istodobno ostale švicarske jezične zajednice – francuska, talijanska i retoromanska – nemaju jamstvo kako neće biti preglasavane u radu Nacionalnog vijeća. Nadalje, u Vijeću kantona se primjenjuje načelo razmjernosti gdje su ove grupe zastupljene prema svom udjelu u brojčanosti švicarskog stanovništva, ali se ni tim ne jamči jezičnim zajednicama kako neće biti preglasane, te uz naglasak kako ne raspoložu pravom ulaganja veta na odluke koje bi ih se ticale u smislu vitalnih interesa zajednice, što je i logično, budući kao jezične zajednice nisu subjekti švicarskog ustavnog prava. Ali, ipak, prilikom izbora sedmočlanog Saveznog vijeća (Vlade), a čiji sastav švicarski parlament bira pojedinačno, jedan je od važnih kriterija izbora, uz ostale kao – pripadnost kantonu, životna dob, spol, politička opredijeljenost, i pripadnost kandidata jezičnoj zajednici. Tako u članku 175. Ustava Švicarske, među ostalim, stoji i odredba: “Pri izboru Saveznog vijeća potrebno je voditi računa o tome da su zemaljska područja i jezične regije prikladno zastupljeni.” Dakle, švicarski ustav i zakoni ne propisuju strogo formalno obavezu participacije jezičnih zajednica u vlasti, ali je stvar izgrađene političke kulture da se o tomu vodi pažnja.

Konačno, o usporedivosti ovih modela s bosanskohercegovačkim prilikama očitovale se u izvještaju i Venecijanska komisija: “Prije svega, očito je da nadležnost države Bosne i Hercegovine nije usporedi-

va sa evropskim federalnim državama kao što su Švicarska, Belgija, Austrija, Njemačka ili Rusija. U tim državama zakonodavna vlast je koncentrirana na federalnom nivou, postoji jaka federalna izvršna vlast, finansijski resursi su uglavnom kontrolirani od strane federalnog nivoa, a federalni sudovi osiguravaju poštivanje federalnih zakona. Ništa od ovoga se ne može primijeniti na BiH. Sa ovako slabom državom BiH neće biti u mogućnosti da napravi progres u pravcu evropskih integracija.”⁷

1.1. (Ne)mogućnosti konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini

Danas je nedvojbeno da instalirani konsocijacijski aranžman u Bosni i Hercegovini ne pokazuje vjerojatnost da bi se mogao ustaliti i tako pretvoriti u standardni demokratski sustav, a što je u biti glavni cilj Lijphartove zamisli o konsocijacijskom modelu demokracije. Ustavni model koji je praktično nametnut Daytonskim mirovnim sporazumom, kako je već naglašeno, uspostavio je danas neučinkovitu državu, te ostavio svojom institucionalnom arhitekturom prostor za kreiranje odluka u neinstitucionaliziranim procesima pregovaranja nacionalnih političkih elita. Ključni je uvjet za funkcioniranje bilo kog demokratskog društva i države postojanje minimalnog konsenzusa između političkih subjekata o prihvatanju zajednice u kojoj žive, a i to je jedna od bitnih Lijphartovih pretpostavki za konsocijacijsku demokraciju. Ovdje se može reći da su predstavnici međunarodne zajednice imali nerealna očekivanja kako će uspostava mira nakon Daytonskog sporazuma, a zatim i stabilizacija unutarnjih prilika, doprinijeti promjeni društvenih okolnosti koje bi utjecale na konvergenciju sukobljenih bosanskohercegovačkih strana, točnije nacionalnih segmenata. Čak ni postojeći Ustav, a koji kao Aneks IV predstavlja sastavni dio Daytonskog mirovnog sporazuma, ne može se s punom sigurnošću okarakterizirati kao minimalni konsenzus postignut među nacionalnim segmentima u Bosni i Hercegovini. To prije svega iz razloga

⁷ *European Commission for Democracy Through Law*, Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlastima visokog predstavnika, usvojeno 11-12 mart, 2005.

što taj Ustav nije nikad ni prošao proces parlamentarnog usvajanja, pa čak nikad nije ni preveden na jedan od domicilnih – službenih jezika. Jedino se kao minimalni konsenzus za život u Bosni i Hercegovini može uzeti svojevrsan ‘pristanak na mir’ koji ujedno predstavlja najznačajniji rezultat Daytonskog mirovnog sporazuma.

Mali su izgledi u vremenski dužu opstojnost postojećeg političkog uređenja Bosne i Hercegovine, jer vladajuće nacionalne političke elite uskoro neće moći upravljati, a već i sada redistribuiraju probleme koji se kumuliraju, te se na taj način nikako ne mogu aktivirati resursi i kreirati razvojni procesi u državi. Stoga, okončanje postojećeg bosanskohercegovačkog uređenja uopće neće biti posljedica oporbenih političkih nastojanja, jer praktično kao uozbiljen politički projekt politička oporba i ne postoji, već će nabujali problemi, dodatno potaknuti i uzrokovani društvenim podjelama, dovesti do unutarnjeg urušavanja sustava vlasti u Bosni i Hercegovini.

Konsocijacijski aranžman na određen način svojom ukalupljenom naravi sužava lepezu legitimnih interesa građana kroz *a priori* definirane društvene odnose koje karakteriziraju čvrsto razgraničeni partikularni identiteti. Isticanje nacionalnih interesa, a što je primarna karakteristika političkog djelovanja u Bosni i Hercegovini, dobija ontološki značaj kroz konsocijacijske mehanizme, pa se praktično rješavaju kroz ‘pitanje moći’, a što nacionalne političke elite koriste da se učvrste u ulozi autentičnih tumača nacionalnih interesa. Potrebno je raščlaniti i konsocijacijski element razmjerne zastupljenosti društvenih segmenata u institucijama vlasti. Jednostavno se nameće pitanje kako se može govoriti o razmjernosti participacije u vlasti triju konstitutivnih naroda. Za razliku od drugih konsocijacijskih slučajeva, u primjeru Bosne i Hercegovine postoji, ipak, posebnost u ustavnom određenju konstitutivnosti triju naroda – Bošnjaka, Hrvata i Srba. Držim da se konstitutivnost naroda ne može mjeriti postotnim udjelom u popisanom broju stanovnika, demografskom ili ekonomskom moći ili teritorijalnom rasprostranjenosti pojedinog od tri konstitutivna naroda. Primjerice, ako dobra praksa razvijenih demokracija predviđa pozitivnu diskriminaciju u cilju promocije i zaštite prava nacionalnih manjina, kako se onda mogu kreirati institucionalna rješenja u Bosni i Hercegovini s aspekta postotnog udjela jednog od tri-

ju konstitutivnih naroda u ukupnom broju stanovništva. Jednakost i ravnopravnost triju konstitutivnih naroda kao društvenih segmenata u postojećem konsocijacijskom modelu ne osigurava ni predviđeni element autonomije segmenata, onako kako je uspostavljen u Bosni i Hercegovini. Najjednostavnije, sva tri konstitutivna naroda nemaju isti stupanj organiziranja vlastite autonomije. Uglavnom, Srbi su kao konstitutivni narod, na određen način, realizirali teritorijalnu i institucionalnu autonomiju u sklopu entiteta Republike Srpske. S druge strane, Hrvati i Bošnjaci nemaju jednako rješenje vlastitih autonomija, odnosno karakterizira ga niži stupanj teritorijalne i institucionalne autonomije uklopljen u entitet Federacije Bosne i Hercegovine. Ako se konstitutivnost naroda odmjerava postotnim udjelom njegovih pripadnika u ukupnom broju stanovništva i ukoliko rješenje autonomije segmenata nije jednako za sva tri konstitutivna naroda, onda ti narodi, premda su deklarativno konstitutivni, ne uživaju jednak status, pa slijedno tome nisu ravnopravni, što obesmišljava ustavni institut njihove konstitutivnosti.

Iz istih razloga neodrživo je i sve češće isticano rješenje ovog problema u vidu 'etničke teritorijalizacije' koja bi podrazumijevala formiranje jednog ili, pak, više entiteta za svaki od konstitutivnih naroda. Naprotiv, takav bi pristup konačno legitimirao i legalizirao nasilno provedeno protjerivanje stanovništva iz pojedinih područja Bosne i Hercegovine tijekom zadnjeg rata. Istina, zagovornici 'etničke teritorijalizacije' koriste upravo činjenicu izmjene demografske strukture stanovništva, nastale uslijed genocida i ratnog progona, kao argument da su se nacionalni segmenti konačno jasno 'teritorijalizirali' pa ne preostaje ništa drugo do 'pravično ocrtati' granice nacionalnih entiteta. Ta argumentacija je ojačana naglaskom kako svako prolongiranje takvog pristupa predstavlja nakanu koja u svojoj 'pozadini' ima primisao primjene nekih, vjerojatnije unitarističkih, rješenja za državno uređenje zbog moguće izmjene demografske slike stanovništva protokom vremena. Nepobitno je da je riječ o izvrtanju argumenata, jer je upravo zadnje ratno nasilje već izmijenilo demografsku strukturu stanovništva, pa stoga ne može biti riječi o okončanom procesu 'etničke teritorijalizacije' već je potrebno uočiti neispunjavanje Aneksa VII – *Sporazum o izbjeglicama i raseljenim osobama* kao sastavnog

dijela Daytonskog mirovnog sporazuma. Praktično bi rješenje, koje sadrži načelo 'etničke teritorijalizacije', dalo pogrešan znak i ohrabri-
lo bi nedemokratska uvjerenja i praksu u bosanskohercegovačkom
društvu kako genocid, ratni zločin i protjerivanje stanovništva može
biti naknadno 'demokratski verificirano'.

Konačno, i sama Odluka U05/98 Ustavnog suda Bosne i Herce-
govine od 1. srpnja 2000. godine je potvrdila konstitutivnost triju
naroda – Bošnjaka, Hrvata i Srba na cijelom teritoriju Bosne i Her-
cegovine, pa bi provedbom 'etničke teritorijalizacije' konstitutivnost
triju naroda i prostorno i institucionalno bila reducirana. što se onda
pretače u nejednakost i neravnopravnost triju konstitutivnih naroda,
ali i svih građana Bosne i Hercegovine.

Bosanskohercegovački primjer pokazuje kako je konsocijacija
samo deklarativno promovirala ideju demokratskog pluralizma. Ne-
dvojbeno se pokazalo kako višestranački sustav nije sam po sebi vri-
jednost. Njegova vrijednost je u osiguravanju političkog pluralizma, a
koji opet nije krajnja vrijednost, već svojevrsan komunikacijski kanal
za izražavanje legitimnih interesa građana. Konsocijacijski model su-
žava prostor demokratskog djelovanja, jer zapravo reducira, po samoj
svojoj naravi, moć opozicijskog djelovanja koja je jedina moguća efi-
kasna kontrola političke moći u društvu. Opozicija zapravo ne podra-
zumijeva samo puko postojanje političkih stranaka, nego mogućnost
pristupa političkim akterima, mjestima koncentracije političke moći
kao što su administrativni i represivni aparat države, te naravno par-
lament kao čvorište političke i društvene moći u državi. Međutim, u
konsocijacijskom aranžmanu je parlament opterećen 'propisanošću'
kroz primjenu kvota, načela razmjernosti i primjene prava veta, te
svakako okvirom velike koalicije čiji je sastav uvijek vrlo predvidljiv.
Postojeća ekskluzivnost nacionalnih političkih stranaka u zastupanju
nacionalnih interesa, po svojoj naravi, je pogubna za budućnost bo-
sanskohercegovačke politike. Naime, svi drugi politički akteri – poli-
tičke stranke, pojedinci, strukovna udruženja i organizacije civilnog
društva, bivaju potisnuti iz političke arene i u krajnjoj konsekvenci
najčešće osuđivani kao 'nacionalni izdajnici'. Politički pluralizam u
vidu rada političkih stranaka egzistira bez da ga prati uspostava od-
govarajućih institucija kao nadzornih i kontrolnih mehanizama. To

isti taj politički pluralizam može u konačnici svesti do vlastite negacije uslijed reakcija koje mogu postati neartikulirana politička snaga.

Za primjer Bosne i Hercegovine vrlo je zanimljiv uvid Briana Berrya koji smatra da se konsocijacijska formula treba vrlo oprezno prenositi u etnički podijeljena društva. Tako on razlikuje, s jedne strane, religijski sukob i sukob klasa kao sukob organizacija, a s druge strane, etnički sukob vidi kao sukob solidarnih grupa kojima “nije potrebna organizacija kako bi napravile nered ili progon, sve dok imaju način prepoznati tko pripada kojoj grupi”, zaključujući tako da se religijski i ideološki problemi lakše rješavaju konsocijacijskim putem, jer se tu radi o pitanju “kako upravljati zemljom”, dok etnički sukob ističe problem “treba li zemlja uopće postojati”.⁸

Na pitanje koje se logično nameće kako vrijednosna orijentacija zasnovana na potrebi pripadanja grupi ljudi koje veže zajednička prošlost, kultura i tradicija može prerasti u mržnju prema drugima, te kako društvena identifikacija s nacijom prerasta u ksenofobiju koja uzrokuje etničke sukobe, Mikloš Biro utvrđuje: “najjednostavniji odgovor je – tako što nacionalizam postaje politički program.”⁹ Dakle, kao politički program, u pravilu, nacionalizam nosi separatističke, iredentističke ili ekspanzionističke ambicije, što za posljedicu ima proizvodnju prijetnji i straha. Osnovni mehanizam nacionalističkog programa je veličanje vlastite nacije i pronalaženje prijetnji i neprijatelja u drugim nacijama. “Ističući ugroženost svoje, on (nacionalizam, *op. a.*) ugrožava druge nacije.”, jasno je uočio Mikloš Biro.¹⁰

Bosanskohercegovačka konsocijacija baštini i autoritarnu političku kulturu prethodnog socijalističkog društvenog uređenja koja u simbiozi s prirodom postojećih nacionalizama, te uz teško ratno naslijeđe, znatno otežava zadatak demokratske stabilizacije podijeljenog društva. Sve to koči cjelokupni proces demokratske tranzicije bosanskohercegovačkog društva tako što sprječava formiranje autonomnih društvenih grupa koje bi opet artikulirale svoje različite interese, a bez opterećenja monopolističkog predstavljanja – ranije

⁸ Barry, Brian, *Political Accommodation and Consociational Democracy*, British Journal of Political Science, Vol. 5, broj 4., Cambridge University Press, 1975., str. 502-503.

⁹ Biro, Mikloš, *Homo postcommunisticus*, XX vek, Beograd, 2006., str. 123.

¹⁰ *Ibid.*, str. 124.

ideološkog, a danas nacionalnog. Dakle, bosanskohercegovački kon-socijacijski model ima težak zadatak stvaranja pretpostavki moguće rekonstrukcije podijeljenog društva. To se može postići ukoliko izvori i način raspodjele političke moći postanu transparentno mjerljivi i kontrolirani. Teško je to ostvarljivo u okolnostima kreiranja politike u zatvorenim krugovima nacionalnih političkih elita i njihovim međusobnim spregama, koje omogućava i pretpostavlja konso-cijacijski aranžman. Konačno, ukoliko političko djelovanje u Bosni i Hercegovini ne izađe iz takvih kalupa, postojeće političke elite morat će se suočiti i s odgovornošću za buduće civilizacijske posrtaje bosanskohercegovačkog društva.

2. Ideja ustavnog patriotizma za Bosnu i Hercegovinu

Ustavni patriotizam je kao ideja nastao u Njemačkoj poslije završetka Drugog svjetskog rata kada je i sama Njemačka postala podijeljena država. "Njemačko pitanje" je stalno, kroz četiri desetljeća, bilo glavnom političkom temom u Saveznoj Republici Njemačkoj. Zapravo, ta je tema podrazumijevala podijeljenost Njemačke na dvije države, ali i podijeljenost na dva politička sustava. Povijesno naslijeđe i tadašnji društveni i politički kontekst imali su utjecaja na nastajanje ideje ustavnog patriotizma u Njemačkoj. Ubrzo po okončanju Drugog svjetskog rata, ideju ustavnog patriotizma iznio je Dolf Šternberger (Dolf Sternberger). Nakon što ga je iznio u javnost, Sternberger je političku ideju ustavnog patriotizma modelski razrađivao vremenom pod raznim nazivima. 'Ljubav prema domovini' je Sternberger koristio 1949. godine, potom 'patriotsko mišljenje u ustavnoj državi' koristi 1959. godine, a pojam 'državno prijateljstvo' je navodio 1963. godine. Pojam i ideju ustavnog patriotizma je promovirao Dolf Sternberger 23. svibnja 1979. objavom uvodnog članka u Frankfurter Allgemeinen Zeitungu s kratkim i pragmatičnim naslovom "Ustavni patriotizam". Članak je napisao povodom tridesete obljetnice donošenja Temelnog zakona (ustava) SR Njemačke. A punu akademsku pažnju, pojam ustavnog patriotizma je pobudio tek sa Sternbergerovim govorom povodom 25. obljetnice Akademije za političke nauke 1982. godine.

Sternbergerovo razmišljanje o specifičnom političkom patriotizmu bilo je usko povezano s iskustvom podijeljenosti Njemačke te, kao posljedicom toga, potragom za nacionalnim identitetom. On je već 1947. godine, dakle dvije godine prije stvaranja Temelnog zakona, iznosio ustavno-patriotska razmišljanja i opet kasnije ponavljao svoju ideju o ustavnom patriotizmu kao ljubavi prema domovini koja se temelji na pravno uređenoj republici, a ne na pripadnosti naciji. Sternbergerov ustavni patriotizam zastupa suprotnu poziciju od hipertrofnog razumijevanja nacije koje je nastalo u doba Wilhelmske Njemačke. Treba reći da Dolf Sternberger nije previše mislio o znanstvenom i povijesnom uvođenju pojma ustavnog patriotizma, nego više o određivanju normi za oblikovanje novog njemačkog nacionalnog identiteta. Zapravo, Sternberger je tragao za političkim osjećajem pripadnosti koji bi trebao karakterizirati Zapadne Nijemce nakon poslijeratne podjele Njemačke. Upravo je Dolf Sternberger u toj urušenoj građanskoj lojalnosti prema podijeljenoj zemlji nalazio problem izgradnje novog identiteta Nijemaca. Tako je ustavni patriotizam izgledao kao “zamjenski pojam” za politički osjećaj pripadnosti Nijemaca koji je nastao podjelom države.

Sternberger razmatra pojam patriotizma prije svega istaknuvši da je njemačko shvaćanje patriotizma bilo stopljeno s narodom i nacionalizmom. On podsjeća da su odgovor na pitanje “Što je Nijemcu domovina?”, ti isti Nijemci generacijama nalazili recitirajući stihove pjesmice koja se učila u školama, a završavala je stihom “To treba biti čitava Njemačka!”¹¹. Dakle, prema Sternbergeru, Nijemci o patriotizmu misle kao o patriotizmu nacije, a rijetko kao o obliku državnog poretka u kojem žive. Naprotiv, Sternberger ne smatra patriotizam divljenje domovini kao stanje duha, koje je u njemačkom sjećanju bilo primarno povezano s njemačkom nacijom. On patriotizam opisuje kao društveno i političko ponašanje građana kojima nisu prvenstveno važni vlastiti interesi nego zajedničko dobro.

Za Habermasa je ustavni patriotizam izražaj jednog povijesnog procesa učenja koji nacionalnoj državi iza sebe ostavlja staru podjelu

¹¹ Sternberger, Dolf, “Ustavni patriotizam”, u: Primorac, Igor (ur.), *Patriotizam*, KruZak, Zagreb, 2004., str. 123.

u vidu diferenciranja kulture i državne politike.¹² Tako nova postnacionalna država ne počiva na jednom emocionalnom vezivanju. U postnacionalnoj konstelaciji državni patriotizam pretvara se u jednu lojalnost naspram procesu demokratskog oblikovanja volje i naspram pravnih jamstava ustava, a koja teži “ka uvjetima zajedničkog suživota i komunikaciji između različitih jednako promatranih suegzistirajućih životnih formi”¹³.

Habermas odvaja ustavni patriotizam od nacionalizma i povezuje ga s duhom 1848. godine, kada su posljednji put u njemačkoj povijesti nacionalna svijest i republikanski duh bili spojeni. Ali, on ustavni patriotizam razdvaja i od republikanizma kojeg smatra intelektualnom tradicijom utemeljenoj na načelu građanstva kao pripadnosti jednoj etičko-kulturnoj zajednici koja upravlja sama sobom.

U osnovi ovog Habermasovog koncepta stoji politički ideal “nacije građana”. Taj se njegov koncept suprotstavlja koncepciji nacije shvaćene kao pretpolitičko jedinstvo jezika i kulture. Tako Habermas inicira da se uspostavi oblik patriotizma koji priznaje i prihvaća postojanje različitih kultura unutar republike i osiguravajući tim kulturnim različitostima punu legitimnost. Naime Habermas daje do znanja da sve ustavne države imaju određen etički obrazac, ali on naglašava važnost razdvajanja kulture većine iz šire političke kulture. Tako Habermas pravi razliku između građanskog smisla nacije na temelju zajedničkog građanskog identiteta skupine građana i pojedinih etičkih diskursa specifičnih potkultura. Zapravo, demokratsko građanstvo ne zahtijeva da građani dijele isti jezik ili iste etičke i kulturne korijene, nego građani samo trebaju biti socijalizirani u zajedničku političku kulturu, utemeljenu na standardnim liberalnim ustavnim načelima. Prema Habermasu, ova zajednička politička kultura pruža osnovu za ustavni patriotizam, koji opet povećava svijest o raznolikosti i integriranju različitih načina života koji koegzistiraju u multikulturalnom društvu, što opet omogućava građanima da raspravljaju o istim pravnim načelima iz različitih etičkih perspektiva.

¹² Habermas, Jürgen, “Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik”, u: Habermas, Jürgen, *Eine Art Schadensabwicklung: Kleine Politische Schriften VI*, Frankfurt a.M., 1987., str. 173.

¹³ *Ibid.*, str. 173.

Zapravo, po Habermasu moderna nacionalna država kombinira dvije vrlo nespojive ideje – nacionalizam i republikanizam. Dok republikanski ideal dobrovoljne nacije građana pruža osnovu za demokratski legitimitet, ideja pretpolitičke nacionalne zajednice rješava potrebu za društvenom integracijom naočigled sve veće mobilnosti ljudi, koju prati ekonomska modernizacija i urbanizacija. Istina, ideja o zajedničkoj nacionalnoj svijesti utemeljenoj na zajedničkom podrijetlu, jeziku i povijesti zadovoljava važan “motivacijski izvor” za ujedinjenje građana jedne političke zajednice. Međutim, dok se na jednoj razini republikanizam i nacionalizam nadopunjuju, ipak partikularizam i identitet etničkog nacionalizma ostaju u svojevrsnom sukobu s naglaskom republikanizma na univerzalizmu i egalitarizmu. Također, ideja pretpolitičke homogene zajednice počiva na mitu vlastite održivosti kroz suzbijanje heterogenih dijelova stanovništva. Suprotno tim izazovima, Habermas naglašava potreban “funkcionalni ekvivalent za fuziju nacije građana s etničkom nacijom” i nalazi ga u obliku ustavnog patriotizma koji se ne odnosi na konkretnu ukupnost nacije, nego na apstraktne postupke i načela i identificira se s “političkim poretom i načelima temeljnog zakona”¹⁴.

Ako se usprkos razlika “građani mogu identificirati pod jednakim uvjetima s vlastitom zemljom”, tada se politička kultura ne smije favorizirati ili pak diskriminirati u odnosu prema bilo kojoj specifičnoj subkulturi¹⁵.

Idejom ustavnog patriotizma bavi se i Jan-Werner Müller. On nudi viziju ustavnog patriotizma koji ima otklon i od nacionalizma i od kozmopolitizma, ali i od tradicionalnog shvaćanja republikanskog patriotizma. Ustavnim patriotizmom on smatra jedan normativno zavisani koncept čiji je sadržaj jedna šira teorija pravde, povezana s osnovnom moralnom teorijom utemeljenom na ideji zajedničkog korištenja političkog prostora pod pravednim uvjetima. Müller stoga predlaže izrazito moralno čitanje ustavnog patriotizma koje, opet,

¹⁴ Habermas, Jürgen, “Historical consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal’s Republic Orientation to the West”, u: *The New Conservatism*, Cambridge MA: MIT Press., 1989., str. 261, 262 i 257.

¹⁵ Habermas, Jürgen, “The Postnational Constellation and the Future of Democracy”, u: *The Postnational Constellation Political Essays*, Cambridge: Polity Press, 2001., str. 75.

treba biti zasnovano na teoriji o tome što jednom političkom uređenju daje legitimitet, uz nastojanje da pokaže kako ovakva teorija može odgovoriti na dvije bitne primjedbe – da je ustavni patriotizam oblik “državnog nacionalizma”, i da poprima razmjer određene vrste “građanske religije”. Müller pojašnjava: “ideja o pojedincima koji jedni druge priznaju za slobodne i ravnopravne i suglašavaju se o pravednim osnovama zajedničkog života; drugim riječima, ideja o pojedincima koji se suglašavaju oko dovoljno zajedničkih, svima prihvatljivih osnova za odgovor na pitanje ‘Kako bismo htjeli da živimo zajedno?’ jeste najdublji poticaj na kome počiva normativno objašnjenje sadržaja ustavnog patriotizma.”¹⁶ Krajnja svrha ustavnog patriotizma, kako to ističe Müller, je omogućavanje i održavanje pravednog ustavnog poretka, a predmet ustavnog patriotizma nije sam ustavni tekst, već, iznad svega, sama ideja građana koji jedni drugima opravdavaju političku vladavinu, što pobliže predstavlja pišući: “građani se, dakle, vezuju za norme i vrijednosti u samom srcu ustava, to jest za suštinska ustavna načela i naročito za pravedne i demokratske procedure za koje se može pretpostaviti da proizvode legitiman zakon.”¹⁷ On ustavni patriotizam vidi kao potpuno političnu kategoriju, jer i ljudi i ‘kultura’ bivaju bitni u onoj mjeri koliki utjecaj imaju na politiku, pa se upravo u tome ustavni patriotizam i razlikuje od drugih oblika privrženosti. Müller zapaža kako ustavni patriotizam treba biti refleksivan, a što znači da se s vremena na vrijeme trebaju preispitati i iznova protumačiti načela koja strukturiraju ustavni poredak. U tome Jan Werner Müller prepoznaje vrijednost ustavne kulture koja se ne može izokrenuti kako bi poticala nekakvu sustavnu netoleranciju.

2.1. Ideja samoreferentnog ustava

Usvajanje ustava najčešće predstavlja novi početak političke zajednice nakon određenog kriznog razdoblja s namjerom stvaranja novog poretka. Ujedno su ustavi najčešće i kompromisi između političkih strana koje su u ranijem razdoblju bile sukobljene ili je među njima

¹⁶ Müller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010., str. 64.

¹⁷ *Ibid.*, str. 70.

vladalo nepovjerenje. Jednu od važnih političkih odluka predstavlja pitanje ustavnog kontinuiteta ili diskontinuiteta. U današnjem bosanskohercegovačkom kontekstu treba imati na umu kako je postojeće ustavno rješenje, odnosno Aneks IV Daytonskog mirovnog sporazuma, kreirano izvan uobičajene demokratske procedure. Samim tim bilo bi paradoksalno tvrditi, i u pravnom i političkom smislu, kako bi kreiranje konstitucionalnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu trebalo imati cilj ustavnog kontinuiteta. Postojeće ustavno rješenje potvrđuje i posebnost jedne političke dinamike u Bosni i Hercegovini, koja je karakterizirana ustavnim priznanjem kolektivnih naspram pojedinačnih prava, što nije na tragu liberalne demokratske tradicije. Ta posebnost političke dinamike narasta u problem kada neki od nacionalnih kolektiviteta insistira i na 'kontroli' nad svojim pripadnicima što postoji kao tendencija kod nacionalnih političkih elita u Bosni i Hercegovini već više tri desetljeća. Nakon teškog raskida s komunističkom ideologijom, potom krvavog ratnog sukoba, te i post-daytonskog iskustva slabo funkcionalne države, sve upućuje da Bosnu i Hercegovinu treba rekonstruirati na osnovu spoznaje da se zajednički život ljudi može kreirati i organizirati modelom ustavnog patriotizma koji bi omogućio rekonstruiranje zajedničkog identiteta kroz sferu lojalnosti načelima, vrijednostima i procedurama koje sadrži ili inicira samo ustavno rješenje.

Prema Habermasovom konceptu ustav, kao najviši pravni akt, treba biti uspostavljen kao vlastita referenca. Riječ je o ideji tzv. samoreferentnog ustava. Prema konceptu ustavnog patriotizma, građani treba da interioriziraju (prihvate kao svoje) taj ustavni vrijednosni poredak kao jezgro vlastitog identiteta i, također, da razumiju i prihvate političke aranžmane kao nužnu institucionalizaciju i proceduralizaciju tog istog vrijednosnog poretka. Na taj način građani ne bi uspostavljali svoj individualni identitet i lojalnost političkoj zajednici kao rezultat svoje puke ukorijenjenosti u određenu pretpolitičku grupu, ili kao proizvod povijesne okolnosti, već bi to bio postkonvencionalni identitet koji bi otjelovio univerzalna politička načela zapisana u ustavu.

O ovom samoreferentnom ustavu koji bi za razliku od standardnih demokratskih ustava bio manje legitimiran vanjskom instancom, Ne-

nad Dimitrijević kaže: “Samoreferentni ustav se ne opravdava kao epifenomen naroda, nacija ili države. Pošto nije izveden iz odredivog eksternog izvora, ovakav najviši akt ne može biti ni delegitimiran aktiviranjem takvog izvora. Ipak, radi se o demokratskom aktu, čiji se poseban karakter načelno izvodi iz prirode očekivanja koja se pred njega postavljaju: reč je o zahtevu za uspostavljanje demokratske normalnosti nakon perioda nedemokratske vladavine.”¹⁸ Prema Habermasu važno je rekonstruirati sustav prava “koja građani uzajamno moraju priznati ako žele da legitimno reguliraju zajednički život pomoću pozitivnog prava”¹⁹, čime ukazuje na problematičnost apsolutizacije narodne suverenosti u njenom odnosu s ljudskim pravima, jer smatra da u krajnosti može predstavljati ‘tiraniju većine’ nad pojedincem. U političkoj zajednici kao što je Bosna i Hercegovina ustav i ne može promovirati jednu supstantivnu koncepciju dobra koja je najčešće povezana za partikularne identitete. Samoreferentni ustav mora garantirati najuži skup neproturječnih, osnovnih individualnih prava i sloboda, zatim mehanizme ograničavanja vlade što podrazumijeva i kontrolu vlasti od strane građana. To bi za građane značilo “rastećenje od kognitivnih tereta stvaranja vlastitih moralnih sudova”²⁰. Ako uvažimo od više autora naglašenu uputu da vrijedi voditi računa kako je individualni identitet određen grupnim identitetima, onda je neophodno napraviti pomak od postavke da jednako pravo svih da sudjeluju u procesu donošenja političkih odluka predstavlja dovoljnu garanciju legitimnog rezultata tog procesa. Ovdje se svakako treba držati i Habermasovog upozorenja da “pravična koegzistencija pravno jednakih većinskih i manjinskih kultura se ne treba ostvarivati sredstvima kolektivnih garancija opstanka i specijalnim pravima.”²¹ Samoreferentni ustav bi omogućio oblikovanje novog identiteta zajednice koji bi se odredio kategorijalnim aparatom ustavnog patriotizma. Ustav ovdje služi kao medij usklađivanja odnosa slobode i

¹⁸ Dimitrijević, Nenad, “Samoreferentni ustav i ustavni patriotizam”, u: *Zarez*, godište III, broj 47., Druga strana, Zagreb, 2001., str. 21.

¹⁹ Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1993., str. 109.

²⁰ *Ibid.*, str. 147.

²¹ Habermas, Jürgen, *Remarks on Erhard Denninger's Trias of Diversity, Security, and Solidarity*, *Constellations*, Vol. 7., Br. 4., 2000., str. 525.

države, a pri čemu se sloboda u obliku osnovnih prava izvodi iz inter-subjektivnog priznanja građana kao moralno ravnopravnih članova zajednice. Ovakav se pristup može definirati kao ideja ustavno ograničenog građanskog suvereniteta.²² Građani bi trebali osjetiti kreirani vrijednosni poredak kao srž vlastitog identiteta, a taj bi skup vrijednosti onda bio institucionaliziran ustavnim rješenjem. Ovo upućuje da građani svoj identitet kao i lojalnost političkoj zajednici ne grade na jednostavnoj činjenici utemeljenosti u pretpolitičku grupu, ili da ih izvode iz povijesne ukorijenjenosti. Dakle, građani svoj identitet utemeljuju na ustavnom aranžmanu skupa vrijednosti koji integriraju zajednicu. Ustavom utvrđenom skupu načela, vrijednosti i procedura, a koji u biti utvrđuju njegovu moralnost, podređene su demokratske institucije u zajednici. Privrženošću tom skupu načela, vrijednosti i procedura potvrđuje se demokratski karakter političke dinamike društva. Na ovaj način status građanina nadilazi čisto pravni status, jer on zahtijeva jedan oblik 'građanske veze' sa drugim članovima političke zajednice, a koja se iskazuje kroz veze horizontalne lojalnosti.

3. Bosna i Hercegovina kao regionalna država

Konstatirana nefunkcionalnost države upućuje na potrebu redefiniranja kako političke tako i teritorijalne organizacije državne vlasti koja je uspostavljena Daytonskim mirovnim ugovorom. Instruktoran primjer regionalno ustrojene države kao integrativno rješenje za demokratizaciju postautoritarnih i posttotalitarnih društava nude iskustva Njemačke, Italije i Španjolske, koje su slično Bosni i Hercegovini napuštale autoritarni sistem vlasti i prolazile ratno sukobljavanje.

Pored najstarijeg oblika državnog uređenja – unitarne države, znanost o državi poznaje i složeni oblik državnog uređenja – federaciju i konfederaciju, ali pritom ne dajući nikakvu prednost ijednom od ovih oblika državnog uređenja. Istina da u znanstvenim raspravama prevladava mišljenje kako su dvočlane federacije najmanje pogodan oblik složenih država. Primjeri koji u novijoj povijesti svjedoče takav

²² Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., str. 158-207.

uvid za dvočlane federacije su Pakistan, Čehoslovačka i SR Jugoslavija (kasnije i Državna Zajednica Srbije i Crne Gore) koje su prestale postojati. Prema Dejtonskom mirovnom sporazumu može se i Bosnu i Hercegovinu promatrati kao dvočlanu federaciju entiteta, a njen državni oblik još je istina usloženjen kantonalnom organizacijom entiteta Federacije Bosne i Hercegovine, dočim je drugi entitet Republika Srpska unitarno ustrojen. U novije vrijeme kao “međuoblik” se javila i regionalna država. Miodrag Jovičić je ovako određuje: “Najkraće rečeno, regionalna država više od federacije osigurava ‘jedinstvo u različitosti’, ali, s druge strane, izbjegava pretjeranu koncentraciju vlasti, inače svojstvenu unitarnoj državi. Ona vodi računa o posebnostima pojedinih dijelova zemlje i daje im pravo na vlastito organiziranje, ali ne dopuštajući mogućnost ugrožavanja državnog jedinstva. Regionalna država se zasniva na ideji autonomije i, s njom povezane, demokracije, osiguravajući sudjelovanje građana i u upravljanju samima sobom i u vršenju vlasti.”²³ Regionalna se država uspostavlja prilikom postojanja određenih razloga koji mogu imati povijesni, etnički, zemljopisni ili ekonomski karakter, što utječe da se nekim područjima države dodjeljuje poseban status. Pojam regija je pobliže uređen i međunarodnim dokumentima, a u *Deklaraciji skupštine europskih regija* u članku 1. se navodi da regija predstavlja “tijelo javnog prava ustanovljeno na razini neposredno ispod razine države, s političkom samoupravom”.

Regionalna decentralizacija više nego centralizacija omogućava ostvarenje ideje demokracije, ujedno predstavljajući i načelo samoopredjeljenja, a ovakav uvid Hans Kelsen pojašnjava: “Lokalna autonomija predstavlja obično tip razmjerno savršene decentralizacije. Norme izdate od autonomnih organa su konačne i nezavisne, bar u pogledu centralnih administrativnih organa države ... Ponekad su centralne administrativne vlasti nadležne da vrše nadzor nad djelatnošću autonomnih tijela, one mogu poništiti norme izdate od autonomnih organa koje vrijeđaju centralne zakone izdate od zakonodavnog organa države, ali one ne mogu zamijeniti takve norme normama koje su

²³ Jovičić, Miodrag, “Regionalna država – ustavnopravna studija”, u: *Savremeni federalizam, Knjiga IV, izabrani spisi*, Službeni glasnik i Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006., str. 353.

same stvorile ... Decentralizacija posredstvom demokratski organiziranih lokalnih uprava znači otklanjanje utjecaja autokratskih centralnih organa. Borba za lokalnu autonomiju prvobitno je bila borba za demokraciju u okviru autokratske države.”

Procesu teritorijalne organizacije vlasti treba pristupiti sustavno i pretpostaviti postupnost u njenom ostvarenju zbog osjetljivosti ovakvog transformiranja političke zajednice. Kod promišljanja modela i načina provedbe procesa regionalizacije u Bosni i Hercegovini potrebno je studiozno raščlaniti kriterije za određivanje područja regija i nadležnosti koje bi one imale. Kao orijentir u mogućem oblikovanju strukture regija vrijedno je popratiti egzistiranje regija kroz bosanskohercegovačku povijest. Povijesno egzistiranje različitih upravnih oblika regija, srezova, kotareva ili oblasti, uz uvažavanje prometne i infrastrukturne povezanosti, zemljopisnih, kulturoloških i prirodnih posebnosti različitih bosanskohercegovačkih područja ukazuje na kontinuiranu postojanost pet regionalnih područja – Bihaćko, Banjalučko, Tuzlansko, Mostarsko i Sarajevsko. Zadržavanje ovakve regionalne podjele i danas bi bilo prirodno-geografski, ekonomski, prometno opravdano. Regije koje bi bile uspostavljene Ustavom Bosne i Hercegovine mogle bi imati sve nadležnosti koje po postojećem političkom sustavu pripadaju kantonima koji tvore Federaciju Bosne i Hercegovine, a ostale bi nadležnosti pripale središnjoj državnoj vlasti. Dakle ustavom bi se kreirala regionalna struktura, sadržaj autonomije, opseg državne i regionalnih vlasti kao i procedure ostvarivanja nadležnosti.

Umjesto zaključka

Ustavna reforma zasnovana na konceptu ustavnog patriotizma svakako podrazumijeva otklon od dosadašnje političke prakse u Bosni i Hercegovini. Kako je i navedeno, implementacija ovakvog koncepta prvenstveno zahtijeva otvaranje komunikacije u bosanskohercegovačkom društvu kako bi se definirao skup načela i vrijednosti te proceduralna pravila koji bi zajedno tvorili bazični konsenzus za društvenu rekonstrukciju i demokratsku stabilizaciju Bosne i Hercegovine. Osnovna prava, odnosno skup vrijednosti i načela se ne

mogu jednostavno odrediti nekim popisom, pa onda određenim analitičkim postupkom utvrđivati jesu li i kako su ostvarene u društvu. Prije vrijedi da taj skup prava, vrijednosti i načela utvrđuje okvir zadataka koje to određeno društvo mora rješavati u smislu očuvanja vlastite stabilnosti. Istodobno teče i proces novog interpretiranja tih istih osnovnih prava kroz jedan proceduralno definiran komunikativni okvir u kojem sudjeluju svi članovi zajednice. To ukazuje da je ostvarivanje osnovnih prava društveno kontekstualizirano. Osnovna prava jamče relevantnu društvenu komunikaciju čime se stavljaju u funkciju reguliranja društvenih odnosa, a ujedno standardizirajući vlastitu interpretaciju u svim granama vlasti – zakonodavnoj, izvršnoj i sudbenoj. Ovim se procesom uobličuje ustavno-pravni sustav koji postaje okvir za interpretaciju osnovnih prava i unutar kojeg se ista ta prava konzistentno razvijaju.

Oduvijek je bosanskohercegovačko društvo bilo složeno i pluralistično, odnosno heterogeno društvo. I oduvijek se ta društvena kompleksnost nastojala riješiti prisilnim reduciranjem tih kompleksnosti. Povijest pokazuje da je posljedica takvog pristupa bila obnavljanje istih tih problema u društvu, i uvijek u još naglašenijoj formi. Današnji bosanskohercegovački politički poredak, uvjetovan povijesnim promjenama u Europi koncem prošlog stoljeća, omogućio je javnost svih tih društvenih i političkih problema, ali uopće nije ništa doprinio njihovom rješavanju. Dakle, ti problemi su izašli na javnu scenu, ali namjera prevladavanja kompleksnih društvenih problema podrazumijeva spremnost sudionika u društvenim političkim procesima na oblikovanje adekvatnih odgovora i rješenja. Postojeće stanje podijeljenosti društva će svojim trajanjem dovesti do krajnosti diferenciranja u društvu što će utjecati na gubljenje kohezijskih orijentira. Zato se nameće potreba otvaranja jednog komunikacijskog procesa u bosanskohercegovačkom društvu, pri čemu je bitno da se odredi jedan 'tematski horizont' koji se treba raspraviti radi postizanja suglasnosti u društvu, čime će se onda moći pristupiti regulaciji odnosa unutar zajednice. Određivanje jednog 'tematskog horizonta' pretpostavlja iznošenje tema od strane različitih društvenih grupa, jer argumentacija postojanja krize u društvenim odnosima nikako ne može biti polazište u komunikacijskom procesu postizanja bazičnog konsen-

zusa u društvu. Stoga se otvara pitanje izbora i prioriteta tema što se može jednostavno riješiti pristupom koji će općenito svima omogućiti iznošenje teme, uz moguće korekcije u toku rasprave po temi, uvažavajući neka iskustva ili odbacujući neke aspekte, pa konačno i uz usvajanje nekih stajališta i rješenja koja bi postala jedno prihvatljivo iskustvo koje će se kroz buduće vrijeme reinterpretirati. Time će se stvoriti i jedna logika društvenog tematiziranja, što će podići razinu političke komunikacije, pomažući joj da izađe iz postojeće 'binarne matrice' u kojoj postoji samo odnos prijatelj/neprijatelj, naši/vaši ili pak istina/laž.

Građani Bosne i Hercegovine kroz ovako strukturiran teritorijalno-politički sustav uokviren idejom ustavnog patriotizma mogli bi uravnotežiti jedan skup prava koji bi bio pretočen u 'vrijednosni sustav' na kojem bi se temeljio bazični konsenzus kao jamac demokracije i društvene kohezije u Bosni i Hercegovini. Na ovaj bi način bosanskohercegovački građani sasvim slobodno i bez vanjsko-političkih ili ideoloških pritisaka i utjecaja, povijesno prisutnih (aneksija, okupacije, državni raspad, ideološki okvir), ili pak ratnih prijetnji, mogli kroz jedan deliberativan proces uskladiti svoje individualne i partikularne interese. Uklapajući te interese u skup vrijednosti dala bi se demokratska legitimacija procesu rekonstrukcije kolektivnog identiteta i kretanje ka okončanju tranzicijskog procesa u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

- Barry, Brian, *Political Accommodation and Consociational Democracy*, British Journal of Political Science, Vol. 5, broj 4, Cambridge University Press, 1975.
- Biro, Mikloš, *Homo postcommunisticus*, XX vek, Beograd, 2006.
- Dimitrijević, Nenad, "Samoreferentni ustav i ustavni patriotizam", u: *Zarez*, godište III, broj 47., Druga strana, Zagreb, 2001.
- Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.
- European Commission for Democracy through Law*, Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlastima visokog predstavnika, usvojeno 11-12 mart, 2005.

- Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1993.
- Habermas, Jürgen, "Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik", u: Habermas, Jürgen, *Eine Art Schadensabwicklung: Kleine Politische Schriften VI*, Frankfurt a.M., 1987.
- Habermas, Jürgen, "Historical consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal's Republic Orientation to the West", u: *The New Conservatism*, Cambridge MA: MIT Press., 1989.
- Habermas, Jürgen, *Remarks on Erhard Denninger's Trias of Diversity, Security, and Solidarity*, Constellations, Vol. 7, Br. 4., 2000.
- Habermas, Jürgen, "The Postnational Constellation and the Future of Democracy", u: *The Postnational Constellation Political Essays*, Cambridge: Polity Press, 2001.
- Jovičić, Miodrag, "Regionalna država – ustavnopravna studija", u: *Savremeni federalizam, Knjiga IV, izabrani spisi*, Službeni glasnik i Pravni fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006.
- Lajphart, Arend, *Modeli demokratije*, CID, Podgorica, 2003.
- Lerotić, Zvonko, "Post Daytonska Hrvatska", u: *Politička misao*, Vol. XXXIII, br. 4., Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1996.
- Mill, John Stuart, *Izabrani politički spisi*, II tom, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1989.
- Müller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010.
- Sternberger, Dolf, "Ustavni patriotizam", u: Primorac, Igor (ur.), *Patriotizam*, KruZak, Zagreb, 2004.
- Vasović, Vučina, *Savremene demokratije*, tom 2, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

CONSTITUTIONAL PATRIOTISM - BOSNIA AND HERZEGOVINA PERSPECTIVE

Summary

The idiosyncrasy of today's societal relations in Bosnia and Herzegovina is primarily reflected in the permanence of political conflicts, the origin of which can be positioned in the constitutional order of the state, determined by the 1995 *Dayton General Peace Agreement*. This paper will examine the general theoretical assumptions of the consociational model of democracy and its applied (im)possibilities in the case of Bosnia and Herzegovina. The idea of constitutional patriotism will also be considered as an opening for a constitutive model of the state and society of Bosnia and Herzegovina. At the same time, along with the need for political, the paper presents the idea of the need for administrative-territorial reorganization of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Dayton Peace Agreement, consociational democracy, constitutional patriotism, constitution, nationalism, regional state, Bosnia and Herzegovina.

Recenzije **3**

Izv. prof. dr. sc. Petar Kurečić, znanstveni savjetnik

Sveučilište Sjever, Varaždin/Koprivnica

Matični broj znanstvenika: 311900

Recenzija zbornika radova simpozija “Bosna i Hercegovina - Hrvatska - Europa. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti”

Na zamolbu Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, pripala mi je čast recenzirati radove s navedenog simpozija, predviđenih za objavu u časopisu *Bošnjačka pismohrana*. Recenzija daje osvrt na ukupno 12 radova različitih autora, koji se bave različitim aspektima odnosa Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Europe. Radovi, osim osnovne misli koja se tiče tematike samog skupa, obuhvaćaju različite tematike, različita povijesna razdoblja te su po širini i dubini problematike koju obrađuju različiti, što doprinosi bogatstvu samog Zbornika.

Radove/članke možemo ugrubo podijeliti u nekoliko tematskih cjelina, te se ističu radovi autora posvećeni:

- primarno problematici Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini te otvaraju identitetska pitanja (Goldstein; Jahić), prvenstveno povijesnog karaktera;
- recentnijoj povijesti i posljednjem rata u BiH i Hrvatskoj (Markešić; Škiljan), primarno sociološkog karaktera;
- identitetsko-nacionalnim pitanjima, na primjeru BiH, Balkana i Europe (Lavić; Dozić), te odnosu Bošnjaka i Hrvata (Filandra), nacionalno-identitetsko-političke naravi;
- problematizaciji postojanja i uprizorenja zla (Alić) te pojmovima eksplicitnog i implicitnog rata (Novalić), te su teorijsko-filozofskog i politološkog karaktera;
- suvremenim političkim prilikama i izazovima i politološkim konceptima koji se potpuno tiču BiH ili zahvaćaju BiH i njenu širu okolicu koju obuhvaćaju Balkan i Europska unija (Jurić; Kukoč; Pehar), sociološko-politološkog karaktera.

Rad Ive Goldsteina *Bosanskohercegovački Muslimani/Bošnjaci u vrtlogu Drugog svjetskog rata* bavi se primarno odnosom Muslimana/Bošnjaka iz BiH prema tzv. NDH i odnosom ustaških vlasti prema Muslimanima/Bošnjacima. Očekivanja ustaškog režima da će svi Bošnjaci prihvatiti novu državu i režim nisu se ostvarila, a glasovi suzdržanosti i pokušaji da se izbori autonomija za BiH unutar njemačkog Reicha brzo postaju sve glasniji, kao i svijest da Bošnjaci/Muslimani, od ustaša formalno proglašeni Hrvatima i braćom, ipak nisu jednaki katolicima u očima režima, iznosi autor, te navodi povijesne primjere, vezane uz Handžar-diviziju, zatim pojedince iz bošnjačko-muslimanskog nacionalnog korpusa te pokušaje da se izbori autonomija za Bosnu i Hercegovinu unutar NDH. Autor također iznosi razloge, zašto su, usprkos svim preprekama i razlikama, Bošnjaci polako i u određenim brojevima počeli prilaziti partizanskom pokretu – partizani nisu činili zločine prema stanovništvu, a i štitili su sela Bošnjaka od četničkih zločina. Jedna od važnih povijesnih odluka bilo je i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, gdje je donesena odluka o federativnom uređenju, s BiH kao jednom od federativnih jedinica.

Adnan Jahić autor je članka pod nazivom *Reis Fehim Spaho i hrvatski nacionalizam (1938-1942)*, u kojem se diskutira o reisul-ulemi Fehimu Spahi kao predstavniku i zagovorniku hrvatske nacionalne ideje među Bošnjacima – muslimanima – za vrijeme Kraljevine Jugoslavije i za vrijeme NDH. Naime, razdoblje NDH se u hrvatskom nacionalizmu doživljava kao svojevrsna kulminacija popularizacije hrvatske orijentacije među Bošnjacima i da je taj proces bio zaustavljen obuzdavanjem hrvatskog nacionalizma i priznavanjem muslimanske nacije u komunističkoj Jugoslaviji. Međutim, “od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. postojala je neupitna podrška, ali i izraženi otpor nacionaliziranju muslimana u duhu hrvatstva” – navodi autor te u tom kontekstu problematizira ulogu reisul-ulema Spahe, koji se do uspostave NDH uvijek držao vladajućih režima.

Rad Ivana Markešića, pod nazivom *Sakralizacija ratnoga zločina i njegovih počinitelja: Srebrenica kao primjer*, problematizira moralno posrnuće koje je dovelo do zločina i genocida na ovim prostorima. Autor, analizirajući ovaj ratni zločin, navodi da se “ratni zločin – promatran u ovome radu kroz svih pet socioloških pojmova (kao sa-

stavni dio socijalnog djelovanja, kao dio prevladavajuće kulture, kao izraz i promociju moći moćnijih, kao dio legalne i legitimne socijalne strukture, te kao važan dio socijalne integracije), pokazuje uistinu kao besprijekorno socijalno djelovanje koje svoje uporište ima u okviru postojeće bošnjačke, hrvatske odnosno srpske ili pak židovske kulture i (...) kulturne i religijske tradicije.” Teza je autora da je Europa, kroz dopuštanje ovakvog zločina na svom teritoriju, nakon svega tehnološkog i društvenog napretka, upravo krajem 20. stoljeća doživjela svoje moralno posrnuće. Na kraju, autor problematizira odnos ratnog zločina i religije te navodi primjere opravdanja ratnih zločina od predstavnika raznih religija.

Filip Škiljan obrađuje tematiku sudjelovanja Bošnjaka Hrvatske u Domovinskom ratu. Članak se bavi ponešto širom tematikom navedenom od one u naslovu te prvo daje pregled popisa stanovništva iz povijesnih razdoblja, u kojima se navodi broj Bošnjaka/Muslimana. Iduća sekcija u članku bavi se političkim organiziranjem Bošnjaka nakon demokratskih promjena 1990. godine. Zatim se detaljnije opisuje pomoć Hrvatske BiH tijekom rata, prije nego se prijeđe na razmatranje uloge Bošnjaka Hrvatske u Domovinskom ratu. Autor donosi razne podatke o broju pripadnika Bošnjaka koji su sudjelovali u Domovinskom ratu na strani Hrvatske te neke izvore odbacuje kao nevjerodostojne. U sklopu rada donose se i podaci o terenskom istraživanju sudjelovanja Bošnjaka u Domovinskom ratu, koje je proveo autor tijekom 2019. godine. Rad na koncu sadržava sekciju pod nazivom *Odras sukoba Hrvata i Bošnjaka u srednjoj Bosni i Hercegovini na položaj Bošnjaka u Hrvatskoj*, u kojoj se navode problemi i nepravde, kako smatra autor, koje su Bošnjaci prolazili tijekom navedenog sukoba.

Rad Senadina Lavića, *Bosanska nacija u kontekstu Balkana i evropskih procesa* bavi se prikazom povijesnog konteksta i razvoja pojmova nacije i nacionalne države, koje onda primjenjuje na kontekst Bosne i Hercegovine i općenito Balkana. Nakon konstatiranja da je proces stvaranja nacionalnih država na Balkanu, posebno u razdoblju 1878.-1912/13. godine bio obilježen etničkim nasiljem i progonima, prvenstveno muslimana, te opisa stvaranja nacionalnih država kao poželjnih etnički čistih zajednica, uglavnom očišćenima od muslimana, autor donosi osvrt na skup održan 1968. g. u Sarajevu i tadašnji stav SK da u BiH žive tri ravnopravna naroda, pri čemu su Bošnjaci titulirani

kao “Muslimani”. Time se ujedno pokazuje odbacivanje ideje bosanske nacije, što je suprotno stavu koji zagovara autor. Autor također donosi primjere povijesnog potiskivanja bosanskog suvereniteta i nacije od strane raznih vlasti.

Adib Đozić autor je članka *Bosanska multilateralnost i evropski nacionalizam* u kojem raspravlja o bosanskom identitetu kao “neospornoj društveno-historijskoj i kulturno-civilizacijskoj evropskoj činjenici *sui generis*”. Autor smatra da današnje zagovaranje evropskog multilateralizma, znači izaći iz evropskih nacionalnih politika, evropskog nacionalizma kao “patenta” političkog života Evrope 19. i 20. stoljeća i živjeti s onu stranu nacionalizma. Upravo autentični, oživotvoreni bosanski multilateralizam kao “životni stil, pravilo egzistencije bosanskog društva u svim sadržajnostima bosanskog identiteta: društvu, etničnosti, kulturi, religiji, moralu, jeziku, pismu, bosanskom duhu, arhitekturi, političkoj organizaciji života”, autor smatra ključnim za evropski mir i prosperitet. Bosanski multilateralizam bi, prema riječima autora, trebao prevladati evropski nacionalizam.

Rad Seada Alića, pod nazivom *Skrivena agenda*, donosi dekonstrukciju nekih uvriježenih stavova, gotovo pa dogmi, o recentnim i suvremenim zbivanjima u bivšoj državi, te raspad Jugoslavije promatra u kontekstu raspada Istočnog bloka i komunizma, kao dio istoga, a svođenje Bošnjaka/Muslimana na različitim teritorijima na zanemariv broj, kao dio planova za “čišćenje” teritorija čiji je drugi dio, prisvajanje teritorija, ostvarivan kroz proglašavanje naroda hrvatskim ili srpskim. Autor problematizira društvene i političke promjene koje se tiču promjene karaktera države i društva te iznosi tezu da povijesne mijene odnosa nacije i vjere ne omogućuju poziciju iz koje bi se interpretirala neka politička situacija. Autor zaključuje da se “u dubinama pitanja odnosa BiH, Hrvatske i Evrope krije zapravo jedno temeljno ljudsko pitanje o odnosu morala i politike”.

Šaćir Filandra, u radu *Bošnjaci i Hrvati: kontinuitet ne/sporazuma* donosi prikaz odnosa Bošnjaka i Hrvata, koji su, prema riječima autora “posljednje stoljeće prolazili i još prolaze kroz različite faze”. Bošnjačke i hrvatske političke elite u BiH zarad svojih partijskih interesa instrumentaliziraju otvorena pitanja između ovih naroda, te ne iskazuju interese za znanstveno istraživanje međuetničkih prilika

u državi kao pretpostavku trajnijeg rješenja međusobnih odnosa – smatra autor, koji također razlaže pojedine mitove o odnosu Bošnjaka i Hrvata te također konstatira da su sva stremljenja, usmjerena na funkcioniranje bosanskohercegovačkog političkog sistema, doživjela neuspjeh te problematizira temu neslaganja oko političkog predstavljanja između dva naroda i posredno, shodno tome, općenito funkcioniranja političkog sustava BiH.

Članak nazvan *Sinergija eksplicitnoga i implicitnoga rata*, Fahrudina Novalića, rasprava je općenitije, teorijsko-filozofske naravi, o naravi rata i razlikama eksplicitnog i implicitnog rata. Autor razmatra sinergiju eksplicitnoga i implicitnoga rata – tvrde i meke moći, kojima se nameće volja agresora njegovim žrtvama. Implicitno ratovanje u oružanom ratu, kao i u tzv. miru, sredstvima i metodama meke moći, može zamjenjivati (supstituirati) i(li) dopunjavati (komplementirati) sredstva i metode tvrde moći – navodi autor. Za autora su ključni pojmovi razlikovanja meke i tvrde moći te pojam implicitnog rata, koji može dulje trajati i imati značajnije učinke nego eksplicitni rat, iako formalno vlada mir. Autor također problematizira pojmove kulture rata i kulture mira te odnos sukoba i zajedničkog interesa.

Tematika suvremenih migracija obrađuje se u radu Hrvoja Jurića *Bosna i Hercegovina u svjetlu migracija: razmišljanja u jesen 2019.*, gdje središnje mjesto zauzima trenutna situacija s migrantskom krizom i BiH kao koridorom i svojevrsnim *hot spotom* za ilegalne migrante na pokušaju proboja prema državama europske jezgre. Razmatraju se ukratko općeniti aspekti suvremenih migracija, trajnost i intenzitet migracija te percepcija migranata na ovim prostorima, te perspektive migrantske krize u budućnosti.

Mislav Kukoč, u članku *Bosna i Hercegovina – od Daytonu do Bruxellesu*, razmatra značajke i objektivna ograničenja trenutnog ustroja BiH, uspostavljenog u Daytonu, a koji i nakon četvrt stoljeća sprječava normalno funkcioniranje ove države, kako tvrdi autor, te postavlja pitanje: “Kakva je ona država, kada nije ni republika, ni federacija niti konfederacija?” Obrazlažući objektivna ograničenja Daytonu i nemogućnost postizanja ikakvog konsenzusa koji bi stanje promijenio, autor također raspravlja o težnjama triju konstitutivnih naroda BiH koje nisu istog usmjerenja i smjera, iako se svi deklarira-

tivno “zaklinju” u europski put BiH. Pritom Hrvati imaju podršku matične države u ovim stremljenjima, dok druga dva naroda, svaki u svojim težnjama, također gledaju prema Moskvi, odnosno Ankari – iznosi autor.

Posljednji članak u Zborniku, autora Antonija Pehara, naziva *Ustavni patriotizam – bosanskohercegovačka perspektiva*, bavi se permanentnošću političkih konflikata, čije se ishodište, prema autoru, može pozicionirati u konstitucionalnom uređenju države koje je određeno Sporazumom iz Daytonu 1995. godine. Autor razmatra opće teorijske postavke Lijphartova konsocijacijskog modela demokracije i njegove primijenjene mogućnosti i ograničenja u slučaju Bosne i Hercegovine. Također, između ostalog, razmatra ideju ustavnog patriotizma, kao mogućnost za konstitutivni model bosanskohercegovačke države i društva.

Zaključak i ocjena

Radovi redom relevantnih i prepoznatih autora, izloženi na skupu “Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti” predstavljaju vrijedan zbir radova koji daju doprinos raspravama o odnosu Bosne i Hercegovine, Hrvatske, šireg konteksta Balkana te Europe. Radovi su iz područja društvenih i humanističkih znanosti te pokrivaju prvenstveno polja povijesti, filozofije, sociologije i politologije. Radovi, osim što doprinose općem razumijevanju problematike, također otvaraju nove poglede na pojedine aspekte tema izloženih na skupu te su kvalitetna podloga za upoznavanje s problematikom međudnosa Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Europe. Može se svakako preporučiti objava navedenih radova u časopisu *Bošnjačka pismohrana*.

U Zagrebu, 1. prosinca 2020.

Petar Kurečić

**Dr. sc. Krešimir Regan, znanstveni savjetnik,
viši leksikograf**

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

Matični broj znanstvenika: 247181

Recenzija časopisa Bošnjačka pismohrana 2020.

Naslov: *Bošnjačka pismohrana*

Obujam rukopisa: oko 222 kartice

Izdavač: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske

Sadržaj: Ivo Goldstein: *Bosanskohercegovački muslimani/Bošnjaci u vrtlogu drugog svjetskog rata* (18 kartica); Adnan Jahić: *Reis Fehim Spaho i hrvatski nacionalizam (1938-1942)* (14 kartica); Ivan Markešić: *Sakralizacija ratnog zločina i njegovih počinitelja: Srebrenica kao primjer* (32 kartice); Filip Škiljan: *Bošnjaci Hrvatske u Domovinskom ratu* (43 kartice); Senadin Lavić: *Bosanska nacija u kontekstu Balkana i evropskih procesa* (15 kartica); Adib Đozić: *Bosanska multilateralnost i evropski nacionalizam* (43 kartice); Sead Alić: *Skrivena agenda* (9 kartica); Šaćir Filandra: *Bošnjaci i Hrvati: kontinuitet ne/sporazuma* (12 kartica); Fahrudin Novalić: *Sinergija eksplicitnoga i implicitnoga rata* (23 kartice); Hrvoje Jurić: *Bosna i Hercegovina u svjetlu migracija: razmišljanja u jesen 2019.* (11 kartica), Mislav Kukoč: *Bosna i Hercegovina – od Daytonu do Bruxellesu* (14 kartica); Antonio Pehar: *Ustavni patriotizam-bosanskohercegovačka perspektiva* (31 kartica).

Rukopis časopisa *Bošnjačka pismohrana* sadrži približno 222 kartice teksta, a obuhvaća 12 priloga.

Prvi prilog rad je Ive Goldsteina pod naslovom *Bosanskohercegovački muslimani/Bošnjaci u vrtlogu drugog svjetskog rata*, u kojem autor daje detaljan pregled povijesti Bošnjaka za vrijeme II. svjetskoga rata. Najprije se u tekstu prikazuje promidžbena djelatnost vodećih dužnosnika ustaškog pokreta i NDH, koja je sjedinjenje Bosne i Herce-

govine s Hrvatskom smatrala državotvornim vrhuncem. Mada su se pri tom činu ustaše pozivale na riječi Ante Starčevića, koji je govorio o bosanskohercegovačkim Muslimanima kao “cvijetu hrvatskog naroda”, ta je ideologija stajala u potpunom neskladu s drugom važnom ustaškom tezom o Hrvatskoj kao predziđu kršćanstva. Iako se, prema Goldsteinu, ustaška vlast trudila na visoke položaje u novoutemeljenoj državi postavljati pojedince iz istaknutih begovskih obitelji, kao što su to bili braća Džafer i Osman Kulenović, Ademaga Mešić, Mehmed Alajbegović, Hakija Hadžić i drugi, ne bi li na taj način pokazala da favorizira Muslimane, Goldstein zaključuje kako je, unatoč tim simboličkim gestama od strane ustaškog režima, velika većina muslimanskog stanovništva isprva bila rezervirana, a vrlo se brzo pokazalo kako se oni, kao Hrvati islamske vjeroispovijesti, ne osjećaju ravnopravni ma Hrvatima katolicima, odnosno da nisu doživljavali NDH kao “državni okvir u kojem se njihova istinska domovina našla bez njihove volje i mogućnosti da o tome kažu svoje mišljenje”. A takvo stajalište potaknulo je već u kolovozu 1942. ideju uspostave autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkom zaštitom od strane Odbora narodnog spasa iz Sarajeva. Također je Goldstein u svom tekstu ukazao da su se bosanskohercegovački Muslimani već u ljeto 1941. počeli zgražati nad ustaškim zločinima, osobito nad Srbima. No, s druge strane, Goldstein isto tako ističe da je bilo “dosta muslimana koji su optirali za ustaše”, no ne iz ideologije, već na temelju naivnih odluka koje su bezazlene seoske i gradske mangupe “transformirali u zločince”. A sve to dovelo je naposljetku do podjele korpusa bosanskohercegovačkih Muslimana na nekoliko političkih pokreta, počevši od ustaškog preko monarhističko-jugoslavenskog pa sve do partizanskog, što je ostalo primijećeno od strane ustaškog režima još u ožujku 1942.

Adnan Jahić u radu pod naslovom *Reis Fehim Spaho i hrvatski nacionalizam (1938-1942)* detaljno, na osnovnu brojnih izvora, raščlanjuje i razmatra utemeljenost dosadašnjih tvrdnji u historiografiji i popularno-znanstvenom štivu o reisul-ulemi Fehimu Spahi kao predstavniku i zagovorniku hrvatske nacionalne ideje među Bošnjacima – muslimanima – kako za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine i potom Jugoslavije (1918-41), tako i u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941-45). Prof Jahić, koristeći se izvorima prvog reda

i drugim obavijestima, u svome tekstu vrlo iscrpno ukazuje da je Fehim Spaho naposljetku ipak pripadao tradicionalnoj struji bosansko-muslimanske čaršijske elite koja se, zastupajući posebne interese muslimanskog/bošnjačkog elementa, držala na distanci kako od srpske tako i od hrvatske nacionalne i političke orijentacije. Prema Jahiću, razlog tome je što niti hrvatska niti srpska nacionalna ideja nije nikada uspjela prodrijeti u najšire muslimanske mase, iz jednostavnog razloga što je “doživljaj srpstva i hrvatstva bio i ostao neraskidivo vezan za njihove konfesionalne odrednice – pravoslavlje i katoličanstvo”.

Ivan Markešić autor je rada *Sakralizacija ratnog zločina i njegovih počinitelja: Srebrenica kao primjer*. U ovom radu autor problematizira pitanje odnosa triju najvećih bosanskohercegovačkih naroda prema počiniteljima ratnih zločina iz vlastitih redova, odnosno, prema riječima samoga autora, uznapredovali “proces” sakralizacije počinjenih ratnih zločina, njihovih počinitelja, a time i zločina genocida, s naglaskom na izvršenoga ratnog zločina genocida nad Bošnjacima u Potočarima kraj Srebrenice 12. srpnja 1995. Samu analizu ovoga procesa autor je proveo temeljem osnovnih socioloških pojmova: socijalno djelovanje, kultura, moć, socijalna struktura i socijalna integracija. Prema Markešiću, ratni zločin se pokazuje uistinu kao besprijekorno socijalno djelovanje koje svoje uporište ima u okviru postojeće bošnjačke, hrvatske odnosno srpske ili pak židovske kulture i, usudio bih se reći, kulturne i religijske tradicije. Pri tome autor ukazuje na činjenicu da definiciju nekoga djelovanja kao ratni zločin određuju oni najmoćniji, oni koji posjeduju vojnu, a veoma često i duhovnu, religijsku moć, kao i da je ta vrsta ljudskog djelovanja moguća, ako je bio ili još uvijek jest, dio socijalne strukture, što u našim postjugoslavenskim društvima jest činjenica. Pri tome Markešić jasno zaključuje da je na području Bosne i Hercegovine upravo ratni zločin, odnosno razna zlodjela, jedan od najvažnijih i najsnažnijih kohezijskih elemenata pojedinačnih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini, te da ih kao takve još ni jedna religijska zajednica nije javno prokazala i kojih se nije odrekla. Svoj rad autor zaključuje tezom da je u svrhu smanjivanja mogućnosti ponovnog počinjenja ratnih zločina, potrebno mijenjati naša društva, i to u cjelini, kroz njegove ključne segmente, među njima i religijski.

Prilog *Bošnjaci Hrvatske u Domovinskom ratu* napisao je Filip Škiljan. U njemu je autor detaljno iznio informacije o sudjelovanju Bošnjaka u Hrvatskoj u Domovinskom ratu na temelju dostupne literature, arhivske građe, usmenih iskaza i statističkih baza daje informacije o tome koliko i na koji način su sudjelovali Bošnjaci u ratu. U prvome, uvodnom dijelu rada Škiljan daje povijesni pregled doseljavanja i bivanja Bošnjaka na hrvatskom tlu, kao i procjene njihovog broja u ukupnome broju stanovništva prijeratne Hrvatske. Posebno se bavi brojem Bošnjaka (u vrijeme prije Drugog svjetskog rata muslimana, odnosno Muslimana nakon Drugog svjetskog rata) u popisima stanovništva, pri čemu primjećuje da jedan dio onodobnih Muslimana, koji su radili u Hrvatskoj na sezonskim poslovima, osobito u građevinarstvu, nisu imali evidentirano boravište u njoj, te da bi se njihov broj, odnosno procjena također trebala u ovakvim analizama uzimati u obzir. Posebno poglavlje Škiljan je posvetio političkom organiziranju Bošnjaka neposredno nakon demokratskih promjena početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, a iduće je posvetio pomoći Hrvatske Bosni i Hercegovini, s naglaskom na osposobljavanje ljudstva Armije BiH u Hrvatskoj koje se borilo na području BiH, koja je trajala sve do izbijanja bošnjačko-hrvatskog sukoba u travnju 1993. Naredno poglavlje Škiljan je posvetio sudjelovanjem Bošnjaka u Domovinskom ratu, čiji se broj procjenjuje na nekoliko tisuća. Svoj rad Škiljan završava poglavljem o utjecaju sukoba Hrvata i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini na status Bošnjaka u Hrvatskoj, čiji se položaj, prema Škiljanu, osobito pogoršao u Dalmaciji što se tumači velikom blizinom Hercegovine, u kojoj su vođeni žestoki ratni sukobi.

Senadin Lavić je u prilogu *Bosanska nacija u kontekstu Balkana i evropskih procesa* želio problematizirati nastanak nacija na Balkanu, no u njemu se osvrnuo samo na srpsku i bošnjačku naciju, pri čemu je osobito negativno i za znanstveni diskurs potpuno neprimjereno dao svoje viđenje nastanka srpske nacije, koja je prema autorovim stajalištima plod “nasilja, progona, asimilacije, pljačkanja manjinskih grupa i masovnih iskorjenjivanja neželjenih etničkih grupa”. Također je autor u svome radu prikazao povijesnu Bosnu kao primjer pluralnog društva, koje je “davalo sintezu u formi plodonosne simbioze pojedinačnih konstituenata – razgranatih iz istog korijena”, a koja se najed-

nom “našla na udaru projekcija susjednih hegemonijskih ideologija nacionalizma u drugoj polovini 19. stoljeća”, što je, prema Laviću, za posljedicu imalo da se 1990-ih “podleglo nametnutim procesima *etničizma*, u kojima partikularne etničko-religijske grupacije uspostavljaju (*nap. a.* u Bosni) ‘nacije’ na osnovu konfesionalne i religijske razlike što je vodilo u etnoteritorijalizaciju i nijekanje suvereniteta države”.

Pitanjem bosanske multilateralnosti i europskog nacionalizma bavio se Adib Đozić u istoimenome radu. Prema autoru, bosanski identitet je neosporna društveno-historijska i kulturno-civilizacijska evropska činjenica, a koja se, iz ideološko-predrasudnih, europskih nacionalnih politika, pogrešno razumijeva i interpretira. Komparativnom analizom društveno-historijskih činjenica, primarno iz sociološke perspektive, autor je u radu želio pokazati da je današnje zagovaranje europskog multilateralizma jedini put u izlasku iz europskih nacionalnih politika XIX. i XX. stoljeća, za koje autor drži da su “patenti” političkog života Europe tih stoljeća. Prema autoru, naspram tih nacionalizama već nekoliko stoljeća usporedno traje autentični, oživotvoreni bosanski multilateralizam kao životni stil, pravilo egzistencije bosanskog društva u svim sadržajnostima bosanskog identiteta: društvu, etničnosti, kulturi, religiji, moralu, jeziku, pismu, bosanskom duhu, arhitekturi, političkoj organizaciji života. Štoviše, autor smatra da upravo primjer stoljetnog bosanskog multilateralizma može biti uzor u prevladavanju europskog nacionalizma.

Rad *Skrivena agenda* Seada Alića osobni je autorov obračun s vanjskom politikom Srbije i Hrvatske, a posredno i s politikom međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini tijekom rata u njoj od 1992. do 1995. godine. Sam rad napisan bez ikakvog znanstvenog aparata i čak bez osnove strukture, što podrazumijeva barem postojanje uvoda, zaključka i popisa literature. Stoga bi prije objavljivanja trebao biti vraćen autoru da ga temeljito preradi prema pravilima časopisa *Bošnjačka pismohrana* i strukturalno ujednači s ostalim pristiglim radovima.

Šaćir Filandra u radu *Bošnjaci i Hrvati: kontinuitet ne/sporazuma* daje pregledan osvrt na odnose Bošnjaka i Hrvata u prošlom, XX. stoljeću, te pri tome jasno uočava da su oni prolazili i još prolaze kroz različite faze. Prema autoru, aktualno stanje ovih odnosa još je pod

refleksom minulog rata i neostvarenih političkih ciljeva u njemu, što za posljedicu ima da bošnjačke i hrvatske političke elite u Bosni i Hercegovini zarad svojih partijskih interesa instrumentaliziraju otvorena pitanja između ovih naroda, te da one ne iskazuju interese za znanstveno istraživanje međuetničkih prilika u državi, kao pretpostavku trajnijeg rješenja međusobnih odnosa.

U idućem prilogu *Sinergija eksplicitnoga i implicitnoga rata*, autor Fahrudin Novalić razmatra sinergiju eksplicitnoga i implicitnoga rata – tvrde i meke moći, kojima se nameće volja agresora njegovim žrtvama. Prema autoru, implicitno ratovanje u oružanom ratu, kao i u tzv. miru, sredstvima i metodama meke moći (*soft power*), može zamjenjivati (supstituirati) i(li) dopunjavati (komplementirati) sredstva i metode tvrde moći (*hard power*). To se postiže legalnim vrstama političkog, diplomatskog, ekonomskog, tehnološkog, trgovinskog, kulturno-duhovnog i inog komuniciranja, na nacionalnoj i međunarodnoj razini, s ilegalnim ciljevima, sredstvima i metodama. Najčešći su oblici implicitnoga rata: politički rat, diplomatski rat, ekonomski rat, tehnološki rat, trgovinski rat, *cyber rat*, religijski rat, medijski rat, kulturalni rat, ekološki rat, rasipanje i potrošačko ponašanje kao implicitni rat. Samo cjelovitim, trajnim i pravednim mirom, koji se ostvaruje humanim komuniciranjem sudionika, u cjelini nacionalnih i međunarodnih odnosa, može se učinkovito nadvladavati uzroke, oblike i posljedice eksplicitnih i implicitnih ratova.

Hrvoje Jurić u radu *Bosna i Hercegovina u svjetlu migracija: razmišljanja u jesen 2019.* bavi se svjetskim migracijama stanovništva, koje su tijekom 2018. i 2019. značajno zahvatile Bosnu i Hercegovinu. Prema Juriću, te nove migracije značajno su potencirale postojeće probleme koji more Bosnu i Hercegovinu. S jedne strane jer je politički, ekonomski i socijalno devastirana u razdoblju posljednjeg rata i poraća. Pri tome autor jasno razumijeva da su u prvom planu *političko-ekonomska* pitanja, jer se na toj razini nalaze i uzroci problema i njihova moguća rješenja, bilo da govorimo o samoj Bosni i Hercegovini, o njezinim odnosima sa susjednim zemljama ili o njezinu položaju u europskom i svjetskom kontekstu. No, s druge strane, autor uviđa da te migracije potiskuju druge dimenzije tog problema, koje ne bi smjele biti zanemarene ako ga želimo razumjeti u cijeloj

njegovoj širini i dubini te ako ga želimo rješavati dalekosežnije, a ne samo nezadovoljavajućim palijativnim mjerama. To su socijalno-psihološki aspekti toga problema, počevši od panike, straha i tjeskobe do beznađa, očaja, depresije i rezigniranosti, a zatim kulturno-etički aspekti, koji uključuju pitanje po čemu su ove suvremene migracije drugačije od onih koje su se neprestano zbivale u povijesti Bosne i Hercegovine, kao i razmatranje teze da je identitet Bosne i Hercegovine izgrađen upravo zahvaljujući migracijama stanovništva, koje su u svoje vrijeme bile vrlo bolne, ali su uvijek imale i neke pozitivne učinke koje se danas slavi kao “kulturna postignuća”.

Rad Mislava Kukoča pod naslovom *Bosna i Hercegovina – od Daytonna do Bruxellesa* bavi se državnim uređenjem Bosne i Hercegovine. Prema Kukoču, Daytonski ustroj Bosne i Hercegovine, odnosno podjela na dva asimetrična entiteta, onemogućuje njezin društveni i politički razvoj u skladnu i harmoničnu zajednicu, kako konstitutivnih naroda, tako i svih njenih građana. Političke forme bosanskohercegovačkih entitetâ: federacija i republika ukazuju na nedefinirani politički status krovnog pojma Bosna i Hercegovina. Autor u članku problematizira pitanje definicije ove države, koja po njemu nije ni republika, ni federacija niti konfederacija. Taj njezin nedefinirani status i asimetrični ustroj, međutim, određen je Daytonskim sporazumom koji se, kako izrijekom piše u njemu, može mijenjati samo konsenzusom. Suglasnost o reviziji Daytonskog ugovora, njegovoj promjeni koja bi vodila integraciji Bosne i Hercegovine u smislenu i funkcionalnu zajednicu, nemoguće je postići jer čelnici Republike Srpske, s neskrivenim separatističkim težnjama, tako nešto *a priori* odbacuju. Stoga autor smatra da je pristup Bosne i Hercegovine Europskoj Uniji jedina izgledna mogućnost da se ova država stabilizira, a to bi naposljetku dovelo do društvenog i političkog prosperiteta Bosne i Hercegovine, u čemu ona ima nepodijeljenu podršku, kako Hrvatske, kao članice EU, tako i bosanskohercegovačkih Hrvata. Svoj rad autor, međutim završava pitanjem koliko su druga dva naroda otvorena prema takvom rješenju državne krize u Bosni i Hercegovini, odnosno koliko oni žele biti usmjereni prema Bruxellesu, a koliko prema Moskvi ili Ankari?

Posljednji je prilog Antonija Pehara pod naslovom *Ustavni patriotizam – bosanskohercegovačka perspektiva*. U njemu autor ukazuje na

posebnost današnjih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini, koji se prvenstveno ogledaju u permanentnosti političkih konflikata čije se ishodište može pozicionirati u konstitucionalnom uređenju države koje je određeno *Općim mirovnim sporazumom* iz Daytona 1995. godine. U radu autor razmatra opće teorijske postavke konsocijacijskog modela demokracije i njegove primijenjene (ne)mogućnosti u slučaju Bosne i Hercegovine. Također se u radu razmatra ideja ustavnog patriotizma kao mogućnost za konstitutivni model bosanskohercegovačke države i društva. Ujedno se, uz potrebu političke, u radu iznosi ideja potrebe upravno-teritorijalne reorganizacije Bosne i Hercegovine. Prema Peharu, građani Bosne i Hercegovine bi kroz ovako strukturiran teritorijalno-politički sustav uokviren idejom ustavnog patriotizma mogli uravnotežiti jedan skup prava koji bi bio pretočen u “vrijednosni sustav” na kojem bi se temeljio bazični konsenzus kao jamac demokratizacije i društvene kohezije u Bosni i Hercegovini. Na ovaj bi način bosanskohercegovački građani sasvim slobodno i bez vanjsko-političkih ili ideoloških pritisaka i utjecaja, povijesno prisutnih (aneksija, okupacije, državni raspad, ideološki okvir), ili pak ratnih prijetnji, mogli kroz jedan deliberativan proces uskladiti svoje individualne i partikularne interese. Svoj rad Pehar završava mišlju da bi usklađenje svojih individualnih i partikularnih interesa građani Bosne i Hercegovine, neovisno o nacionalnoj pripadnosti, te njihovim uklapanjem u skup vrijednosti, omogućilo davanje demokratske legitimacije procesu rekonstrukcije kolektivnog identiteta i kretanje ka okončanju tranzicijskog procesa u Bosni i Hercegovini.

Konačni zaključak

Osnovna tematika radova zastupljenih u časopisu je promišljanje o dosadašnjim i budućim odnosima triju konstitutivnih naroda unutar Bosne i Hercegovine, od političkih pa sve do društveno-socijalnih, kao i same Bosne i Hercegovine kao države prema Hrvatskoj, ali i zajednici slobodnih demokratskih naroda okupljenih u Europskoj uniji. Riječ je o radovima, koji su kao referati bili izlagani na znanstvenom skupu *Bosna i Hercegovina – Hrvatska – Europa. Društveno-historijski, politički i kulturološki aspekti*. Na recenziju je pristiglo ukupno 12

radova. Dok njih deset predstavljaju značajan iskorak boljem razumijevanju okolnosti razvoja bošnjačke nacije u XX. stoljeću, time i boljem razumijevanju društveno-političkih procesa i problema koji proizlaze iz tog procesa, osobito u odnosu na druga dva konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini, čije je nacionalno oblikovanje završeno već polovicom XIX. stoljeća, dva rada, autora Senadina Lavića i Seada Alića, trebaju temeljitu doradu jer tim radovima nedostaje osnovna struktura koji svaki znanstveni rad treba sadržavati (sažetak, ključne riječi, uvod, rasprava, zaključak) te pripadajući znanstveni aparat, zbog čega nisu nikako nisu prikladni za objavu u *Bošnjačkoj pismohrani*.

Fotogalerija **4**

Alija Avdić, Sead Berberović i Olivera Majić

Mislav Kukoč, Sulejman Tabaković i Ivan Markešić

Mithat Muzurović sa suprugom

Sead Berberović i prof. dr. sc. Huso Pašagić

Filip Škiljan i Mehmed Aganović

Enisa Majer i Mithat Muzurović

Alija Avdić i Jasmina Berberović

Bermin Meškić i Alija Avdić

Snimatelj Srećko Brdovčak Mac

Zijad Mehulić, Ekrem Avdić i Samir Avdagić

Olivera Majić
pozdravlja sudionike

Adib Đozić, Hrvoje Jurić i Rusmir Šadić

Davud Mešinović i Fuad Selimović

Filip Škiljan (u drugom redu)
i Bermin Meškić

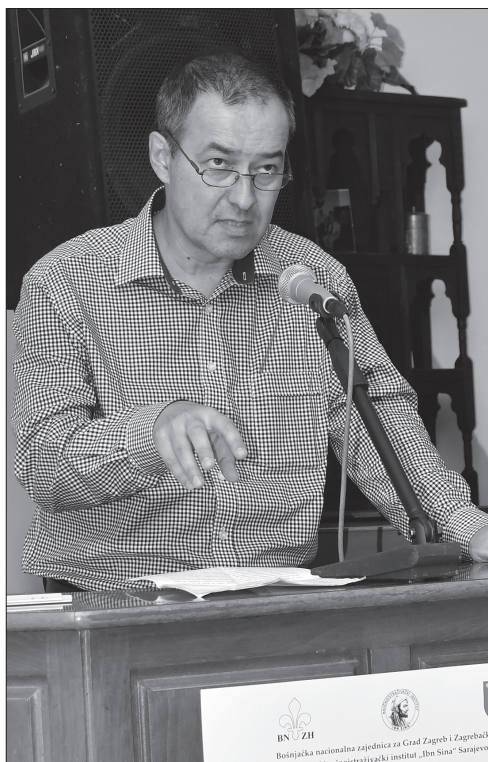

Rad prve sesije - u prvom redu Sead Berberović i Olivera Majić

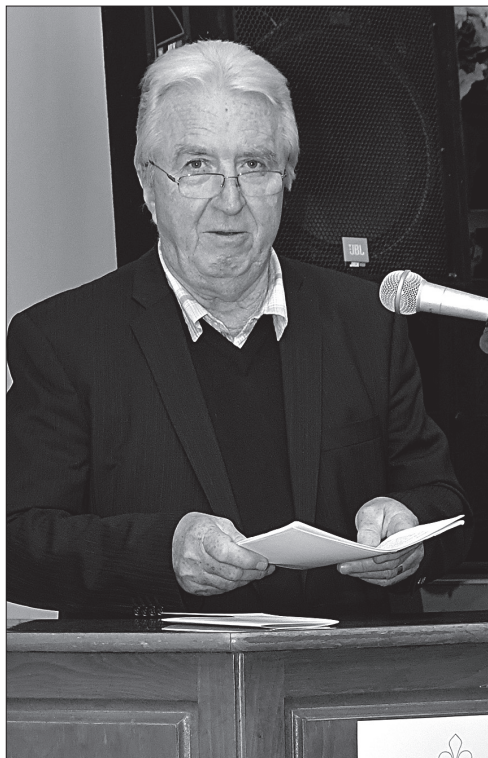

Redoviti sudionik na simpozijima
i naš član Petar Jozeljčić

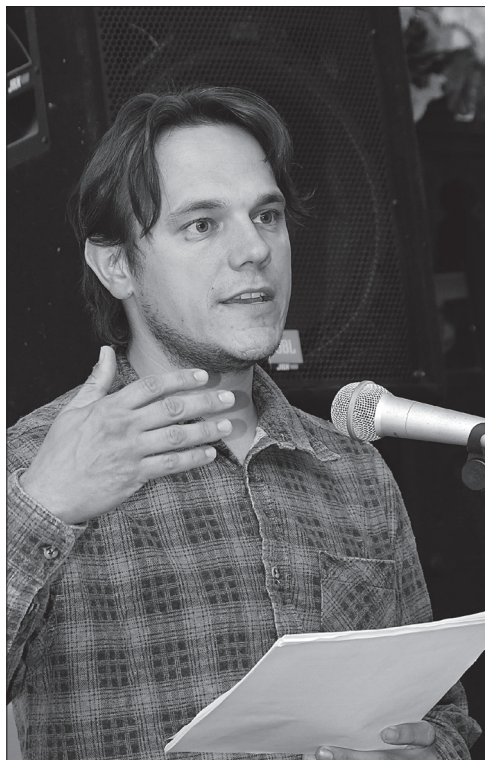
Ivo Goldstein

Adnan Jahić

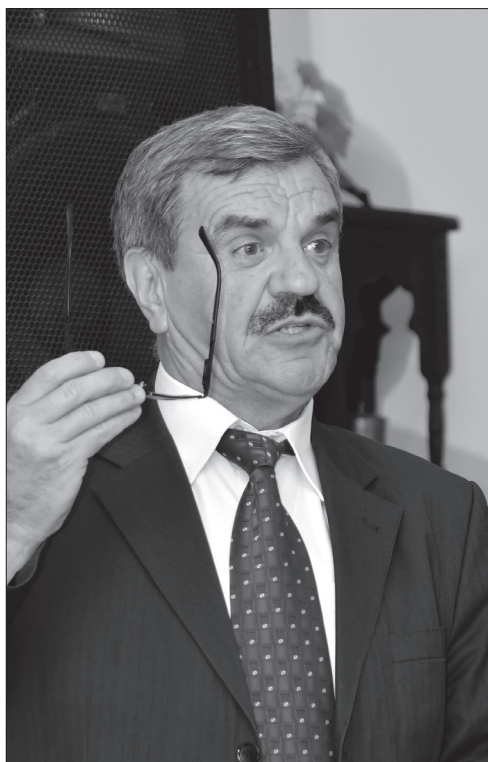
Ivan Markešić

Filip Škiljan

Senadin Lavić

Adib Dozić

Sead Alić

Šaćir Filandra

Fahrudin Novalić

Hrvoje Jurić

Milorad Pupovac

Mislav Kukoč

Adnan Jahić, Senadin Lavić - voditelj sesije i Ivo Goldstein

Rasprava nakon prve sesije prvog dana simpozija

Adnan Demirović

Mislav Kukoč, Filip Škiljan, Ivan Markešić i Fahrudin Novalić - voditelj sesije

Filip Škiljan, Ivan Markešić, Fahrudin Novalić - voditelj sesije i Mislav Kukoč

Enisa Majer

Ivo Goldstein u raspravi

Predsjednik BNZ Sisačko-moslavačke županije Alija Avdić

Voditelj prve sesije drugog dana simpozija Šaćir Filandra i Senadin Lavić

Sead Alić, Šaćir Filandra - voditelj sesije, Senadin Lavić i Adib Dozić

Fahrudin Novalić, Šaćir Filandra i Sead Alić

Fahrudin Novalić, Šaćir Filandra, Sead Alić - voditelj sesije i Hrvoje Jurić

Milorad Pupovac i Adnan Jahić - voditelj sesije

Olivera Majić, Senadin Lavić i Ivo Goldstein

Sead Berberović i Hrvoje Jurić

Šaćir Filandra, Mislav Kukoč, Ivan Markešić i Adib Dozić

Adnan Jahić, Senadin Lavić, Ivo Goldstein i Olivera Majić

Mehmed Alagić, Sead Berberović, Adnan Jahić i Olivera Majić

Adib Dozić i Indira Kartal

Senadin Lavić, Adib Dozić i Fahrudin Novalić

Rusmir Ahmić (doktorand na RMIT University, Melbourne, Australija),
Fuad Selimović i Adib Dozić

Milorad Pupovac, Sead Alić i Sade Kurbegović

Zajednička fotografija na zvršetku rada simpozija